

Մատենաշար
Թիւ 9

ՍԻՄՈՆ ԶԱԲԱՐԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Պէյրուք
2024

**ՄԻՍՈՆ ՉԱԲԱՐԵԱՆԻ
ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ**

Հրատարակութեան պատրաստութիւն, խմբագրութիւն
եւ ծանօթագրութիւններ՝ **Երուանդ Փամպուքեանի:**
Պէյրութ, 2024, 216 էջ, 3 ներդիր:

ISBN 978-9953-0-6381-2

*Գիրքին մեկենասութիւնը
ստանձնած է ազգային մը՝
իր հօր յիշատակին:*

ՄԻՍՈՆ ՉԱԲԱՐԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊՆԵՐԸ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիր սերնդի գաղափարաքաղաքական հարուստ ժառանգութիւնն իր արժանի տեղն ունի հայ քաղաքական մտքի **ուսկէ ֆոնդում**, որի արժէքը պարբերաբար գնահատուել ու վերագնահատուել է սերունդների կողմից:

Տարիների ընթացքում այդ ժառանգութեան ուսումնասիրութիւնը սահմանափակուել է կուսակցութեան անդամների ու հետազօտողների նեղ շրջանակի կողմից՝ Զր. Միքայէլեանի, Սիմոն Չաւարեանի ու Ռոստոմի (Ստեփան Չօրեան) ոչ մեծ աշխատութիւնների, յօդուածների ու նամակների քննութեամբ: Սակայն Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ հայ ազգային-քաղաքական մտքի երկփեղկման արդիւնքում սահմանափակուել են արտասահմանում մնացած եւ, ի վերջոյ, Բոստոնում հանգրուանած Հ. Յ. Դաշնակցութեան արխիւների ուսումնասիրութեան հնարաւորութիւնները:

Ուստի, սկսած 1920-1930-ական թուականներից, սփիւռքեան մամուլի էջերում ու զանազան տպագիր հրատարակութիւններում լոյս են տեսել Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրների առանձին յօդուածների ու նամակների ոչ մեծ հրատարակումներ: Սակայն դրանց մի քանի անգամ գերազանցող՝ Հ.Յ.Դ. հիմնադիրների գաղտնի գրութիւնների ու, մանաւանդ՝ նամակների հրատարակութեան գործում կարեւոր նշանակութիւն են ունեցել Սիմոն Վրացեանի կազմած «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան» զոյգ հատորները եւ ապա՝ Հրաչ Տասնապետեանի ու Երուանդ Փամպուքեանի ձեռնարկած «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար» ստուարածաւալ ժողովածուների տպագրութիւնը: Ժամանակի ընթացքում կուսակցութեան հիմնադիրների տարաբնոյթ գրագրութեան, ու առաջին հերթին, **նամականիի** ամբողջացման համար զգացուել է նաեւ նրանցից իւրաքանչիւրի ժառանգութիւնն ամփոփող առանձին հատորների կարիքը, որոնց շարքում լոյս է տեսել Սիմոն Չաւարեանի եռահատորեակը(1):

1.- Տե՛ս «Սիմոն Չաւարեան» մահուան եօթանասունամեակին առթիւ, Ա. հատոր, Պէյրուք, Համազգայինի Վահէ Սէբեան տպարան, 1983, «Սիմոն Չաւարեան» Բ. հատոր, Պէյրուք, Համազգայինի Վահէ Սէբեան տպարան, 1992, «Սիմոն Չաւարեան» Գ. հատոր, Պէյրուք, Անթիլիաս, 1997:

Ամենեւին էլ պատահական չէր, որ Սիմոն Զաւարեանից պահպանուած տարաբնոյթ նիւթերն ամփոփող ժողովածուներին երբեմն տրուել է «Նշխարներ»(2) բնորոշումը, որովհետեւ դրանց քաղաքական ու փիլիսոփայական բովանդակութեանը զուգահեռ կարեւորուել է նաեւ կուսակցութեան խիղճը համարուող անհատականութեան բարոյական որակների արժեւորման խնդիրը: Սիմոն Զաւարեան յեղափոխականին ու մարդուն նմանուելու բարոյական մղումը՝ **զաւարեանականութիւնը**, մեզանում ունեցել է ոչ միայն իր քաղաքական, այլեւ իմացաբանական ու բարոյագիտական ակունքները: Ու թէեւ ժամանակն իր կնիքն է դրել նման գաղափարաբարոյական անկեղծ մղումների վրայ, այնուհանդերձ, դրանցից խամբել է ոչ թէ Սիմոն Զաւարեանի կերպարը, այլ նրա ժառանգութիւնից հեռացածների յիշողութիւնը:

Երբ իր պատմութեան վճռական պահերին հայ ժողովուրդը կանգնել է ինքնամաքրման եւ ինքնաճանաչողութեան՝ որակապէս նոր աստիճանի հասնելու հրամայականին առջեւ, Սիամանթոյի, Յովի. Թումանեանի, Ա. Իսահակեանի, Գարեգին Նժդեհի եւ այլոց շուրթերով արտաբերել է **Սիմոն Զաւարեան** նուիրական անունը: Բանն այն է, որ Սիմոն Զաւարեանը սահմանել է հայ մարդուն ու, մանաւանդ՝ քաղաքական ու պետական գործչին անհրաժեշտ բարոյաքաղաքական այն չափանիշները, որոնց չի կարող ստուերել ամենագոր թուացող ժամանակը: Նման իրողութիւնը յանգեցրել է նրան, որ հայ պոէտները Սիմոն Զաւարեանի կերպարը փնտռել են անցեալի փոշիներում, իսկ գիտնականները փորձել են նրա գործունեութեան մէջ տեսնել նոր ժամանակների յեղափոխական շարժումների, մասնաւորապէս՝ ռուսական յեղափոխական նարոդնիկութեան արմատական թելի (Մ. Բակունին, Պ. Կրոպոտկին) գաղափարների ու բարոյաբանութեան կնիքը: Որպէս համամարդկային որոշակի գաղափարներ ներառող դարաշրջանային **կադապարներ**՝ այդ գործիչների անարխիստական **գաղափարները** միզուցէ ունեցել են իրենց մակերեսային ազդեցութիւնը Սիմոն Զաւարեանի ներաշխարհի վրայ: Սակայն անհնար է բացայայտել նրա աշխարհայեացքն առանց այն պատմա-քաղաքական յետնախորքի ու, մանաւանդ՝ աշխարհագրական միջավայրի արժեչափերի խորը ըմբռնման, որում ձեւաւորուել է Հ. Յ. Դաշնակցութեան խիղճը դարձած անհատականութիւնը:

Միայն հայկականութիւնն անարատ պահպանած միջավայրում էր հնարատր հայ ազգին ի սկզբանէ բնորոշ, բայց նրա դարաւոր ստրկացման արդիւնքում զգալի նահանջ ապրած արժեհամակարգի վերածնունդը, առանց որի չէին լինի հայ ազատամարտն ու նրա ծնունդը դարձած Հա-

2.- Տե՛ս «Նշխարներ Սիմոն Զաւարեանէ», Պէյրութ, հրատարակութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան, տպ. Համագգային, 1968:

յաստանի Հանրապետությունը: Դարերի պատմություն ունեցող օտար արշաւանքների արդիւնք՝ հայրենաբնակ հայութեան հիմնական զանգուածի ստրկացման, երկրի էթնիկ դիմագծի աղճատման պայմաններում անգամ Հայաստանի անառիկ լեռներում պահպանուել էր հայ մարդու՝ պարզ ու վճիտ **նախնական տեսակը**: Միմոն Չաւարեանը հայոց լեռնաստանների ոգին պահպանած այդ տեսակի մարմնացումն էր՝ մեծամասնութեան ստրկացման արդիւնք կեղծիքի, շողոքորթութեան ու կամային որակների անկման մթնոլորտից հեռու մնացած այն մաքրամաքուր լեռնական հայը, որն իր ժամանակի յեղափոխական ու սոցիալիստական գաղափարների արտաքին կաղապարի միջոցով համամարդկային արժէքները կրկին ներքերեց հայ իրականութիւն:

Պատահական չէր, որ Միջնադարում կրօնական համայնքի գաղափարաբանութեան տեսքով հանդէս եկած հայկականութեան արժեհամակարգի հիմնաքարը՝ կաթողիկոս Յովհաննէս Գ. Օձնեցու «**Կանոնագիրք Հայոց**»ը, աւելի քան հազար տարի անց նրա հայրենիք Օձունի հարեւան Այգեհատ գիւղում ծնուած Միմոն Չաւարեանը փոխակերպեց նոր ժամանակներում մեր ազգային վարքը կանոնակարգած **Հ.Յ.Դ. Կանոնագրի** բարոյաքաղաքական նորմերի: Միջնադարում ու նոր ժամանակներում մեր ազգային կեցութեան հիմքը դարձած այս երկու **առաջնային փաստաթղթերը**՝ որպէս Գուգարաց աշխարհի միջուկ՝ չքնաղ Լոռու մշակութային ֆեմոմէնի գոյգ խտացումներ, հասկանալի են դառնում միայն միւս մեծ լռեցու՝ Յովհաննէս Թումանեանի քառեակի միջոցով.

*Հազար տարով, հազար դարով առաջ թէ ետ, ի՛նչ կայ որ.
Ես եղել եմ, կամ, կը լինեմ յար ու յաւետ, ի՛նչ կայ որ,
Հազար էսպէս ձեւեր փոխեմ, ձեւը խաղ է անցաւոր,
Ես միշտ հոգի, տիեզերքի մեծ հոգու հետ, ի՛նչ կայ որ:*

Նոր ժամանակներում ազգի ինքնամաքրման գործընթացի հունաւորման գործում թթխմորի դեր խաղացած հայոց լեռների զաւակները՝ Չաւարեանը՝ Լոռուց, ինչպէս նաեւ մշակութային մէկ այլ անկրկնելի միջավայրից՝ **Գողթն գաւառից** սերած Զրիստափոր Միքայէլեանն ու Ռոստոմը, կերտեցին հայ ազատամարտը: Իսկ նրա ամենահերոսական դէմքերը՝ Դումանի ու Դրոյի նմանները՝ արեւելահայ, եւ Սերոբ Աղբիւրի ու Գեորգ Չաուշի նմանները՝ արեւմտահայ իրականութեան մէջ, նոյնպէս լեռնական անարատ միջավայրերում պահպանուած հայոց գենետիկ որակների կրողներն էին: Դարերի խորքից եկող նման ժառանգութիւնը Միմոն Չաւարեանին դարձրեց չափազանց պահանջկոտ եւ անգամ՝ դաժան, ինչպէս ինքն էր պարբերաբար կրկնում՝ «**երէկայ ստրուկի զաւակների**» հանդէպ: Ուստի նա դարձաւ Հ.Յ.Դ. Կանոնագրի խստապահանջ ուսուցիչն ու նրա-

նից շեղուղների անխնայ քննադատը: Մեփական նուիրումի եւ ինքնագոհաբերման բարձրութիւնից գնահատելով իր ընկերներին՝ նա առաջ անցաւ իր ժամանակից, ինչի հետեւանքով ոչ միշտ հասկացուեց ժամանակակիցների կողմից: Հայկական գաւառական միջավայրն ունէր իր իւրայատուկ բարոյաբանութիւնը՝ «Մարդկութեան» իր կենցաղային ընկալումը, ուստի, լինէր դա Կիլիկիայում, թէ Տարօնում՝ Չաւարեանի պահանջկոտութիւնը յաճախ դիտում էր որպէս նման պարզունակօրէն գաւառական չափորոշիչները ոտնահարող աւելորդ սկզբունքայնութիւն:

Բայց Չաւարեանը միանգամայն ճիշտ հասկացուեց իր ժամանակի քաղաքական ընտրախաւի լաւագոյն ներկայացուցիչների կողմից ու նրանց համար դարձաւ բարձր իդէալ, որի հմայքը չի մարել անգամ բազում տասնամեակներ անց: Ուստի այսօր էլ Չաւարեանի իւրաքանչիւր խօսքն ու ասոյթը ոչ միայն կուսակցութեան հիմնախնդիրներից մէկի արժէքաւոր ժառանգութեան մասնիկն են, այլեւ անկախ պետականութեան պայմաններում անգամ մեզանում պահպանուող աւանդական արատների յաղթահարման բալասանը:

Այդ պատճառով Չաւարեանի ժառանգութեան ամբողջացման առաջադրանքը վեր է սովորական գիտա-ճանաչողական հիմնախնդրի մակարդակից: Մա ազգի ներքին առողջացման համար անհրաժեշտ՝ անցեալի ու ներկայի պայքարը նոր սերնդին փոխանցելու հերթական փորձն է: Ուրախալի է, որ այդ փոխանցման դժուարին գործը կրկին իրականացնում է Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական արխիւում պահուող Քր. Միքայէլեանի, Նիկոլ Դումանի ու Ռոստոմի անտիպներն արդէն հայ հասարակութեան դատին ներկայացրած՝ հայագիտութեան անխոնջ մշակ **Երուանդ Փամպուքեանը**:

Ինչպէս Քրիստափոր Միքայէլեանի ու Ռոստոմի նամակների դէպքում, այնպէս էլ ներկայ հատորն ընդգրկող Միմոն Չաւարեանի անտիպների տպագրութեան միջոցով, Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական արխիւից յայտնաբերուած վերջին պատառիկները դրում են գիտական շրջանառութեան մէջ: Դրանք սկսում են 1890-ականներից մնացած ոչ մեծ գրութիւններով, որոնք 20-րդ դարասկզբից արդէն կանոնաւոր տեսք են ստանում: Ժամանակագրական առումով այդ նամակները հիմնականում ընդգրկում են Հ.Յ.Դ. երկրորդ ընդհանուր ժողովին յաջորդած՝ իրադարձութիւններով հարուստ ժամանակաշրջանը: Չնայած Միմոն Չաւարեանը Հ.Յ.Դ. երկրորդ ընդհանուր ժողովում ընտրուել էր Արեւելեան բիւրոյի անդամ ու Կովկասում մնացած Հ.Յ.Դ. ամենաճանաչուած առաջնորդն էր, բայց ինչպէս վկայում են արխիւային վաւերագրերը, դրանից քիչ անց նա Ժընեւում էր, ուր նամակներ էր գրում արդէն՝ Արեւմտեան բիւրոյի անունից: Այսպէս, 1903 թ. Յունիսի 9-ին, այդ մարմնի հետ Կիլիկիայի դաշնակցականների խորհրդակցութեան ժամանակ, նա Արեւմտեան բիւրոյի անունից է կազմել համապատասխան եզրակացութիւն, իսկ Հ.Յ.Դ. երրորդ ընդհանուր ժողովից յետոյ՝

1905 թուականի սկզբներին, անձամբ ժամանել է Բէյրութ՝ մեծ դեր խաղալով Կիլիկիայի ուղղութեամբ յետագայ աշխատանքների կազմակերպման գործում:

Մինչ այդ նրա ուշադրութեան կենտրոնում էր նաեւ Սասունի ապստամբութիւնից յետոյ Տարօնում ստեղծուած բարդ կացութիւնը, որին օգնելու համար Միմոն Չաւարեանը հսկայական ջանքեր է գործադրել: Ուստի միանգամայն հասկնալի էր, որ 1908-ի երիտթուրքական յեղաշրջումից յետոյ արդէն, գտնուելով Տարօնում, նա դրա համար հաշիւ էր պահանջելու իր կուսակցական ընկերներից...:

Նոյն շրջանում Միմոն Չաւարեանն անմասն չի մնացել նաեւ Կովկասում տեղի ունեցող իրադարձութիւններին, մասնաւորապէս՝ Ռուսական առաջին յեղափոխութեան ասարտին կուսակցութեան ներսում ծաւալուած բուռն պայքարին, որն իր տրամաբանական հանգուցալուծումը գտաւ Վիեննայում տեղի ունեցած 4-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումների հիման վրայ:

Երիտթուրքական յեղաշրջումից յետոյ Միմոն Չաւարեանն արդէն Կ. Պոլսում էր, իսկ Կիլիկիայի հայութեան՝ 1909-ի դաժան կոտորածից յետոյ՝ Ադանայում, որտեղից նոյն թուականի Յունիսին երկար ճանապարհորդութիւն է կատարել տարբեր բնակավայրերում՝ ուսումնասիրելով տեղի ունեցած աղէտի բոլոր մանրամասները, որպէսզի ընդամէնը մի քանի ամիս անց՝ 1909-ի աշնանը, ստանձնի Տարօնի Ազգային վարժարանների տեսչութիւնը...:

Միմոն Չաւարեանի մեծ հետաքրքրութեամբ ընթերցուող անտիպ նամակների ներկայ ժողովածուի վերջին փաստաթուղթը 1913 թուականին գրուած անթուակիր մի նամակ է, որում Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջնորդն իրականացնում է երիտթուրքական վերնախաւի ներսում ստեղծուած հակասական դրութեան ու մօտեցող պատերազմի նախօրէին Ռուսաստանի կողմից խրախուսուող բարեփոխումների իր վերլուծութիւնը: Մեր օրերի համար խիստ արդիական է Միմոն Չաւարեանի եզրակացութիւնը՝ միմեանց բախուող, բայց երբեմն նաեւ միահիստուող ռուս-թուրքական շահերի արանքում հայութեան համար ստեղծուած խիստ վտանգաւոր կացութեան մասին, որում առկայ են յիրաւի մարգարէական կանխատեսումներ՝ «Միս կողմից ռուսների՝ հայերին շոյելը եւ միաժամանակ քրդերին ոյժ տալը թելադրել է տալիս, որ ռուսները ձգտում են ոչ այնքան բարեկարգութեան, որքան պղտոր ջրի մէջ ձուկ որսալու համար... Ընկած ենք երկու կրակի մէջ...» (ընդգծումը մերն է – Գ.Խ.) (4):

Ծաւալով ոչ մեծ, բայց խիստ արժէքաւոր փաստաթղթերի այս ժողովածուի աղբիւրագիտական քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ մանրամասնօրէն խմբագրուած ու տողատակերում տրուած համապատասխան բա-

4.- Տե՛ս ներկայ ժողովածուի էջ 193-ը:

ցատրութիւններով հիմնաւորուած՝ Սիմոն Չաւարեանի անտիպներով Երուանդ Փամպուքեանն աւարտում է մեր մեծերից մնացած գրութիւնների ամբողջական գործը: Աւարտում է՝ կատարուած աշխատանքի կարեւորութեան խորը գիտակցումով, բայց նաեւ՝ երբեք վերջ չունեցող այս գործի շարունակման ակնկալիքով: Դրանով իր հպարտութիւնն ու պատասխանատուութեան զգացումը նա փոխանցում է նաեւ մեզ, քանզի պատիւ ունեցանք լինելու **Երուանդ Փամպուքեանի** նման վաստակաշատ գիտնականի՝ բազում սերունդների համար հաւաքած հարուստ սկզբնաղբիւրների առաջին մեկնաբանն ու հրատարակութեան գործի մասնակիցը:

ԳԷՈՐԳ Ս. ԽՈՒԴԻՆՇԱՆ

Պատմագիտութեան դոկտոր
«ՎԷՄ» հանդէսի խմբագիր

ՄԻՄՈՆ ՉԱՒԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Միմոն Չաւարեանի նամակներէն որոշ թիւ մը առաջին անգամ հրատարակած է Միմոն Վրացեան իր կազմած «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան» գործի երկու հատորներուն մէջ (1934 եւ 1938 թթ.). ասոնք Չաւարեանի նամակներու հնագոյններէն են եւ կը վերաբերին 1890-ական թուականներուն: Շատ աւելի ընդհանուր եւ համապարփակ բնոյթ ունի, սակայն, 1983, 1992 եւ 1997 տարիներուն Հրաչ Տասնապետեանի կողմէ Միմոն Չաւարեանի ամբողջական գործերուն նուիրուած եռահատորը, որուն Բ. եւ Գ. զիրքերուն մէջ կազմողը լոյս ընծայած է համագումար 423 նամակներ:

Յայտնենք որ վերեւ յիշուած հատորներուն մէջ լոյս տեսած գրեթէ բոլոր նամակները քաղուած են Պոսթըն-Ուոթրթաունի Հ. Յ. Դաշնակցութեան արխիւներէն: Այդպէս է, բնականաբար, պարագան նաեւ ներկայ հատորով լոյս ընծայուող 111 անտիպներուն, զորս յայտնաբերած ենք նոյն դիւանատան մէջ կատարուած յաւելեալ պրպտումներով:

Ս. Չաւարեանի նորայայտ նամակներուն մեծագոյն մասը գրուած է 1903 թ. յետոյ, հեղինակին Թիֆլիսէն ժընեւ անցնելէ ետք: Չուիցերիական այս քաղաքին մէջ, պաշտօնաբերք «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կողքին, իբրեւ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի անդամ ան պիտի վարէր կուսակցական-կազմակերպական մարմիններու հետ գրագրութեան կապը: Շուրջ տարի մը ժընեւ մնալէ ետք Չաւարեանը կը գտնենք այլեւայլ վայրեր: 1904-ին Սոֆիա է՝ հոն գումարուող Հ.Յ.Դ. երրորդ Ընդհ. ժողովին, ուր կ'ընտրուի անդամ Լեռնավայր-Կիլիկիոյ Պատասխանատու մարմնին եւ այդ հանգամանքով կ'անցնի Արեւելք՝ գործելով ընդհանրապէս Ադեքսանդրիոյ, Գահիրէի եւ Պէյրութի մէջ: Կովկասի մէջ ծայր առած հայ-թաթարական ընդհարումներուն, Բիւրոյի անդամներուն մեծ մասը եւ հանգամանաւոր ընկերներ կը փութան Կովկաս. Չաւարեան եւս 1906 թ. առաջին ամիսներէն հոն է շուրջ երկու տարի, մինչեւ 1908 թ. Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ սահմանադրական կարգերու հաստատումը: Այնուհետեւ, 1909-ի Ատանայի կոտորածներէն ետք, զինք կը գտնենք Կիլիկիա, ապա Տարօն-Սասուն, ուր երկու տարեշրջան (1909–1911) կրթական տեսուչի պաշտօնով կը զբաղի այդ լեռնաշխարհի գիւղերուն մէջ լուսատրութեան գործի զարգացումով եւ տարածումով: Իր կեանքի վերջին երկու տարիներուն Դաշնակցութեան խիղճը համարուող Միմոն Չաւարեան անցած է Պոլիս, ուր եւ 1913 Հոկտեմբեր 14/27-ին կը կնքէ իր մահկանացուն:

*
* *

Ինչ կը վերաբերի Չաւարեանի նամակներուն, անոնք ստորագրուած են առ հասարակ իր ծածկանուններով.– Մմբատ, Սմ. Օհանեան, նաեւ Սիւնն: Ժընեւ գտնուած միջոցին, կուս. մարմիններուն կամ անհատ ընկերներուն ուղղուած գրութիւններուն տակ կը ստորագրէր «Արեւմտեան բիւրօ»: Այդպէս էր, հակառակ անոր որ ինք անդամ էր Արեւելեան բիւրոյին: Ի դէպ, Արեւելեան բիւրոյի անդամ Ռոստոմ եւս, երբ գտնուէր Ժընեւ կամ Պոլիս, նոյնպէս կը ստորագրէր Արեւմտեան բիւրոյի անունով:

Ի վերջոյ, Ս. Չաւարեանի ձեռագրին վարժ մէկու մը համար, անոր ընթերցումը մասնաւոր դժուարութիւններ չի յարուցաներ, բացի այն պարագաներէն, երբ, ինչպէս կը պատահի յաճախ, հեղինակը իր գրութիւնը կը խճողէ լուսանցքային եւ տողամէջի սրբագրութիւններով եւ յաւելումներով:

Ե. Փ.

Փաստ. 751-1

Շաքիր փաշայի Կարին ժամանումին առթի (28 Օգոստոս 1895) Դա-
րամելիքի (Մելիք-Գրիգորեան Բարսեղ) «Դրօշակ»ի խմբագրութեան ու-
ղարկած թղթակցութեանց վրայ (10 Սեպտ. 1895) իբրև սակագրութիւն կը
գտնենք Ս. Չաւարեանի հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. —

Նամակները էրզրումից են. դրանց բովանդակութիւնը արդէն յայտնի է
լրագիրներից: Գուցէ օգտուէք Տանից(1), լրագրներում դուրս չեկած կտորնե-
րից — գրողը Բարսեղ Մելիք Գրիգորեանն է, որը մեծ յոյս էր դնում քրդերի
համերաշխութեան վերայ:

1.- Temps, ֆրանսական մեծ օրաթերք:

Handwritten Armenian text, likely a letter or note, written in cursive script. The text is tilted and contains several lines of script, including names and dates.

Փաստ. 733-18

Միմն Չաւարեան (Սմբատ Օհանեան) շատ հաւանաբար կը գրէ Թիֆլիսէն «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, Ժրնու: Իր նամակը կ'ընկերանայ Տապարեան ստորագրութեանը գրութեան մը, ուր կը նկարագրուին 1895-ի Համիտեան կոտորածներու նախօրեակին թուրք անկանոն զինեալներու Տրապիզոն քաղաքի եւ շրջակայքի մէջ կատարած ասպատակութիւնները: Տապար, Տապարեան ծածկանունն է Տրապիզոնի: Գրութիւնը Չաւարեան կը մակագրէ այսպէս. «Վաղուց է գրած, բայց միայն այսօր եմ ուղարկում, 13 Հոկտ.: Բովանդակութիւնը ձեզ յայտնի է արդէն»:

[13 Հոկտ. 1895]

Ահա ինչ ունենք Տրապիզոնից այս քանի օրս: Սրանից յետոյ նամակում գրած խուժանը պիտի ենթադրել յարձակել է քաղաքի վերայ եւ հայոց թաղը արեան դաշտ է դարձել...: Նաւեր չը կան, յարաբերութիւնները Բաթումի եւ Տրապիզոնի կտրած են. այս առթիւ թուուցիկ չը հրատարակեցինք որովհետեւ Պոլսի ցոյցը(1) այս գործի տպաւորութիւնը բոլորովին մարեցրեց: Միւս կողմից չը գիտէինք արդեօք Պոլսում ինչ դիրք են բռնած մերոնք: Հանէսի(2) նամակից էլ երեւում է որ մերոնք առանց իրենց (այսինքն կենտրոնական խմբի) մասնակցած են: Եթէ թուուցիկ հրատարակէր չէր կարելի դրա մասին չը գրել, բայց ինչպէս գրել երբ ինիցիատիւն(3) պատկանում է ուրիշներին! Այստեղ լուր է տարածւել իբրեւ 24-ին թէ 26[ին] մերոնք պիտի անէին մի բան, բայց ի հարկէ որը առանձին նշանակութիւն չի ունենալ: Մենք զարմացած ենք մեր ընկերների դիրքից Պոլսում: Ինչու էին յետ կանգնում խար. չէ որ դեռ 2-3 ամիս առաջ գրում էին թէ մի այդպիսի բանի պատրաստում են, եւ մեզանից հարցնում էին ինչ ձեւ. տեղը արդեօք ակելի յարմար է. փող էին ուզում դրա համար: Բոլորը այստեղ դժգոհ են նրանց դիրքից. այդ պատճառաւ էլ ձեզ հեռագրեց, որ Օհանէսը սխալւած է... Ահա մեր խոհեմ, ակելի «հիմնական» գործունէութեան հետեւանքը: Մինչեւ մենք պատրաստում ենք, ոյժ ենք ժողովում, ուրիշները յանկարծ մի բան են սկսում եւ դու ստիպւած ես լինում քո ոյժը նրանց տրամադրութեան տակ դնել... Նոյնը կարող է վաղը պատահել եւ Վան ուրիշ տեղեր: Պիտի շտապել, եթէ ոչ կամ հարցը կը մեռնի, կամ մենք կը լինենք յետ թողնւած ժողովրդի հոսանքից: Դրութիւնը դա է: Ռուսները կարին աշխատում են համոզեցնել հայերին որ ընդունեն Շաքիր փաշային, բայց շնորհիւ մասամբ մեր ընկերների աշխատանքի դա չի յաջողւել. կարծես այդ զահրումար փոլիթիքայի դրութիւնը սա է: Ռուսները մինչեւ Սիբիրիոյ երկաթուղու վերջանալը չեն

ուզում այս կողմերում պատերազմ զարկեցնեն[sic]: Այդ երկաթուղին եւ չինացոց պարտքի ապահովելը նեղ դրուժեան մէջ է դրած երկրի ֆինանսները: Իսկ անգլիացիք, որովհետեւ տեսնում են որ ռուսների ընթացքից շատ կորսընցնում են Չինաստանում, աշխատում են ուշքները այս կողմը ձգել, նոյնիսկ առաջարկել բաժանել Տաճկաստանը... Իսկ ռուսները դա լաւ հասկանում են եւ այդ պատճառաւ էլ աշխատում են ամէն կերպ խաղաղացնել հայկական հարցը, ինչ գնով էլ այդ խաղաղութիւնը ձեռք բերւի (թէկուզ ռեֆորմներով, որոնք ի հարկէ այնքան էլ դուրեկան չեն):

Բայց ո՛վ գիտէ. անգլիացիք հէնց վախեցնում են մեզ թէ՛ եթէ մի բան եղաւ ներսը, անպատճառ ռուսները գրաւելու են...

Բարեւ բոլորիդ՝
ՍՄԲ[ԱՏ] ՕՀԱՆ[ԵԱՆ]

- 1.- Այնարկութիւն՝ հնչակեան կուսակցութեան կազմակերպած Պապը Ալիի ցոյցին:
- 2.- Հանէս կամ Օհանէսը՝ Յովհ. Երուսուֆեանն է, դաշնակցական հին գործիչ:
- 3.- Նախաձեռնութիւնը:

Ծանօթ խմբագրութեան.–

Արխիւային համարակալում չկրող եւ անստորագիր, սակայն որոշ կերպով Սիմոն Զաւարեանի ձեռագրին պատկանող այս գրութիւնը յայտնաբերած ենք Պէյրութի Հ.Յ.Դ. արխիւատան մէջ պահուող եւ Սիմոն Վրացեանի կողմէ պատրաստուած թղթապանակի մը մէջ, որ կը պարունակէ յեղափոխական տարբեր դէմքերու, յատկապէս Ս. Զաւարեանի գրչին պատկանող ձեռագիր փաստաթուղթեր: Ասոնցմէ մէկը, ստորեւ ներկայացուած, կը գտնուի բաւական վատ վիճակի մէջ, գրուած է գաղտնի թանաքով ու թէւ «բացուած» է յաջողութեամբ, այսուհանդերձ տեղ-տեղ որոշ բառեր կը մնան անընթեռնելի:

Ս. Զաւարեանի այս նամակը գրուած պիտի ըլլայ Թիֆլիսէն, հաւանաբար Բիւրոյի անունով, եւ ուղղուած Ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան. այս մէկը յստակ կ'երեւի նամակի պահարանին վրայ գրուած խմբագրատան հասցեով: Նամակին մէջ յիշատակուած գրեթէ բոլոր անունները կը պատկանին Խանասորի արշաւանքին մասնակից անձնաւորութիւններուն: Հոն կը շօշափուին, ի միջի այլոց, արշաւանքէն ետք կարգ մը դէմքերու անցնիլը Թիֆլիս, ուր անոնք Բիւրոյի ընկերներու ներկայութեան պիտի կատարէին փոխադարձ մեղադրանքներ:

Նամակի շարուածքին հետ յաջորդական էջերուն կու տանք նոյնպէս բնագիր օրինակին լուսապատճէնը:

Ի դէպ, յայտնենք որ Զաւարեանի այս նամակին բնօրինակը ի մօտոյ կը դրկուի Երեւան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան թանգարան:

Ե. Փ.

Միրելիք!

Վերջերս զբաղւած էինք երկար ու բարակ բանակցութիւններով, Տաճկաստանցիք բացատրում էին թէ ինչո՞ւ չէին կարողացել հաշտ վարել Նեշտարի ու Նիկոյի հետ(1) եւ պահանջել էին նրանց հեռանալը: Նիկոյը մեղադրում էր նրանց եւ պահանջում է ընկերական դատ ու բաւարարութիւն: Վարդանը(2) մեղադրում է Նիկոյին որ գէնքին[?] դիպցիպլինաի չի ենթարկուել գործի ժամանակ: Բօրիսը(3) մեղադրելով շատ շատերին հրաժարական է տալիս, առաջարկելով այս տեսակ յարաբերութիւններն ու «խնամութիւն»ը մեր մէջ տեղի չունենայ: Գանգատուում է մասնաւորապէս Արվախի(4) վարմունքի դէմ Հայկի հետ (հեռանալ 24 ժամում): Բօրիսի եւ Վարդանի ասելով Պօլ[սի] գործը(5) յաջողած է եղել — 4 սենեակ քանդւած է, 200 հոգի վիրաւորւած... Ինչո՞ւ այդ բաները դուք լուռ ու մունջ էք անցկացրած, ինչու այս այն կողմ ձէն ու ձուն չէք տւած այդ մասին:

Մի խօսքով սատանան էլ կը կոտորի իր ոտքը այս ամէնի մէջ: Մի քանիսը առաջարկում են ընկերական դատաստան, միւսները Ընդհ. ժողով: Վերջինիս մասին չը գիտեմ, բայց մենք անցեալ տարւայ ժամանակ[?] հաւանական կ'ունենանք շրջանական ժողով: ... Այս կողմի գործքերի միութարականը նա է որ 61 հոգի հասած են յաջողակ Սերովբի(6) մօտ. Սերովբն է ճանապարհ ընկել Աբրօի գերեզմանը(7): Նիկ[ոյն] ու Վարդանը հրաժարեցին առայժմս գնալ: Պատրաստուում է գնալ (աւելի իբրեւ ապրանքի պահապան) Սաքօն(8) մի արհեստաւորի հետ ու մի շաբաթ է նստած սպասում է. փող չը կայ ճանապարհ գցելու: Այստեղացոց թիւը աւելացնում ենք.— Ռոստոմի դասընկեր Ստեփան Օհանէսով, (Համլէտ), Վասոյով(9) եւ մի երկու ուրիշներով: Գուցէ դրամական քիչ օգնեն:

Խուզարկութիւնների սեզօնը [2 բառ անընթեռնելի]. Բաքու մի քանիսին [1 բառ անընթեռնելի] վերջերս բանտարկւած է կաթողիկոսի քրոջ տղայ Խորէն Խրիմեանը: Յովս[էփ] Արդութեանին(10) բերած են այստեղ:

Ստացած ենք 11, 12, 13 համարները(11): 96 թ.ի գեկուցագիրը շատ լաւ է կազմւած... խոստացածս այս դալմադալների պատճառաւ ձգձգւեց: Ամենաէական նրա կէտը (ոչ ազգային անկախութեան) նորէն յայտնւած է վերը յիշւած գեկուցագրում:...

Վազգէնը(12) գնում է... Շարաֆը(13) կենդանի է: Սալմաստցիք վախում են վրէժխնդրութիւնից:

Բարեւներ

13, XI , [18]97
.....
Suisse Genève
Mlle S. Sestier
Roseraie N° 28

- 1.- Նեշտար – ծածկանուն Ատրպատականի հին ընկերներէն Օհանեան Քրիստափորի (1860-1932): Նիկոլը՝ Նիկոլ Դումանն է՝ Տէր Յովհաննիսեան Նիկողայոս (1866-1914):
- 2.- Վարդանը՝ Խանասորի արշաւանքին հրամանատար Վարդանն է, բուն անունով՝ Մեհրաբեան Սարգիս (1867-1943):
- 3.- Բորիս – ծածկանուն Խաչատրեան Սմբատի (1863-1937):
- 4.- Արվախի – ծածկանուն Վարդ-Պատրիկեան Յակոբի (+1907):
- 5.- Պոլի գործը – ակնարկութիւն նախորդ տարի գործադրուած Պանք Օթթոմանի գրուման եւ անոր գուգրնթաց Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ տեղի ունեցած կռիւներուն:
- 6.- Մերովը՝ Աղբիւր Մերոբն է – Վարդանեան – (1864-1899): Ջաւարեան կ'ակնարկէ ֆիտայական այն խումբերուն, որոնք այդ տարիներուն Ատրպատականի վրայով անցած էին Սասուն:
- 7.- Աբրոյի գերեզմանը Սասունն է: Այս վերջինին համար այդ ծածկանունը կը գործածուէր իր յիշատակ ծանօթ ֆետայի Սահակեան Սկրտիչի – Աբբո (1855-1896), որ այդ լեռնաշխարհի մէջ ձիւնամրրիկի գոտ գացած էր:
- 8.- Սաքո – ծածկանուն Խանասորի արշաւանքի ղեկավար դէմքերէն Ծովհանեան Սարգիսի (1870-1908):
- 9.- Վասօ – ծածկանուն հին յեղափոխական դէմքերէն Մելիք-Գրիգորեան Բարսեղի (1856-1915):
- 10.- Արդուքեան Յովսէփ (1863-1925) – ծանօթ Իշխան ծածկանունով, Խանասորի արշաւանքի հրամանատարներէն:
- 11.- Ակնարկութիւն «Դրօշակ» պաշտօնաթերթի համարներուն:
- 12.- Վազգէն – ծածկանուն յայտնի մարտիկ Տէրոյեան Տիգրանի (1872-1898), որ իր զինատար խումբով Վան հասնելէ տարի մը ետք պիտի զոհուէր Կոռուպաշի կռուին:
- 13.- Շարաֆ – քրտական մագրիկ աշիրէթի ցեղապետն էր, որ յաջողած էր պրծիլ Խանասորի արշաւանքի ժամանակ:

Յաջորդ էջերուն՝ Ս. Ջաւարեանի գաղտնի թանաքով գրուած բնագրի լուսապատճենները: Վերջին էջին՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան հասցէն:

Handwritten text, possibly a letter or document, written in a cursive script. The text is dense and spans several lines. Some legible words include "13. XI. 97" at the bottom left. The document is heavily shadowed and appears to be a scan of a physical document.

Manuscript page with handwritten text and stamps. The text includes "München", "Suisse", "W. J. Schuber", "Roverais", and "Genève". There are two circular stamps, one on the left and one on the right, and a rectangular stamp at the bottom right. A small printed notice is visible in the lower right quadrant.

Копия от перьевой ручки пишется больше
в том, что может быть и в дальнейшем
покажется, если не будет...

Փաստ. 10-6

12 Մայիս 1900

Յարգելի Օր. Մարիամ!(1)

Անցեալ անգամ լուր ստացայ Ձեզանից որ քննութիւնների ժամանակ հանդիպած էք անյաջողութեան եւ մտադրութիւն ունէք բոլորովին թողնել արտասահմանը եւ վերադառնալ ընդմիջտ Կովկաս: Թէեւ ես անձամբ չատ էլ ուրախ չեմ այդ ձեր անյաջողութեան համար, այնուամենայնիւ եթէ ձեր գրածը վերջնական որոշում է, ես ունիմ մի փոքրիկ առաջարկութիւն: Բաթումի շրջանի Արտանուշ քաղաքում փնտռում են վարժուհի: Ռոճիկը 40 ու[ուրբի] է ամսական, չհաշւած բնակարանը: Ձեր աւանդելիք առարկաները լինելու են հայերէն եւ թուաբանութիւն (չաբաթական եթէ չեմ սխալւիր 18 դաս): Եթէ դուք ուզենաք օգտուել տեղական պայմաններից եւ պարապել Ֆրանսերէնի դասերով, համոզւած եմ կարող էք վաստակել էլի մի 30 ու[ուրբի] եւ այլ միջոցներով բոլորովին ապահովել ձեր ընտանիքը:

Նորից կրկնում եմ, ներէք այս իմ առաջարկութեանը եւ ընդունէք իբրեւ հաւաստիք իմ դէպի ձեզ ունեցած յարգանքը եւ ընկերական սէրը... Պատասխանը հարկաւոր է իմանալ ձեզանից մինչեւ Յունիսի 18-ը:

**Մնամ Ձեզ յարգող
Ս. ՕՀԱՆԵԱՆ**

1.- Չաւարեանի այս նամակը գրուած է Թիֆլիս եւ ուղարկուած ժընեւ:

Միրելի Յարութիւն ի Կարս,

Քանի շաբաթ առաջ շնորհակալութեամբ ստացայ քո գրած լուրերը Արիշի [?] եւ Մենակի(1) մասին: Դժբախտաբար այդ լուրերից մէկում կային տխուր կէտեր եւ ես անհամբերութեամբ սպասում էի որ նոր տեղեկութիւնները միջոց կը տան ինձ քիչ աւելի հանգիստ լինել: Ահա ինչ, եթէ մինչեւ նամակիս առնելը չես գրած, շտապիր գրել նոր ունեցած տեղեկութիւնները: Զանազան կողմերից տարբեր տարբեր խաբարներ են գալիս, որ գցում են ինձ մտատանջութեան մէջ... բացի այդ ես մտածում էի մի քանի գրքոյկներ գրել Արաբոյի, Սարկաւազի, Թաթուլի(2) եւ մի քանի այլ մեր ժողովրդական գործիչների մասին: Տեղեկութիւնները շատ են պակասում: Խնդրեր է[ի] ընկերներից ինչպէս եւ քեզ ծանօթ աշուղներից ժողովել այդ տեղեկութիւնները, նրանց մասին եղած երգերը (քրդերէնը հայերէնի թարգմանելով) եւ այլ յիշողութիւնները եւ ուղարկելու ինձ: Դրանով շատ ու շատ կը պարտաւորացնես զիս եւ փոխարէն պատրաստ ժամանակ ամէն մի մասնակցողին եւ աշխատակցին կը նւիրեմ մի քանի տասնեակ օրինակ:

Վաղուց է Վահանից(3) (Աբրոյի գերեզմանատեղից) նամակ-լուր չունիմ. ի՞նչ է պատահել, արդեօք հիւանդ չը լինի:

Գերմանական թերթերում լուր պատեց իբր թէ Բայագէդի վրայով խմբեր են անցել դէպի ներս եւ իբր թէ ռուսաց կառավարութիւնը ուզում է այդ միջոցաւ հայոց խնդիրը նորից բանալ: Ճի՞շտ է արդեօք դա:

Ուզածդ թերթերը միշտ ուղարկւում է. լուր չը տւիր ստանում ես թէ չէ: Երկաթը(4) գնալու էր Գիս[ակ]ի տեղը(5). հասած է արդեօք: Ի՞նչ վիճակի մէջ են գաղթականները... նրանց ազա՞տ թողած են թէ միայն ժամանակամիջոց են տւած: Յուսով եմ այս բոլոր հարցերին կը ստանամ պատասխան եւ որ առ հասարակ գոնէ ամիսը մի անգամ կը թղթակցես հետս, գրելով բոլոր նորութիւնները. այդ տեղեկութիւնները այնքան էլ անկարեւոր չեն, ինչքան քեզ թւում է:

Շատ ու շատ բարեւներով՝ քո Ս. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

Մրգաստանից(6) ստացար իմ գրքերը: Հասցէս նոյնն է:

- 1.- Մենակ՝ Առստամեան Գէորգ (1882-1903):
- 2.- Թաթուլ, Արամ-Աշոտ (Արամ Արամեան). կախաղան բարձրացած 1899ին: Արաբոն նահատակուած էր 1893ին: Սարկաւազի բուն անունը՝ Տէր Ղեւոնդեան Յակոբ է (1840-1890):
- 3.- Վահան Մանուէլեան, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը Սասնոյ մէջ: Աբրոյի գերեզմանատեղը՝ Սասունն է:
- 4.- Երկաթ, Աշոտ Երկաթ (Արմենակ Լեւոնեան) (1871-1904):
- 5.- Գիսակ, Վարդգէս (Յովհ. Մերենկիլիւեան), Վան-Վասպուրականի ղեկավարը: «Գիսակի տեղը» Վանն է:
- 6.- Երեւանից:

Արեւելեան բիրոյի (Թիֆլիս) կողմէ Ատրպատականի Կ. կոմիտէին ուղարկուած նամակ, Ս. Չաւարեանի (Ս. Օհանեան) ստորագրութեամբ:

3 / II / 1902

Ընկերներ!

Մօտ 10 օր առաջ փոխադրուած է ձեզ (Մարտիրոսի) անուճով 300, որ հաւանական ստացած կը լինիք: Ոսկ[անապատ]ից(1) էլ փոխադրած են 200: Յուսով ենք սա առայժմ բաւականութիւն կը տայ Գիսակի(2) պահանջներին: Ինչպէս միշտ, այդ դրամի մի մասը հարկաւ Շամ(3) կը փոխադրէք: Առանց դժարութեան ամիսը 100 նրանց կարող էինք հասցնել այդ գծով. եթէ շատ ուշացւի, լուր տւէք, յիշեցրէք:

Գիսակը իր վերջի նամակում շեշտած է զին[ւորական] վարժողութիւններին ծանօթ մէկի վերայ: Սամսոն(4) էլ մի ուրիշին էր ուզած իրա շրջանի համար. երկուքն էլ Անմեղին(5) էին յիշած, այն ինչ վերջինս մեր շրջանի հարկաւ պետն է վաղուց: Մեզ առաջ էլ թւում էր որ այստեղ վարժողութեան գործը շատ աւելի գէշ, ուրեմն եւ կարեւոր է քան ներսը: Վերջապէս, այսքան դէպքերից յետոյ Անմեղին նորից դիմելը մի քիչ ծանր է: Գուցէ ինքը այդ տեսակ առաջարկ անէ. դա ուրիշ հարց է:

Այդտեղի Վարդանը (Պետրոսի ուզած ուս[ական] անցագիրը դորա համար չը հասկացայ ինչու համար է) — Վարդանը լաւ կ'անէր եթէ Մուշեղի հետ յարաբերութեան մէջ լինէր: Նրանք միմիանց լաւ ճանաչում են ու կարող են շատ օգտակար լինել Մուշեղի հայրենիքի կողմերը. վերջապէս այս կողմերը մնալով Մուշեղը կարող է փշանալ — ինչպէս լսել եմ իմել է սկսել եւ եթէ այդպէս շարունակի վատ հետեւանք կարող է ունենալ... Եթէ Վարդանը գրէր, գուցէ նա գնար այդ կողմերը. պատրաստէին որպէսզի յարմար ժամանակ կարողանային միասին գնալ... Ես Մուշեղի հետ խօսած եմ... դրանք բաւարարութիւն կը տային եւ Գիսակի պահանջին:

Դուք «մասեր»(6) էիք ուզած. բանից դուրս է գալիս որ ձեր ուզած մասերից այստեղ չը կայ... գուցէ Թորոսը կարողանայ (եթէ այս կողմերը անցնէ) մեր ունեցած խառը քանակութիւնից ջոկել... 10 հ[ազար] մանրուք էինք ուղարկած Մրգաստանի(7) կողմերը. արդեօք ստացաք թէ չէ...

Մեր բախտը չի բանում ու չի բանում... Առաջնորդի յայտարարութեան հիման վերայ գտած էինք Յ հատ ուսուցիչ: Արդէն մէկը նոյնիսկ ճանապարհաւելու էր առանց Առաջնորդից պատասխան առնելու, երբ յանկարծ եկաւ պատասխանը Համբարձում Առաքելեանին որ ուսուցչները արդէն վարձուած են: Դա ինչ ֆոկուսներ(8) են... Այդչափ էլ լրբութիւն?!

*Ինչպէս երեւում է այդ թող փչողը բոլորովին իր Ֆրոնտը փոխել է...
Ես չեմ կարծում որ ձեր յայտնած վախը նշանակուած թիւն ունենայ գուռնա-
[չի]ների(9) առաջ գնալու վերաբերմամբ:*

*Չէ որ նրանք բաժանւած են համարում որեւէ «ազգային» բնաւորութիւն
կրող գործից, եւ քարոզում են միանալ ընդհանուր բնաւորական շարժման?*

*Իսկ այդտեղ բաժանումը կարող է միայն թայֆայական բնաւորութիւն
ունենալ... Իսկ թայֆայութիւնների ոտը կարճ է առհասարակ:*

*Պարթեւը ասում էր որ այդտեղի պարտքերի վճարելը աւելորդ է, ինչպէս
դա հասկանալ?*

*Անտոնը(10) մի քանի ամսով հեռանալու է. նամակները կը ստորագրէ
սրանից յետոյ պր. Մինասեանը:*

*Նամակաբերս գալիս է այդ կողմերը իր մասնաւոր գործերով: Եթէ պէտք
ունենաք, ձեզ էլ կարող է օգտակար լինել – լաւ արհեստաւոր է: Ընկերնե-
րից մի քանիսը ասում են որ բաւականին վստահելի է: Հետը կապ ունենալը
կարող է օգտակար լինել: Սամսոնին տւած հասցէներով կարող էք շարունա-
կել գրել... Սամսոնի գրած 3 նամակները ստացւած են:*

*Բարեւներ
Ձեր Ս. ՕՀԱՆԵԱՆ*

- 1.- Պաքուից:
- 2.- Գիսակ կամ Վարդգէս (Յովհ. Մերենկիլեան), Վասպուրականի ղեկավար դէմքերէն:
- 3.- Վան, Վասպուրական:
- 4.- Սամսոն կամ Գարեգին. Ատրպատականի ղեկավար դէմքերէն Ստեփան Թաղեոսեանն է, Քրիստափորի քրոջ որդիներէն:
- 5.- Անմեղ, Անմեղեան ծածկանունն էր Սեւ Քարեցի Սարոյի (Սարգիս Ծովիսեան):
- 6.- Խօսքը կը վերաբերի գէնքի մասերու:
- 7.- Մրգաստան. ծածկանուն Երեւանի: Մանրուք – այստեղ կը նշանակէ փամփուշտ:
- 8.- Խաղեր, աճապարարութիւններ:
- 9.- Հնչակեաններու:
- 10.- Անտոնը նոյն ինքն Ս. Չաւարեանն է, որ այդպէս շուտով պիտի հեռանար Կովկասէն: Յաջորդ ամիսներուն զինք կը գտնենք Երուսա, Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն՝ Պերլին, Մայիսին՝ Փարիզ, այնուհետեւ Ժըննէ:

Փաստ. 12-6

Կեղծ նամակ է, որ պետք է «քողարկել» Վան՝ Գիսակին (Յովհ. Մերեն-կիլեան) ուղղուելիք Ս. Չաւարեանի իսկական գրութեան, հաւանաբար գաղտնի քանաքով գրուած:

11 Փետրւար 1902

Յարգելի բարեկամ

Իմ վերջի նամակը հաւանական(1) այժմս ստացած լինիս: Նրա մէջ գրած էի իմ առեւտրական գործերի մասին ինչպէս եւ առողջութեան: Առաջինը այնքան էլ լաւ եւ յաջողակ չէ: Ամէն բանի մէջ արտայայտուող կրիզիսը ազդեց եւ իմ վերայ: Առեւտուրը կիսով չափ ընկած է, իսկ խանութի վարձ, պարտքերի տոկոս հարկաւոր է ամէն ամսուայ վերջ վճարելու... Բանկերը այլեւս մոռահակով ոչ մի կոպէկ չեն վճարում, իսկ պարտատէրերը սկսում են աւելի եւ աւելի խիստ վերաբերել: Չը գիտեմ երբ կը լինի վերջ այս դրութեան: Բայց քամբախտութիւնը կարծես մենակ չի գալիս. առեւտրական անյաջողութիւններին աւելացան եւ ընտանեկան անյաջողութիւններ: Բողազացաւը այնքան տարածւած է, որ բոլոր մեր ընտանիքի անդամները մէկը միւսի յետեւից հիւանդացան. կար ժամանակ որ մեր ննջարանը հիւանդանոց էր ներկայացնում՝ 4 հոգի է պառկած մի սենեակում: Վերջ ի վերջոյ բողազացաւի հին միջոցները (նաշարաբին(2) եւ խորոված սերգելիլը) աւելի յարմարը եւ լաւը դուրս եկան, քան նոր բժիշկների գործածւող զանազան աղի եւ դառը դեղորայքները... Ինչեւէ, հիմա առողջ ենք, ինչ որ ցանկանում ենք եւ ձեզ: Գրէք եւ ձեր մասին. անհամբեր սպասում եմ.

Բարեւներ Քո ՍԻՄՈՆ

Միւս նամակը կարելի չափ շուտ հասցնել Գիսակին:

1.- Չաւարեան յաճախ «հաւանական» կը գրէ հաւանաբարի իմաստով:

2.- Նաշարաբի՝ մուռի հիւք:

Միքայել Վարանդեան իր «Միմոն Չաւարեան» (Գծեր իր կեանքէն) մեծ յեղափոխականին նուիրուած աշխատասիրութեան մէջ, Չաւարեանի 1901 թ. Երուսալանցնելուն առիթով, կը գրէ որ 1902 թ. գարնան Ժընեւի մէջ տարեկան ուսանողական համագումարի առիթով հաւաքուած երիտասարդները լսելով անոր Պերլին հասնիլը «արտագին տողեր կ'ուղղեն, բարի գալուստ կը մաղթեն անոր: Եւ ահա պատասխանը – փակ քարտ մը Միմոնէն – որ այն օրերէն փոշեթաթախ կը մնայ թղթերու մէջ»: Արդարեւ, Չաւարեան 1902-ի Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն Պերլին է, Մայիսին՝ Փարիզ, այնուհետեւ կ'անցնի Ժընեւ եւ կը ստանձնէ «Դրօշակ» պաշտօնաթերթի խմբագրութիւնը:

[Գարուն 1902]

Սիրելի ընկերներ,

Ձեր նամակները ինձ շատ ուրախացրին եւ նոյնիսկ յուզեցին... տողերի միջից զգացի ինչ տրամադրութիւն կը լինէր այդտեղ. իմ կեանքում ես դեռ չեմ տեսած, որ 100 հոգի հայ ազատօրէն խօսեն եւ արտայայտեն իրենց զգացածը... Ունէի նոյնիսկ մի առաջարկութիւն ուսանողութեան... Ձեր խօսակցութիւնները հաւանական է վերաբերւին Երկիր գալու մտքին: Դրա մասին սա կարող եմ ասել, որ ինտելիգենտ մարդկանց ամենամեծ պակասութիւնը զգացում է Վանայ-Մշոյ շրջանում, որտեղից Գիսակը(1), միշտ «խոհեմ», նւիրւած, եւ կարելի է չափ «փորձած» ընկերներ է ուզում: 1-1/2 ամիս առաջ մենք խնդրած էինք նրանց Շամից(2) գալ Անդրանիկի եւ միւսների մօտերը, որպէսզի եկող գարնան սպասելիք ընդհարումների ժամանակ կարողանան տեղացիներին համախմբել, հաշտեցնել եւ լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ տաճիկների յարձակւած դէպքում:

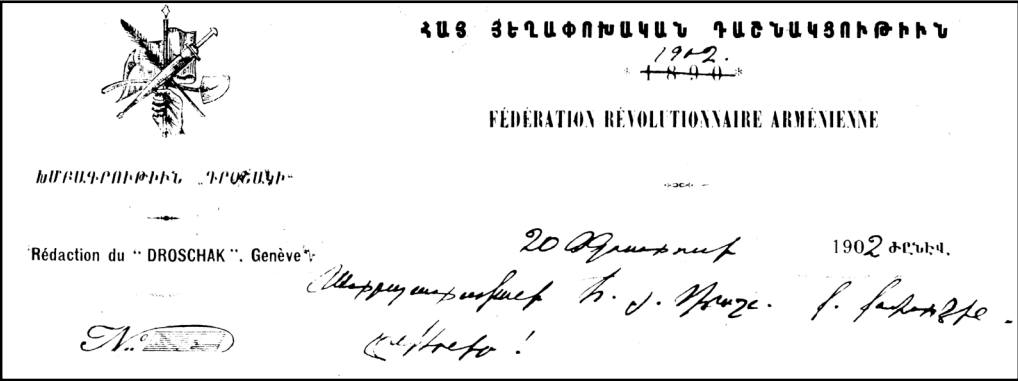
Եթէ դրութիւնը փոխւած չէ, նւիրւած ուժերը շատ կարեւոր կը լինեն...

«Միմոն Չաւարեան», Ա. հատոր, Պէյրութ, 1983, էջ 33-34:

1.- Գիսակ – ծածկանուն Յովի. Սերենկիլեանի, որ այդ օրերուն կը գտնուէր Վան-Վասպուրական:

2.- Շամ – ծածկանուն Վան-Վասպուրականի:

Ս. Չաւարեան Կովկասէն անցած է արդէն ժրնել, ուրկէ կը գրէ «Դրօշակ»ի պաշտօնական թուղթի վրայ: Չաւարեանի այս նամակին կը պակսի ստորագրութիւնը. պէտք է ըլլայ «Արեւմտեան քիւրօ»:

20 Օգոստոս 1902, ժրնել

**Ասոր պատահանի Հ. Յ. Դաշն. Կ. կոմիտէին
Ընկերներ!**

Մենք մասնաւոր բանակցութիւնների մէջ ենք հնչ[ակեան] կենտրոնի անդամներից մէկի հետ եւ մօտ ապագայում այդ բանակցութիւնները հաւանական են առնեն պաշտօնական գոյն: Այդ բանակցութիւնները Հ. Յ. Դաշն[ակցութեան] մարմինների ոգուն համապատասխան վարելու համար, մեզ անհրաժեշտ է իմանալ կուսակցութեան բոլոր կենտրոնական մարմինների տեսակէտը ներկայ պարագաներում: Ինչպէս երեւում է հնչ[ակեան] կենտրոնը թողնում է սոցիալիզմը մի կողմ, ընդունում է Տաճկահայաստանի քաղաքական անկախութիւնը իբրեւ նպատակ, կենտրոնը համարում է անհրաժեշտ (ընդունելով եւ նահանգային վարչութիւնների իրաւասութիւնը տեղական գործերի նկատմամբ): Ժողովրդական ապստամբութիւնը նրանք ընդունում են իբրեւ միակ միջոց ազատութեան, բայց չը նայած դորան այնքան էլ չեն համակրում մեր ունեցած խմբակներին եւ հաւանական դէմ լինեն Պոլսի գործունէութեան...

Ասում են որ ունեն մօտ 50,000 Ֆր. Ամերիկա հանգանակած, բայց հաւանական է որ երկրում չունեն կապեր, եւ թոյլ են մաքուր, նւիրւած ինտելիգենտ ուժերով:

Նրանց կարծիքով աւելի նպատակայարմար է ոչնչացնել եղած թերթերի եւ կուսակցութիւնների անունները եւ մի նորը կազմել: Խոյս են տալիս համերաշխ, միացած գործելուց այս այն վայրում, որոշ նպատակի համար, գերադասելով նախ միանալ, յետոյ համերաշխ գործել:

Ի՞նչ է ձեր կարծիքը միութեան խնդրի առթիւ, ի՞նչ գործնական ուղղութիւն բռնել որպէս զի մի քանի քայլ արած լինենք դէպի առաջ, նախ քան պաշտօնական միութիւնը: Կարող էք արդեօք դուք այդտեղ համերաշխ, կամ միացած գործել այդտեղ գտնւած հնչակ[եան]ների հետ (եթէ այդպիսիները կան ձեզ մօտ): Կա՞ն արդեօք ձեր շրջանում արմենականներ, ի՞նչ ուժով, ինչպիսի՞ն են ձեր յարաբերութիւնները նրանց հետ, կարելի է արդեօք համերաշխ գործել եւ նրանց հետ:

Այս բոլորի մասին խնդրում ենք գրել եւ Գիսակին(1) եւ նրանց կարծիքը իմանալ...

Մի քանի երիտասարդ, նւիրած, ինտելիգենտ ուժեր գտնւում են այս րոպէիս Կովկաս եւ մտադիր են Գիսակի, Վահանի հետ միանալ(2): Դա՛ Սրաւը, Գէորգը (ձեզ արդէն ծանօթ արշաւախմբից), Աղասէրն են, ինչպէս եւ Ամբրիկայից եկած Լեւոնեանը(3): Ինչպէս տեսնում էք այսօր յարգելի ուժ է կազմւում այդ շրջանում: Եթէ բախտը մեզ ժպտայ եւ այս ամառ խաղաղ անցնի, բոլոր մեր ուժերը թափելու է այդ վայրը ամբացնելու համար: Վախենում ենք մենակ Սամսոնը(4) իր ուժով անկարող լինի փոխադրութեան գործը տանել այդ արագութեամբ որը պահանջւում է: Ո՞ւր է Վարդանը(5) որ եկած էր արհեստանոցում պարապելու համար: Մի՞թէ դեռ ներս չէ գացած: Բացի այդ, անհրաժեշտ է, որ արհեստաւորները հէնց հիմիկանից վերսկսեն իրենց գործունէութիւնը հին ապրանքները կարգի բերելու նկատմամբ... Դուք աշխատած էիք ամբողջ մեղքը գցել Մ[եծ] Ք[աղաք]ի վերայ (ուր ասում են, ձեր ուզած մասերը չկան)(6), բայց դա այնքան էլ ճիշտ չէ: Մի՞թէ ձեր շրջանը այնքան չի կարող դրամ հայթայթել, որպէսզի զի գոնէ արհեստաւորներին պահէ? Հայերը ամէն տեղ հայեր են. եթէ հանգանակութիւն կարելի է անել Ամբրիկա, Բուլղարիա, Եգիպտոս, Ապառաժ, Քարոտ(7), ինչու չի կարելի կատարել նոյնը այնտեղ, այն էլ այս տեսակ մի ճգնաժամի մէջ, որպիսին է ներկան Աբրոյի գերեզմանի(8) վերաբերմամբ...?

1.- Գիսակ, Վարդգէս (Յովհ. Սերենկիլեան): «Նրանց կարծիքը իմանալ», այսինքն Վան-Վասպուրականի կարծիքը:

2.- Վահանը (Մանուէլեան) Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր Սասնոյ մէջ, իսկ Գիսակը՝ Վան-Վասպուրականի:

3.- Միաւ կամ Մշաւ՝ Մարգար Ժամհարեան: Գէորգը՝ Եգոր Առստամեանն է, Աղասէրը՝ Գրիգորեան Յակոբ՝ ուսանող Գերմանիոյ մէջ: Լեւոնեանը (Արմենակ) ծանօթ էր Աշոտ Երկաթ ծածկանունով:

4.- Սամսոնը՝ Թադէոսեան Ստեփան (1870-1945):

5.- Վարդան Շահպազ՝ մասնակցած Պանք Օթթոմանի գրաման

6.- Մեծ Քաղաքը Թիֆլիսն է, այլ խօսքով՝ Արեւելեան բիւրոն: Մասերը՝ խօսքը զենքի մասերու մասին է:

7.- Ապառաժ՝ Ղարաբաղի, իսկ Քարոտ՝ Ալեքսանդրապոլի կուսակցական ծածկանուններն են:

8.- Աբրոյի (Մկրտիչ Մահակեան) գերեզմանը՝ Սասունն է:

Փաստ. 41-24

Ս. Չաւարեանի ձեռագրով եւ Ա. Բ. ստորագրութեամբ նամակ, գրուած Արեւմտեան քիւրդի պաշտօնական թուղթի վրայ: Ուղղուած է Ատրպայտականի (Վրէժ) Կեդր. կոմիտէին:

11 Սեպտեմբեր 1902, ժրնեւ

Վրէժի Կ. Կ.ին

Սիրելի ընկերներ!

Ստացած ենք Յուլիսի 25-ին ուղարկուած գրութիւնները (թուով 9-ը). յուսով ենք թղթակցութիւնները ստանալուն պէս կը հասցնէք մեզ: Չէք մոռանայ նաեւ ուղարկել Ախբօր(1) կենսագրութիւնն ու պատկերը, որպէսզի թարմութիւնը չկորչի:

Մ[եծ] Ք[աղաք] Վահանից(2) աւելի նոր նամակ են առած, որով կը հաղորդէ որ քրդերը բռնեցին իրենց հին դիրքերը (Աշմունքի մօտերքը) եւ յարձակման վախը անցաւ: Նա աւելի մութ գոյներով է նկարագրում այդ շրջանի վիճակը, քանց մինչեւ օրս մենք կարծում էինք: Հաւանական(3) Վահանի վերայ ծանրացած գործը իր ուժից վեր լինի: Այդ տեսակէտից շատ ցանկալի է որ նոր գնացող ընկերները շուտով հասնին նորան, որպէսզի գործը կարելի լինի տանել աւելի հաստատ հողի վերայ: Մեզ համար զարմանալի է նմանապէս որ Գիսակի մօտ մինչեւ Յունիս՝ 70 հատ էր միայն հասած, մի թիւ որի մասին խոսված էր դեռ մէկ տարի առաջ: Բացի այդ, այդ ապրանքի մասին Վահանը գրում է որ «ժանգոտած» է: Չենք ուզում հաւատալ: Միթէ Սամսունը(4) այնքան անհմուտ է որ ժանգոտած ապրանքով խաբում է ընկերներին եւ ծախսի տակ գցում մեզ: Այդ մասին խնդրում ենք հաղորդել մեզ տեղեկութիւններ:

Վահանի կարծիքով ամենանպատակաշարմարն է դրամ հասցնել իրենց, որպէսզի տեղում առնեն իրենց անհրաժեշտ իրերը... Այդ բանը հէնց ի նկատի ունենալով, դեռ Փետրուարին որոշուած էր Մ. Ք. նրանց շրջանը հասցընել մինչեւ 4000 ռ[ուբլի], որը եւ ուղարկուած պիտի լինի, թէեւ մինչեւ Յունիսի 14-ը Վահանի ձեռքն էր հասած միայն մօտ 100 ռուբլի:

Քրդերի, երիտ. թուրքերի վերայ մեծ յոյսեր դնելու չէ: Կարծում ենք Գիսակի միջամտութիւնները հարեւանների հետ (մինչեւ մենք մեր ներքին գործերը կարգաւորած չենք) այնքան էլ նշանակութիւն չունի: Մեր կարծիքով ներկայումս մեր բոլոր ուժերը թափելու է Վահանի եւ Գիսակի շրջանի(5) ուժերը կազմակերպելու եւ շատացնելու վերայ: Այլ կերպ մենք կը տարւենք,

կը լինենք մշտական եւ անվերջ խօսքի շրջանում: Նրանց հարկաւոր են վարժ (զէնքին, վառօդ-փամփուշտ պատրաստելում) տասնապետներ, ինչպէս եւ գինագործներ: Եթէ տեղումդ չը կան, դիմելու է Սասուն: Ինչո՞ւ Պետրոսի (բուլղարացի) եղբայրը(6) չի վարժում մեր գործարանում:

Գիսակը շատ ճիշտ նկատում է, որ այս կամ այն մարմիններ (Ամերիկայի ինքնապաշտպանութեան) եւ կանանց ընկերութ. օրինակ) վստահութիւն են ունենալու դէպի կազմակերպութեան մարմինները եւ ոչ թէ այս կամ այն անհատը...

Ի՞նչ կարծիք ունիք դուք հնչ[ակեաններ]ի հետ համերաշխութեան կամ միութեան մասին: Կարո՞ղ էք արդեօք ձեր շրջանում դա իրագործել. ի՞նչ ձեւով աւելի լաւ է դա անել:

Հեռագիր ուղարկելիս, կրկնակի ծախս չանելու համար, բաւական է միայն մեզ ուղարկել. անմիջապէս կը հասցւի P[ro] A[rmenia]-ին(7):

Արդեօ՞ք չէք մտածում հանգանակութեան մասին ձեր շրջանում: Ճի՞շտ է արդեօք, որ ամերիկացի չէզոք մարմնի ներկայացուցիչը որոշած է եղած գումարը յետ տանել:

Միւս նամակը կը հասցնէք շուտ Գիսակին:

Արդեօ՞ք թերթերը (եւ ձերը) ուղարկելու են Խոյ: Միթէ այդ տեղի հասցէ չը կա՞յ:

Բարեւներ՝
Ա[ՐԵԻՄՏԵԱՆ] Բ[ԻԻՐՕ]

– Ուղարկէք մեզ հասցէ Սամսոնի եւ Խոյի մեր ընկերների հետ յարաբերութիւն պահելու: Թղթակցութիւնները միք ուշացնել:

– Երէկ մեր ընկերներից մէկը գնաց Վահանի մօտ. նրանց գործերը երեւի աւելի յաջողակ կը գնան:

1.- Ադրէր (Մոկացի Յարութիւն, իսկական անունով՝ Դաթեան-Փոլատեան Յարութիւն, 1866–1902), Պետոյի եւ Նիկոլ Դումանի գինակիցներէն. Խանասորի արշաւանքի սասնակիցներէն:

2.- Մեծ Զաղաքը Թիֆլիսն է. Վահանը՝ (Մանուէլեան) Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը Սասնոյ մէջ:

3.- Հասանաբարի իմաստով գործածուած յաճախ Չաւարեանի կողմէ:

4.- Սամսոն – ծածկանուն Ստեփան Թադէոսեանի, որ պատասխանատուն էր Ատրպատականէն դէպի Երկիր զէնքի փոխադրութեան:

5.- «Վահանի (Մանուէլեան) եւ Գիսակի (Յովհ. Մերենկիւլեան) շրջան», յաջորդաբար Սասուն եւ Վասպուրական:

6.- Բուլղարացի Պետրոսը՝ Մերենճեան Պետրոսն է (1874-1901), «Վերքերով լի» ծանօթ երգի հերոսը: Եղբայրը՝ Արտաշէսն է, ծանօթ Թորգոմ ծածկանունով:

7.- Դաշնակցութեան հովանաւորութեամբ Փարիզ հրատարակուող ֆրանսերէն երկշաբաթաբերթ, նուիրուած հայ դատի քարոզութեան:

Յ. Գալֆայեանին, Աղեքսանդրիա(1)

Սիրելի ընկեր!

Հաւանական արդէն տեղեկացած լինես ինչ տխուր դրուժիւն է ստեղծել Ո[սկեհանքում]: Ամբողջ խնդիրը հիմա պտտուում է «Որոտումի» շուրջը(2): Կը կարողանա՞ն արդեօք նրանք շարունակել սկսած գործը: Բացի այդ, լուրջ հարց է եւ հասցէի հարցը, որի մասին աշխատուում է: Հաւանաբար մի քանի օրից դուք ստանաք նամակներ Ո[սկեհանք] ուղարկելու համար: Հարկ չը կայ գրելու որքան կարեւոր է շուտ ուղարկելը: Մարթինը(3) առ այժմս կը մնայ այստեղ մինչեւ մի քանի հարցերի (գլխաւորապէս այդ շրջանի գործունէութեան ուղղութեան) որոշելը... Կարեւոր է եւ ձեր մտածումները: Մանրամասնութիւնների վերայ կանգ չենք առնում՝ կը հասկանաք ինքներդ: [Մ[ինաս] Օ[ղլուի](4) վերաբերմամբ մեր կարծիքը նոյնն է եւ ինչ որ մի քանի ամիս առաջ: Երկրից դուրս մենք իրաւունք չունենք այդ տեսակ ծախքեր անել: Եթէ կարող էք համոզել գնալ Սողա (Սոխումի մօտ) մինչեւ խնդրի պարզելը (իրա ծրագիր կազմելը, մեր հաւանութիւնը) սուէք ճանապարհածախք: Հակառակ դէպքում ծախքեր անելը հակառակ է մեր շահերին եւ ծրագրին... Մոռանալու չէ որ եւ Վիշապի Պ[ատ.] Մ[արմն]ի(5) խոշոր ձեռնարկը առ այժմս ջուրն է ընկած եւ երկու հոգի բանտն են... Դժւար է ասել կը կարողանա՞նք արդեօք եւ հետեւել դորա ծրագրած գործին...

Վարդի(6) առաջարկը վատ չի երեւում, բայց ինչպէս որ էր մի քանի տարի առաջ, նախ անհրաժեշտ է որ որոշենք դորա եւ մեր յարաբերութիւնները: Ո՞ւր են գնալու հանգանակած գումարները. լինելո՞ւ են արդեօք կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ, թէ Կիլիկիոյ Պատասխ. մարմնի, որի մէջ կարող էր մտնել եւ ինքը, թէ բաժանւելու են որոշ մասերի: Մենք մանրամասնութեան մասին հարցնելու ենք Ամերիկա, բայց անհրաժեշտ է այդ հարցերը պարզել...

Հաշիւները ստացանք: Ապագայի համար կը խնդրուի ուղարկել ամէն 3 ամիս. եւ բացի այդ, նախ քան ուղարկելը առաջարկել եւ վաւերացնել տալ տեղական Կ. Կ.ից: Դա ե՛ւ աւելի օրինական կը լինի եւ աւելի կը կապէ գործի հետ տեղացիներին, որոնց մօտ մասնակցութիւնը շատ կարեւոր է... Իսկ եթէ դրանք արժանի չեն այդ պաշտօնին, աւելի լաւ չէ՞ր յայտարարել դրանց սոսկ դրամ[ական] խումբ... (7): Արդեօ՞ք չէր կարելի գործը այնպէս տանել

*որպէսզի մի քանի ժամանակից յետ, դուք կարողութիւն ունենայիք հեռա-
նալ այդտեղից...*

*Այդ շրջանի դրութեան մասին, ինչպէս եւ ձեր կարծիքները ապագայ ա-
նելիքների վերաբերմամբ խնդրում ենք գրէք կարելիին չափ մանրամասնու-
թեամբ:*

*P[ro] A[rmenia-ի] մասին կարգադրութիւն արւեց. երեւի ստացաք: Սու-
րէնը ուղարկած է արդեօք ձեզ՝ Մարին(8) հասնելիք գրքերը: Միթէ՞ դորա
կատարելը պահանջում է ամիսներ:*

*Բարեւներ. երկրից թղթակցութիւններ շատ կարեւոր են. ինչո՞ւ մի մի
անգամ յօդածներ չէք գրում թերթի համար:*

Ընկերական ողջոյններ.

ԱՐԵՒՄՏ. ԲԻՒՐՕ

1.- Յարութիւն Գալֆայեան, որ Աղեքսանդրիայէն կը համակարգէր Կիլիկիոյ (Լեռնավայր) եւ
Իզմիրի (Ոսկեհանք) գործերը:

2.- «Որոտում»ը Իզմիրի (Ոսկեհանք) դաշնակցական խումբերէն մէկն է:

3.- Մարթին, Աշոտ Մարթին (Մուրատեան Մարթին) անդամ էր Կիլիկիոյ պատ. մարմնին:

4.- Յովի. Մինասեան, հնչակեան մարտիկ:

5.- Վիշապ՝ Պոլսոյ կուսակցական ծածկանունն է:

6.- Վարդ, Վարդ-Մանուշակ, Աբրահամեան Յակոբ:

7.- Դրամական անունը կը տրուէր համակիրներէ կազմուած խումբերուն, որոնք նիւթապէս կ'օ-
ժանդակէին կուսակցութեան:

8.- Մար – ծածկանունն է Միքայէլ Տէր Մարտիրոսեանի, որ 1899-էն ի վեր կը գտնուէր Մարաշի
բանտը: Սուրէն – ծածկանունն Միմէոն Շխեանի (1865-1947):

Պ. Յ. Գալֆայեանին, Աղեքսանդրիա

Սիրելի ընկեր!

Քանի որ առաջ արդէն գրած էինք կարծ կերպով տեղական խնդիրներու մասին... Ո[սկեհանք] կատարածներէ մասին տեղեակ էք արդէն: Որոտում(1) խումբը պատրաստականութիւն է յայտնում 20(2) — հարկ եղած դէպքում շարունակել: Ընկեր են ուզում եւ զգում են դրամի պակասութիւն: Քանի որ Ջարեհն ու Աւոն հեռացած են, պարզ է որ մենք գործը կարող ենք շարունակել մի միայն որոտ[ում]ցոց հետ: Արդեօք Չոհրաբը կարո՞ղ է գործել նրանց հետ ձեռք ձեռքի տւած: Եթէ այո՛, եւ եթէ նա հնարաւորութիւն ունի ներս մտնելու առանց Որ[ոտումի] օգնութեան, ճանապարհ ձգէք: Մի Տիգրան ոմն էլ Վառնայից խնդրած է այդ մասին (նրա մասին գրած են եւ որոտ[ում]իք), բայց չենք վստահանում: Չոհրաբը թող նպատակ ունենայ առ այժմս կապելու եղած ընկերների հետ, հետեւելու տեղացիներին, տրամադրութիւններին, վստահելի լուրեր տայ: Չարժէ առ այժմս խոշոր գրաւոր դրսի դիմումների հետ խառնել մանրերը եւ ներսից: Երբ հաստատուեն, կարելի է անել եւ ներսից... Ժամանակին մենք խնդրած էինք Կ. Կ.ից իր պատասխանատուութեամբ անել ամէն ինչ: Բայց նրանք խնդրած էին մեզ տալ հասցէ եւ այն... մենք դա գտնում էինք անյարմար: Իրենց հրահանգի համաձայն նախքան դիմումները մենք սպասում էինք իրենց խոստացած հեռագրին Աթէնքից... Իսկապէս հէնց տեղից ցրելը աւելի յարմար էր, բայց հիմա ուշ է: Ձեզ մօտ թղթեր միք պահել: զգոյշ եղէք:

Մինչեւ հասցէի եւ դիմումների խնդիրը լուծւի՝ Մարթինին(3) պահում ենք: Տեսնենք ի՞նչ կը լինի...

Ընկերական բարեւներ
Ա[ՐԵԻՄՏԵԱՆ] Բ[ԻԻՐՕ]

1.- Որոտումը Իզմիրի (Ոսկեհանք) դաշնակցական խումբերէն մէկն է:

2.- Ծածկագիր 20-ը կը նշանակէ ախարեկչութիւն, տեղոր:

3.- Մարթին Մուրատեան:

Ատրպատ[ականի] Կենտր. կոմիտէին

Սիրելի ընկերներ!

Երէկ ստացանք ձեր Նոյեմբ. 14 գրած նամակը: Հեռագրից արդէն իմացած կը լինիք, որ մենք Հնդկաստանի կողմերը չենք մտածում ոչինչ անել... Յանկանում ենք յաջողութիւն: Լաւ կը լինէր գնացողի հասցէն մենք ունենայինք (Բոմբայ, Կալկաթա, Բոլշիք եւ այլ տեղերում), հարկ եղած տեղեկութիւնները գրելու, թերթեր ուղարկելու համար:

Պատւիրեցէք այդ կողմերում ցրած հայերի հասցէներ վերցնել որպէսզի թերթեր կարելի լինի ուղարկել, ինչպէս եւ հետները կապել...

Չհասկացանք ինչի մէջն է կայանում ձեր եւ ամերիկացոց մէջ կայացած համաձայնութիւնը. արդէն մարդ էք ուղարկում այնտեղ թէ [մէկ բառ անընթեռնելի] հարցն է առաջ եկել նորից: Եթէ վերջինս է վախենում ենք միայն աղմուկ դուրս գալ դորանից առանց գործնական հետեւանքի: Յամենայն դէպս դրա մասին արժէ մտածել միայն վերջը երբ կ'ունենանք ներսում հարկ եղած պատրաստութիւնը: Իսկ դրա համար աշխատելու է առանց ժամանակ կորցնելու: Ինչպէս լսում ենք բաւականին հաւաստի աղբիւրից, մակեդոնացիք (երկու հատածներն էլ) որոշած են գարնան վերսկսել ապստամբութիւնը... Եթէ մենք չը կարողացանք ոչինչ պատրաստել Վիշապում(1) կամ այդ կողմերը, ուսները յետ կը մղեն մեզ եւ առաջ կը գալ մակեդոնական հարցը առանձնապէս: Դա ցանկալի չէ: ... Վերջին նամակում Գիսակը(2) եւ միւսները էլի ընկերներ են ուզում: Այս պայմաններում Բոլղարացու(3) եղբայրը արդեօք կարո՞ղ չէր աւելի մեծ ծառայութիւններ մատուցանել երկրում, քանց անում է այդտեղ: Դա անկասկած է. մենք կարօտ ենք ոչ միայն կազմակերպող ուժերի այլ եւ քիչ շատ վարժ գինւորականների, ինչպիսին է նա: Վահանը(4) նրա նման մարդու մեծ կարիք ունի (համոզւած ենք): Մտածեցէք այդ մասին: Յետոյ ուշ կը լինի...

Երկրորդ անգամն է ինչ գրում էք Ամերիկայի եւ ձեր մէջ ծագած տարաձայնութեան մասին: Փնտռեցինք պատճէնագրի մէջ. այդ նամակները չը գտանք (երեւի Անտոնն(5) է գրած եւ մոռացած է պատճէնը ինքը վերցնել)... Դա նոյնքան էլ կարեւոր չէ. մէկներս սխալւած ենք: Ամերիկայից էլ գրում են որ անցածը անցած է. աշխատելու է միայն որպէսզի ապագայում բոլոր այնտեղից եկող գումարները հասցւեն երկիր եւ այնտեղից ստացւեն ընկա-

լազրեր: Այդտեղի ծախսերի մասին էլ դուք հոգ տարէք... Ձեռնարկեցէք ձեր շրջանում եւս հանգանակութիւն եւ դա բաւականութիւն կը տայ տեղական ծախքերին:

Հնդկաստանի վերայ յոյս դրէք, բայց նաղդը(6) ձեռքից մի թողնէք:(7) գանգատուում է քուրդ[երէն] եւ թուրքերէն թերթ չուղարկելու պատճառով: Առաջինը վաղուց է դուրս չի եկել. երկրորդների մէջ էլ քիչ անգամ է համակրելի բան պատահում. Չուղարկելու պատճառը դա է... յամե- նայնդէպս կ'ուղարկենք...

Եթովպիայում (Հարար եւ այլ քաղաքներում) «Երկրում կուռող ընկերնե- րի համար» հանգանակած է 1000 fr. որը ուղարկում ենք ձեզ իրենց հասցնե- լու համար յատուկ ընկալագիր ստանալու պայմանաւ: Նոյն նպատակին ստացած ենք եւ 10 անգլ. ոսկի (255 fr.) եւ Բոստոնի ինքնապաշտպանութեան խմբից որ ուղարկում ենք Մ[եծ] Ք[աղաք]ի(8) միջոցաւ: Գուցէ քիչ աւելի շուտ հասնէ:

Գիսակի, Վահանի, Դժ[ոխք]ի(9) նամակների հետ միասին ստացանք եւ ձեր կարծիքը հնչ[ակեանների] հետ բանակցութիւնների մասին, բայց, կար- ծում ենք մի քիչ դա արդէն ուշ է: Միութիւն ասած բանը դատարկ խօսք է եղել... Պարոնները նորից կուռել են եւ միմեանց դէմ մերկացումներ են տպում. տես Շարժում եւ Հայրենիք. Նոյեմբերին դուրս եկաւ 2 «Հնչակ». մէկը N6 կազմած ոռուսահայ բարբառով, միւսը առանց որեւէ N-ի միայն «Նոյեմբեր», կազմած տաճկահայ բարբառով... էդ էլ նոր ձեւի օյին!... Աշ- խատէք մօտեցնել դրանց մէջ եղած մաքուր եւ անկեղծ տարրերը. միւսները աւելի լաւ է մեզանից հեռու լինեն:

Միտք է ծագած դիւրացնել Կովկասում ապաստանած գաղթականների փոխադրութիւնը դէպի Պարսկաստան: Թէեւ մենք շատ լաւ ըմբռնում էինք դրա դժւարութիւնները եւ նոյնիսկ անկարելիութիւնը, բայց այնուամենայ- նիւ չուզեցինք ձեռքից բաց թողնել եւ այդ միջոցը, մանաւանդ որ դա լաւ մի- ջոց է խնդիրը սեղանի վերայ պահել[ու]: Մեր բարեկամների դիմումների հի- ման վերայ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրը դիմած է Թեհրանի դեսպանի միջոցաւ Շահին՝ դիւրութիւններ տալ հայերին, որպէսզի նրանք հաստատուեն Պարսկաստանի հողի վերայ: Գրելու էք այդ մասին Գաղթաչէ- նի(10) մեր ընկերներին՝ ձեռքերից եկածը անեն... Մենք (Ֆրանս[այի] բարե- կամների միջոցաւ) առաջարկած էինք հետեւեալ պայմանները:

1) Որ գաղթականները հաստատուեն Սալմաստի, Մակլայ, Ուրմիի եւ Ղա- րադաղի ռեսնային[?] մասերում, ուր ջերմ չը կայ:

2) Որ նրանց յատկացելիք հողերը լինեն տէրուական (խալիսա), ունե- նան խմելու եւ ոռոգելու անհրաժեշտ ջուր, բաժանւած լինեն մահմետական- ների հողերից, որ 10 տարւայ ընթացքում գաղթականները ազատ լինեն հար- կերից (հաստատուելու համար) իսկ յետոյ վճարեն 1/10...

Արժէ մի քանի կարեւոր կէտեր եւս աւելացնել այս պայմանների վերայ եւ

աշխատել ընդունել տալ Թեհրանում... Գրեցէք ուր եւ ում հարկն է:

Նորեկը (Ֆ) այստեղ մօտ է եղել մերոնց, թէեւ «պաշտօնապէս» ոչ մի մարմնում չի համարւել... վստահելի տղայ է լինելու: Նախ քան հրաւիրելը յամենայն դէպս լաւ է պաշտօնական դիմում անւի եւ հարցւի նրա համամիտ լինելու մասին մեզ մօտ գլխաւոր կէտերի նկատմամբ...

Դպրոցների ծրագիրներն այնքան կան որ չը գիտեմ որը ընտրեմ. ամէն կանտոն այստեղ իրա դպրոցական ծրագիրն ունի... այս քանի օրս կ'ուղարկեմ...

Դրօշակը նստում է կազմակերպութեան վերայ ամիսը մօտ 700 fr., իսկ համարը 20 սանտ[իմ] իսկ տարին մօտ 2½ fr. (1 ռուբլի) եւ աւելի, իսկ ամբողջ հրատարակութիւնների ծախսերը (Pro Arm., Բիւրօ եւայլն) կրկնակի: Այդ ծախսը ներդաշնակաբար բաժանելու համար, որոշած ենք ամէն Կ. Կ.-ից խնդրել վճարել իրա վերայ ծանրանալիքը (ստացւող համարների թիւը բազմապատկած) 2½ fr-ի (2 ռուբլու) վերայ): Ուստի ձեզանից սպասում ենք 200 ռուբլի, չհաշւած ուղարկւած գրքերի արժէքը որ նոյնպէս կ'ուղարկէք: Չմոռանաք խնդրում ենք: Պարտքեր շատ ունենք: Թէ չէ բոլոր տեղերն էլ գանգատուում են որ «գործող շրջանների հետ են կապւած» եւ չեն կարող մեզ օգնել:

Եկող տօներին ձեռնարկով էք հանգանակութեան թէ չէ:

Ընկերական բարեւներ

Էջերու լուսանցքներուն վրայ Ս. Չաւարեան մանր տառերով կատարած է հետեւեալ յաւելումները.

— Կենսագրութիւնների սերիան սկսելու համար պակասում են տեղեկութիւններ Գոլոշեանի եւ ընկերների շրջանի մասին: Տեղումը ծանօթ մարդիկ կը լինեն, որոնք կարող են տեղեկութիւններ տալ յեղափոխ[ական] գործունէութեան այդ շրջանի մասին:

— Միքայէլի(11) ճանապարհորդութիւնը Աւստրօ-Հունգարիա լաւ հետեւանքներ է խոստանում: Տեղացի հայերը արթնանում են: Յոյս կայ ազդեցիկ հայկական կոմիտէ կազմել օտարացիներից...

— Ո՞ւր է Թորոսը(12): Ինչո՞ւ չէք ուզում օրինակ դառնալու համար մտցնել ձեր Կ[ոմիտէ]ի մէջ 1/10-ի վճարումը ինչպէս անում են Ամերիկա:

— այնտեղ աշխատում են համերաշխաբար մաքուր հնչակ[եաններ]ի հետ...

— Բաւարար են գնում գործերը եւ Կիլիկիայի շրջանում:

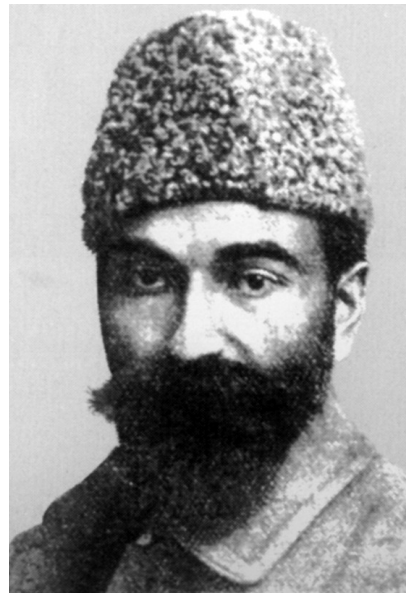
— Եւ Աբրոյի գերեզմանից Շամի(13) զէնքերի մասին, եւ ռուս-տաճկ[ա-

կան] սահմանազլխից կարսայ զէնքերի մասին գանգատներ են գալիս՝ որ լաւը չեն, որ հարկ եղած դէպքում օգտի տեղ կարող են վնասել... Ձեր բոլորիդ ու մանաւանդ զինագործ եւ Մինարէթի(14) ընկերների ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում այս տխուր հանգամանքի վերայ: Փոխադրելու է անպայման յուսալի ապրանք: Ափսոս են մարդիկ, ափսոս են ծախսեր:

- 1.- Պոլսում:
- 2.- Գիսակ կամ Վարդգէս – բուն անունով՝ Յովի. Սերենկիլեան, Վանի ղեկավար ղեմքերէն:
- 3.- Բուրլարացի – Պետրոս Սերենճեան: Եղբայրը՝ Արտաշէս:
- 4.- Վահան Մանուէլեան – Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ ուղարկուած Սասուն:
- 5.- Ս. Չաւարեանը, նոյնիմքն նամակագիրը:
- 6.- Առձեռն, պատրաստի գումարը:
- 7.- Անընթեռնելի անձնանուն:
- 8.- Թիֆլիսի կամ Արեւելեան բիրոյի:
- 9.- Հրայր-Դժոխք, իսկական անունը՝ Արմենակ Դազարեան:
- 10.- Խօսքը Ս. Թաղէի վանքին մասին է:
- 11.- Միքայէլ Վարանդեանի:
- 12.- Գալուստ Ալոյեանը, որ ծանօթ էր Թորոս եւ Դարվիշ ծածկանուններով:
- 13.- Աբրոյի գերեզմանը՝ Սասունն է. Շամը՝ Վան-Վասպուրական:
- 14.- Մինարէթ՝ Սալմաստի կուսակցական ծածկանունը:

**Յովհաննէս Սերենկիլեան
(Վարդգէս, Գիսակ)**

**Գալուստ Ալոյեան
(Թորոս, Դարվիշ)**

Փաստ. 41-47

Գրուած է Արեւմտեան բիրոյի պաշտօնական թուղթի վրայ եւ ուղ-
ղուած՝ երեւի Աղեքսանդրիայի վրայով՝ Լեոնավայր-Կիլիկիոյ Կեդր. կոմի-
տէին: Սելանը տարածուած ըլլալով, տեղ-տեղ դժուար ընթեռնելի է: Բոլոր-
ովին սեւցածները տրուած են բազմակէտերով:

30 - XII - 1902

Վահրամին, Մարթինին եւ միւսներին(1).

Սիրելի ընկերներ

Ստացած ենք ձեր 14 Նոյեմբեր, 27 Նոյեմբեր, 18 Դեկտեմբերի նամակնե-
րը ինչպէս եւ հեռագիրը: Կնիքը եւ բլանկները քանի օր առաջ ուղարկւած են:

Ամերիկայից դրամը Մ. Գ.-ի անունով ուղարկելու մասին ցաւում ենք,
համոզուած լինելով սակայն որ դա հասարակ թիւրիմացութեան հետեւանք է,
կամ արուած է ապահովութեան տեսակէտից:

Ֆարհատին(2) օգնելու մասին կարգադրութիւն չարինք հաստատ չը գի-
տենալով նրա անունը. լաւ կ'անէիք միայն երկու բառով հեռագրէիք տիկնոջ
անունը եւ մականունը. հեռագիրը առնելուն պէս 1-200 Ֆր. կը փոխադրենք
Մարս[էյլ] առաջարկած գծով իրանց հասցնելու համար:

Միալուում էք որ երկրէն եկած նամակները (Ռահվերից(3) եւ միւսներից)
կարդացած եւ ուշադրութեան չենք առած: Կարդացած ենք բայց... համոզ-
ւած չենք որ նրանց գրածները ներկայացնում են այն տեսակ լուրջ եւ հաս-
տատ ծրագիրներ, որոնց վրայ արժենար ծախսել տասնեակ հազարներ եւ
դորանով մենք կարողանայինք համոզել մեր այդ վաճառականին... Գործի
յաջողութեան համար, ինչպէս քանիցս անգամ այստեղ էլ խօսուեց անհրա-
ժեշտ է նաեւ տեղական պայմաններին եւ ազդեցիկ տեղացիներին լաւ ծանօ-
թի այցելութիւնը, որպէսզի նրանց հաւանութիւնը առնելով, նրանց հետ մի-
ասին գործնական ծրագիր կազմէր, ապահովութիւն ցոյց տրւէր, որ գնա-
ցած դրամները կը ծառայեն մեր ընդհանուր դատի եւ ոչ թէ աննպատակա-
յարմար կերպով կը ծախսուեն, ինչպէս դա եղաւ 90-ական թւականներին, երբ
Կովկասից մօտ 2-300 մանլ[իւեր] Ֆր-ի գէնք բաժանուեց երկրի հայերին. այդ
գէնքերը ծառայեցին սրա նրա անհատական կարիքին, պահուեցին այս այն
անհատի մօտ եւ փչացան ու նոյնիսկ ծախուեցին քրդերին: Բոլոր ծրագիրնե-
րը կը լինեն վերացական, թէական՝ եթէ նրանք կազմուած չը լինեն տեղացի
վստահ անձերի կողմից, կամ գոնէ նրանց հետ միասին: Հարկաւոր էր տեսնը-
ւել եւ լուրջ խօսել մեր Ատանայի ընկերոջ հետ եւ նրա ստեղծած մարմիննե-
րի. այդ ծրագիրը կազմելիս Վ[ահրամ]ը տասն անգամ աւելի մեծ դեր կարող
էր խաղալ քան Ռահվերի(3) նման եկւորներ: Երբ բոլորս էլ կը գանք այն եզ-

րակացուլթեան որ այդ ընդունուած ուղղութիւնը ցանկալի, իրագործելի եւ մեր ուժերին համապատասխան մեզ ընկեր ունենալը տեղում գտնուած, ազդեցութիւն ունեցող մարմիններ եւ երկրորդ՝ որպէսզի այդ մարմինները անկեղծ կերպով ընդունելով մեր բռնած ուղղութիւնը եւ համակիր լինելով ապստամբութեան, կազմեն գործնական ծրագիր այդ գործը յաջող կերպով առաջ տանելու: Նախ քան այդ լայն տեղեկութիւններ ունենալը, նախ քան դրա իրականացման մէջ համոզուելը եւ մեր ուժերի հետ հաշտեցնելը անկարելի է, ափսոս է, մեղք է մեծ մեծ ծախքեր անել: Դրամ ծախսելը դեռ եւս գործ անելու նշան չէ: Տեղացի, այս այն պատահական անհատների խոստումները այս այն անել եթէ դրամ լինի (եւ մեծ դրամ) դեռ եւս ապացոյց չէ, որ իրականապէս այդ անհատները մեզ հետ կը գնան, որ եթէ գնան էլ կարող են մեծ եւ ցանկալի շարժում առաջ բերել: Գործի յաջողութիւնը պահանջում է որ եղած անհատներն ու մարմինները կանգնած լինեն իրենց եւ գործի բարձրութեան աստիճանի վրայ, որ նրանք մի հոգի կազմեն մեզ հետ, որ նրանք կատարեալ հաւատ ներշնչեն եւ կազմակերպութեան եւ այլն մարդկանց, որ ծախսերը վերցնում են իրենց վերայ: Այն տեղեկութիւնները որ կան Ռահվերի եւ միւսների նամակներում չեն ապացուցում, որ այժմս մենք կանգնած լինենք այդ հաստատ հողի վրայ:

Գուցէ դուք այդտեղ ունենաք արդէն աւելի ճիշտ եւ յուսալի տեղեկութիւններ, բայց եթէ դրանք միայն կրկնութիւններ են իրենց գրաւածների, դա ա՛յն չէ, որի համար մենք անհրաժեշտ էինք գտնում Վ[ահրամ]ի կամ մէկ ուրիշի համար: այն ժամանակ մենք պիտի ճիգեր թափենք եւ աշխատենք դա իրականացնել: Նամանաւանդ որ դուք էլ տեսնում էք ինչ սուղ գնով են ձեռք բերուում այդ դրամները: Մինչեւ որ կատարեալ վստահութիւնը խոյս է տալու գործնական քայլերից, հոգալու է միայն ընկերների ապրուստի եւ ճանապարհորդութեան ծախքերը: Ի նկատի ունենալով եւ Վ.ին անհրաժեշտ ծախքերը եւ (հարկ եղած մարդկանց հետ տեսնելու համար), մենք այդ նախնական ծախքերը հաշուած էինք (Մարթինին ուղարկուած է մեծ մասամբ) 10.000 Ֆր., որի մասին եւ գրած էր Ամ[երիկայի] պատգամաւորական ժողովին, աւելացնելով որ եթէ Ոսկ[եհան]քը(4) տայ այդ գումարը, հարկաւ նրանց հարկ չի լինել միջամտելու: Քանի որ այստեղից ձեզ ուղարկուում է բաւականաչափ գումար, նրանց օգնութիւնը կարծում ենք աւելորդ կը լինի: Մեր այս գրածից յետոյ Մարթինի գրած 5000 տոլ.ի մասին անյարմար է լիչեցնել ամերիկացոց:

Մարթինի գործածած ոճը (վերջին նամակում) «ոչ մի սանթիմ չը պահել», որ մենք ենք պատասխանատուն եւ այլն, կարծում ենք աւելորդ են: Միջոցները պիտի ծառայեն գործին ուր դա պահանջուում է եւ մենք էլ ցոյց չենք տւած առանձին սէր դէպի սանտիմները, մնալով միշտ պարտքի մէջ, որպէսզի գործը չը տուժէ. «պատասխանատուութիւն» էլ (էական եւ ոչ ձեւական) դժար է ասել ում վերայ աւելի կը ծանրանայ:

..... չեմ կարծում որ շանտաժի մէջ մեղադրեն անծանօթ մարդկանց. պատասխանատուն կը լինի այն ում անունը յայտնի է, որ գանձում է դրամները...

Ձ-ի 800-ի մասին աւելորդ ենք համարում խօսել. ստացողը վաղուց ծախսած է այդ գումարը եւ ծախսած է գործի վերայ: Ստացածից մի քիչ էլ ծախարած է այստեղ եւ ծախսած է հարկ եղած տեղը: Յուսով ենք դժգոհ չէք լինի:

Ուղարկում ենք մեր ստացած նամակների ամփոփ պարունակութիւնը եւ այն ինչ պատասխանելու է մեր կարծիքով այդ պարոններին: Ինչպէս տեսնում էք միայն 1/3 է պատասխանած: Նախ քան դիմումը կարեւոր է վստահ լինել որ մեր սպառնալիքը ապագայի խօսք չեն մնալու. հարկաւոր է վստահելի ընկերներ ունենալ ուր հարկն է. բացի այդ, մեր կարծիքով պահանջները պակսեցնելու է (ինչպէս գրւած է), որպէսզի մարդիկ հնարաւորութիւն ունենան վճարել(5):

**Լաւ է նամակներ ուղարկել կամ հէնց Ի[զմիր]ից կամ մօտիկ տեղերից:
Շատերը տւած են Մանչեստրի հասցէ:**

..... եւ ցանկանալու այն տեղից բացակայել, այնտեղ կանչել դրամ ստացողին, կամ իրենք, պատգամաւոր ուղարկել:

Այդ պարագայում որեւէ եզրակացութեան յանգելու համար, հարկաւոր է, որ բանակցողը իշխանութիւն[?] ունենայ վերջացնելու գործը ըստ իր հասկացողութեան: Այդ մասին մտածելու է լուրջ կերպով:

Դիմումների թիւը եղածից աւելացնելու չէ. դա կը մանրացնէ եւ շփոթութիւն առաջ կը բերէ:

Լ[եռնավայր]ի(6) շրջանին մասին տեղեկագիր եւ ընդհանուր ծրագիր կազմելիս շատ ցանկալի էր, որ[պէսզի] մասնակցէին շրջանում գտնւած եւ գործը սրտներին մօտ ընդունող մեր բոլոր ընկերները (ինչպէս Վ.-ը, Էթմ.-ը, Աղասէրը, որ շուտով այդտեղ է լինելու եւ միւսները): Ինչ վերաբերում է գործնական հարցերին, կարծում ենք Վ.-ի նման մարդու ձայնը շատ աւելի կարեւոր է, եթէ չասենք անհրաժեշտ է համարելու քան դրսեցիներից շատերի մտածումները:

**Ընկերական բարեւներով, յաջողութիւն
ՍՄԲ[ԱՏ]**

**Լաւ կը լինէր որ ունենայինք եւ ուրիշ հասցէ քաղաքներու[?] համար:
Զգուշութիւնը լաւ բան է:**

- 1.- Յաջորդաբար՝ Յարութիւն Գալֆայեանին եւ Մարթին Մուրատեանին:
- 2.- Ֆարիստ՝ ծածկանուններէն մէկն էր Պանք Օթթոմանը գրաւող ընկերներու ղեկավարներէն Հրաչին (Հայկ Թիրեաքեան), որ բանտ կը գտնուէր եւ դրամական օժանդակութիւնը հետեւաբար պիտի ըլլար իր կնոջ:
- 3.- Ռահվեր – Միսաք Վարդանեան: Կիլիկիոյ գործիչներէն: Նոյնպէս Վահրամ – ծածկանուն Յարութիւն Գալֆայեանի:
- 4.- Ոսկեհանք – ծածկանուն Իզմիրի:
- 5.- Հարցը կը վերաբերի բռնի դրամահաւաքի գործին, որ Չաւարեան կը թելադրէ պահանջներուն մէջ չափաւոր ըլլալ:
- 6.- Կիլիկիոյ:

Փաստ. 42-56

Ստորեւ, յաջորդաբար տրուած փաստաթուղթերը (42-56, 42-7, 1028-4 եւ 1028-9) կը վերաբերին բռնի հանգանակութեան՝ «Փոթորիկ»ի գործունեութեան, զոր կը ղեկավարէր Քրիստափոր Միքայելեան անձամբ: «Փոթորիկ»ը ունէր նաեւ օժանդակ մարմիններ, որոնցմէ մէկն էր Իզմիրի կոմիտէն: Եւրոպայի մէջ, Արեւմտեան բիրոն Ժընեւէն կը պահէր հաղորդակցական կապը: Այստեղէն է որ Ս. Չաւարեան իբրեւ Բիրոյի անդամ կը ղեկավարէր այս բռնի հանգանակութեան գործը: Ստորեւ տրուած նամակներով, ան տեղեակ կը պահէ «Փոթորիկ»ի պատասխանատուները, այս պարագային շատ հաւանաբար Իզմիրի մէջ գործող մարմինը, ստացուած նամակներու բովանդակութեան եւ անոնց տրուելիք ընթացքին մասին: Իզմիր եւ Աղեքսանդրիա ուղարկուած կարգ մը նամակներով Ս. Չաւարեան կրրկին կ'անդրադառնայ նոյն հարցերուն:

Անունները առ հասարակ յիշուած են ծածկագրով (շիֆրէ – շեղագրով տրուած), որ կը բացուի «Մայր Արաքսի ափերով»ի բանալիով: Տեղ-տեղ կիրարկուած է նաեւ գաղտնագրութիւն, զոր փորձած ենք նոյնպէս վերծանել:

7 - I - 1903

20) Պ. Միհրան Չանպարճեան,

Իզմիրից 3/15 XI-ի նամակով հայերէն չը գիտնալով, [Թուրքերէն կը գրէ, որ կոտորածից յետոյ տունները [Թալանեցան (իր ծննդավայրում [անունը չէ յիշուած]) որ ոչինչ չունի, որ 3, 5, 7 տարեկան գաւակ, կին ու մայր ունի, որոնց հագիւ կ'ապրեցնէ: Կը հայցէ ձեր ներողամտութիւնը, որ պահանջուած գումարը այսօր չի կարող դրկել. խնդրում է միջոց տալ մինչեւ 40 օր եւ վստահ լինել «գումար մը պատրաստելով ձեզ պիտի գոհացնեմ». խնդրում է Աղեքսանդրիայի գործակալի հասցէն, որովհետեւ դրամը հոն փոխադրելը իրա համար աւելի հեշտ է (հոն հայրենակիցներ ունի). խնդրում է նամակի ստանալու եւ 40 օրուան պայմանաժամի շնորհելու մասին հաճիլ իրեն տեղեկացնել:

(Պահանջուած է N 58ով՝ 50... կարծում ենք լաւ է բաւականանալ կիսով):

21) Մերկեր Մերկերեան Իզմիրից 17 XII-ի նամակով ուղարկում է 600 fr. (պահանջուած 300 ուլլի)ի տեղ) եւ խնդրում է յատկացնել, «ի նպաստ

Սիրելի ընկերներ!

Կ[նիք] եւ Էնտէտէ(1) թղթերը ճամբւած է ձեզ 24 - XII-ին [1902]. ստաց-
ւած նամակների տեղեկագիրը — 2 - 3 - I-ին [1903]: 4-ին՝ ստացած գումարից
3000 fr-ը. միւս մասը կ'ուղարկւի այսօր վաղը (դեռ չի ստացւած բանկից).
նոյնիսկ մի քիչ ուշացած դէպքում կոշտ լեզու գործածելը լաւ չէ. բացի
խանգարելուց, գործը նրանից առաջ չի գնայ:

Մարթինի(2) նախորդ նամակում գրուած էր որ Վառնայից ընկեր էք ու-
զած. 100 fr. ճանապարհածախս ուղարկւած է. իսկ 30 - XII-ին նամակով կը
հարցնէ արդեօք (հասկանալի է որ այդ խնդրի մասին լրջօրէն
նախքան ցրելը) շրջանում յարմարը չունէք...

Արդեօք պարոնը չի համաձայնած թէ անյարմար էք գտած: Կովկասի մա-
սին լուր չունինք, յաջողակ աչքի ընկնող բան չը կայ:

Գիսակը, Երկաթը(3) եւ միւսները լաւ են. նրանք էլ ընկերներ են ուզում:
Ներփակ կը գտնէք նոր դիմողների ցանկը: Բոլոր ցանկերը ապահով տեղ
պահելու էք:

**Բարեւներ
ԱՐԵՒՄՏ. Բ[ԻԻՐՕ]**

Միքայէլը(4) վաղուց տեղս է:

Լաւ է ապահով նոր հասցէ տաք... ձեզ հետ թղթակցելու համար...

1.- Էնտէտէ – ցամակաթուղթին վերու տպուած վերնագիր:
2.- Մարթին Մուրատեան:
3.- Գիսակը՝ Յովհ. Մերենկիւեանն է (Վարդգէս). Երկաթ, Աշոտ Երկաթը՝ Արմենակ Լեւոնեան:
Առաջինը կը գտնուէր Վան, երկրորդը՝ Սասուն:
4.- Վարանդեան Միքայէլ:

Ալեքսանդրիա

Ընկերներ!

Ուղարկում եմ 4000-ի չէք. յուսով եմ թիւրիմացութիւն չի ծագիլ եւ գումարը կը ստանաք: Յամենայն դէպս լաւ է ունենալ եւ այլ հասցէ:

Ա. Թովսայ[եան] եղբ[այրներ] ուղարկած են այսօր Մանչ[եստր]ից 100 անգլ. ոսկի: Գանգատում են որ «առջի նամակնուս դարձը չեն առած»․ խնդրում են դրամի ստանալուն մասին իմաց տալ: Խնդրում են տեսութիւն մը, որ նրանց ասելով օգտակար կարող էր լինել մեր գործին... խնդրում են տեղն ու ժամանակը իմաց տալ իրենց. պէտք ունին:

Հարկաւոր է այդտեղից գրել այս 100-ի ստանալու մասին եւ խնդրել (ինչպէս արդէն գրած է) լրացնել գումարի կէսը եւ վճարել մնացած 50 ո[սկին], իսկ միւս կէսը (200) վճարել վեց ամսւայ ժամանակամիջոցում:

Պ[արոն] Մ. Չանայաքճեան եւ Ընկ. ամսոյս 8-ից Մանչ[եստր]ից գրում է որ «մինչեւ օրս Նոյեմբ. եւ Դեկտ. ի նամակներուն պատասխան առած չեն... Մենք առաջի օրէն ըսած չենք որ կը մերժենք... կը բաղձանք օգնելու ձեր բարեգործութեան. մենք խնդրած ենք Մանչ[եստր] դիմէք. վերջը գրեցինք նաեւ մեր բարեկամին՝ Գրիգոր Թամիրեանցի ի Ֆիլիպէ, որ ձեր ներկայացուցիչը տեսնայ եւ համաձայնի: Ուստի կը խնդրենք կամ Ֆիլ[իպէ] առ Թամիրեանց կամ Գայրօ մեր տան Սիվրիսարեան Ազնիւ-ի դիմէք ու պէտքը կարգադրէք. նաեւ կը խնդրենք մեր այս նամակին պատասխանել»:

Ընկերներ!

1) Մ. Ազնաուրեան և Ընկ. Յունևարի 8-ից գրում են «մենք առջի օրէն ըսած չենք որ կը մերժենք ձեր խնդիրը, բայց կը բաղձանք օգնելու ձեր բարեգործութեան. մինակ խնդրած էինք Մանչեսթր դիմէք. վերջերս գրեցինք նաեւ մեր բարեկամ Գրիգոր Թամիրեանցին Ֆիլիպէ, որ համաձայնի ձեր ներկայացուցչի հետ... Ուստի կը խորհինք կամ Ֆիլիպէ, կամ Գայրօ մեր տան Սիվրիսար (Ազնի) դիմէք ու պէտքը կարգադրէք. նաեւ կը խնդրենք մեր այս նամակին պատասխանէք եթէ ձեր բաղձանաց համաձայն ենք»...

– Մենք պատասխանում ենք որ իրենց առաջարկի մասին գրած է Իզմիրի կոմիտէին: Ֆիլիպէ նրանք առաջարկում են միայն 100 ոսկի: Նրանց գործակալը որ այստեղով անցաւ ուզած էր ամսական կտրուի, որ շատ անյարմար է: 6 ամսից երկարացնելը անխոհեմութիւն է:

Անձնական միջամտութիւնները այստեղ անյարմար են: Աւելի լաւ է պահանջը նամակով դրուի:

2) Թոփալեան եղբայրները (Մանչեսթրից) ամսիս 12-ից ուղարկելով Խարիւր անգլ. ոսկի գրում են «առջի նամակնուս դարձը չենք առել. խնդրում ենք տեսութիւն մը. օգտակար կրնար լինել ձեր գործին. եթէ կարելի տեսնում էք, տեղն ու ժամանակը իմաց տւէք. պէտք ունինք. եթէ ոչ զանց կ'ընենք»:

Ինչպէս եւ առաջ, գիջելով 1/3-ը եւ ստացած լինելով 150 (50+100), պահանջել մնացածը միանգամից կամ մաս մաս մի քանի ամսուայ ընթացքում... դիմումները ուղղել Մանչեսթր քաղաք:

3) Օլիվիո Բակիրջեան, 11 Princess Street, Մանչեսթր գրում է Յունևարի 14-ից – «խնդրում է որ վերոգրեալ հասցէով դիմելու հաճիք, որ պէտքը կը հոգանք»:

– Գրելու է Մանչ[եսթր] ինչ որ միւսներին՝ հինգ հարիւրից գիջել 1/3, կէսը վճարել անմիջապէս, միւս կէսը՝ որոշ ամիսների ընթացքում:

4) T. Saccaènts, Co Thomas Esqre, 143 Upper Broog street Manchester-ից նամակս 16-ից գրում է – «անցեալ ամսոյն 19-ին գրած նամակի պատասխան չեմ ստացած թէեւ, սակայն կը սպասեմ միշտ եւ պիտի սպասեմ, որ այդ գործը կարգադրուի ինձ հետ, երբոր բարեհաճիք ձեր տնօրինութիւնը ինձ իմացնել. ներկային կու գամ վերոգրեալ երկու բարեկամներուն համար եւս խնդրել ձեզմէ (Ստեփան Սպարթալը եւ Երուանդ Սպարթալ) որ անոնցմէ ըրած պահանջնիդ ոչ ինձ իմացունել բարեհաճիք, քանզի ինչպէս նախորդիւս

ալ գրած եմ, այս քաղաքներու մէջ կատարելապէս անկարելի է ձեր պահանջը կարգադրել: Ուրեմն, բարեհաճեցէք հրահանգ տալ ուր որ հարկ է, որ այդ պահանջս ուղղակի չընեն սոյն անձերէն... Ուստի գրած նամակներուս պատասխանը ձեզմէ ստանալէս անմիջապէս ետքը՝ պատրաստ [եմ] ձեզ հետ կարգադրել այս գործերն, որ եթէ յանձնուած է այն երեք բարեկամներուս կողմանէ. մնամ...»:

Կ'աղաչեմ Ձեր նամակը ղրկեցէք հետեւեալ հասցէին (սկիզբը գրուած է)

– Այս նամակի երրորդ անձնաւորութիւնը Ղուկաս Եսայեան է:

Ինչպէս գիտէք, առաջինից պահանջուած է 600, երկրորդից 1000, վերջինիցս 1000:

Մեր կարծիքն է, տուած հասցէով (Մանչ[եստր]) գրել (զատ զատ երեքին) որ նամակը առնելուց յետ 2 շաբաթուայ ընթացքին որոշուած գումարների կէսը հասցնել իրենց գիտեցած հասցէով (Պասսայ[արեան]), իսկ միւս կէսի մասին կը բանակցուի յետոյ:

Լաւ է, եթէ հնարաւորութիւն կայ, գլխաւոր նամակները գոնէ (եթէ անկարելի է բոլորը) այրել 7-ից:

Բանակցութեան խնդիրը, ինչպէս տեսնում էք նորից դրւում է. լուրջ մտածելու է այդ մասին:

Ալեքսանդրիա, Կամսարականից ստացած ենք 1000 Ֆր. չէք գաղթակ[անների] համար: 7-ից նրան սպառնացել են: Հանգիստ թողնելու է: Գործներս եւ անելիքներս (գիմումների նկատմամբ) սահմանափակելու ենք եղածով...

Վոլո (Աթէնքի մօտ) պ. Մ. Թաթուլ Մոմճեան (rue Ermouvo 136) մի քանի անգամ նամակներ է գրած: Մարթինին գրելու է տեսնելի հետը: Կարող է օգտակար լինել եւ Վիշապ (իւղ գործածելու ծանօթ է) եւ աւելի գուցէ իր ծնընդավայրում (Ռոտոստո)... հետաքրքիր է ինչ անձնաւորութիւն է:

Այսօր ստացանք ձեր երկար նամակը:

Բարեկներով՝
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Փաստ. 13-37

Արեւմտեան քիւրոյի անունով Չաւարեան կը գրէ Ատրպայտականի Կ. կոմիտէին: Խօսքը կը վերաբերի Սասուն ուժ հասցնելու մասին:

20 - II - [19]03, ժրնեւ

Վրէժի Կ. Կ.ին
Սիրելի ընկերներ!

Ժամանակին, կարծեմ, գրեւոր էր ձեզ Գիսակի (Սեպտ. եւ Հոկտ. 27[1902]), Հրայրի (Օգ., Սեպտ.), Վահանի (Սեպտ. 10) նամակների եւ Բաղէշի ու Դժոխքի տեղեկագիրների ստանալու մասին(1): Օգտուում ենք ուժնեւրիս չափ: Իսկ վերջերս գերմանական եւ ֆրանսական պատգամ[աւորական] ժողովների հարցապնդումների համար — դրանց մի մասը շատ կարեւոր էր... եւ ժամանակին կ'իմացւի արդիւնքի մասին:

Ինչպէս կը գիտենաք Օրման[եան]-ի հարցը անյաջող անցաւ:

Իզմիրում Ք. սպանողին դատապարտած են մահւան. մէկին՝ որը մնում է բանտարկութեան, միւսներին ազատած:

Ամերիկա, Կիլիկիա գործերը լաւ են ընթանում:

Ամենակարեւորը սակայն նա է, որ ռուս-աւստր[իական] ռեֆորմներից ոչինչ չի դուրս գալ. հաւանական, կը ծագի ապստամբութիւն, որը կամ պատերազմով կամ առանց պատերազմի նորից դիւանագիտութեան սեղանի վերայ կը դնէ Արեւելեան հարցը: Մեզ համար շատ անպատակալարմար է որ մեր խնդիրը մնայ մի կողմ: Դրա բարձրացնելը դժւար թէ առաջ բերեն Փարիզի (ամսիս 15) ժողովների նման ժողովները, ինչքան էլ նրանք փայլուն լինեն:

Մարդասիրական զգացմունքը դեր խաղում է, բայց մի միայն այդ զգացմունքը անկարող է լուրջ քաղաքական հարցեր լուծել: Առանց կենդանի եւ լուրջ բողոքի մենք անկարող ենք լուրջ յոյսեր ունենալ: Մոռացութեան տալ այդ հանգամանքը կը նշանակէ քնել այն ժամանակ երբ պահանջում է ամենամեծ զգաստութիւն... Ահա այդ տեսակէտը ի նկատի ունենալով է, որ մենք ուզում ենք ձեր ամենալուրջ ուշադրութիւնը դարձնել նամակիս սկզբում յիշած գրութիւնների մէկ կէտի վերայ:

Տղերքը միաբերան պահանջում են ոչ միայն «դրամ, գէնք, ճարել ուժ» (որ նոր չէ եւ որի օգտակարութեան մասին երբեք կասկած չէ եղած), այլեւ «գործին նւիրած քիչ շատ գիտակից կուռղ ընկերներ, որոնք կարողանային խմբեր կազմակերպել եւ կառավարել»: Բոլորը միաբերան խնդրած են այդ տեսակ ուժեր գոնէ մի քանի հոգի հասցնել: Երբ դորա վերայ աւելացնենք եւ դրսի ուժի առանձնակի ազդեցութիւնը եւ մանաւանդ ներկայ պայմանները, երբ պատրաստ ու արթուն է լինելու — պարզ կը լինի ինչքան շտապելու է

«գիտակից եւ վարժ» կուռող ուժերի շուտ ներս ուղարկելը: Քանի ամիս առաջ նամակ էր գրած մեզ բուլղարացի Պետոյի(2) եղբայրը, յիշելով իր մտադրուլթիւնների մասին. ուզած էր Ֆրանս. մի ինչ որ դասագիրք. (հասցէն կորսնցուցած ենք. գրէք մեզ իրան պատասխանելու համար): Մաքուր, վարժ ուժ է երեւում: Նրա «տաք եւ ջահել» լինելը աւելի դրական յատկութիւն է համարելու, քան բացասական, մանաւանդ ներկայ պարագաներում...

Նոյն տեսակ յարմար ուժ է եւ ուրֆացի Կարապետը, որը հիմա ձեր կողմերն է (կարծեմ Ախպոր(3) տեղը) եւ որի նամակը Տաթեւից մեզ էիք ուղարկած: Նրա մասին մեր Եգիպտոսի ընկերը, ինչպէս եւ Մուրատը շատ լաւ կարծիք են յայտնած, — «պարկեշտ», «մաքուր» տղայ են անւանում «որ ուզում է երկիր անցնել եւ փարիլ իր սիրած գործին»...

Կը գտնւին հաւանական եւ ուրիշ նւիրւած փորձւած ուժեր, որոնց պահելը այստեղ ներկայ պայմաններում նպատակայարմար չէ... նրանք այնքան վարժ են որ «նախապատրաստութիւնը այդ շրջանում» պէտք չէ նրանց, եւ կարող է նոյնիսկ փչացնել:

Այդտեղի համար կարող էք ուժեր ուզել Ոսկանապատից(4), Մ[եծ] Ք[աղաք]ից(5). ամէն [մի] շաբաթ նրանց ուշացնելը կորստաբեր է համարելու մեր դատի տեսակէտից... Յուսով ենք դրանցով չէք բաւականանալ եւ կ'աշխատենք ուղարկել եւ այլ ուժեր...

Լուր չը տւիք. արդեօք չը ձեռնարկեցիք ձեր շրջանում հանգանակութեան: Եթէ հիմա էլ չանւի դա եւ բոլոր խաւերը (առանց խտրութեան կուսակցութիւնների) էլ ե՞րբ է դա անւելու, էլ ինչպէս ենք միացնելու բոլոր համակրող ուժերը...

Ի՞նչ արեց գաղթակ[անների] Պարսկ[աստան] փոխադրութեան համար: Թեհրան գրւած էր, պատասխան դեռ չառինք...

Եկող տարւայ համար այս կողմերից կը գան երկու հոգի մեր ընկերներից՝ գաւառներում ուսուցչութիւն անելու համար: Եթէ օգտակար է, կարող են մեկնել երկու ամսից յետ:

Ի՞նչ եղաւ Հնդկաստանի հանգանակութիւնը:

Ընկերական բարեւներով
Ա[ՐԵԻՄՏԵԱՆ] Բ[ԻԻՐՕ]

1.- Յաջորդաբար՝ Յովի. Սերենկիլեան (Գիսակ), Արմենակ Ղազարեան (Հրայր-Դժոխք) եւ Վահան Մանուէլեան: Բաղէշի կողքին յիշուած Դժոխքը՝ Սղերդ քաղաքի կուս. ծածկանունն է:

2.- Պուլկարացի Պետո՝ Սերեմճեան Պետրոս՝ «Վերքերով լի» ծանօթ երգի հերոսը, որ ձերբակալուած էր Պուլկարիա հայ եւ մակեդոնական խումբի մը թրքական զօրքի հետ բախումի ընթացքին, ապա կախաղան հանուած 1901 թ. Դեկտ. 9-ին: Եղբայրը՝ Արտաշէս, ծանօթ՝ Թորգոմ ծածկանունով (1870-1915):

3.- Ուրֆացի Կարապետ – բուն անունով Համալեան Կարապետ: Ախպեր՝ ծանօթ Մոկացի Յարութիւն ծածկանունով. բուն անունը՝ Դաթեան-Փոլատեան Յարութիւն (1866-1902):

4.- Պաքուից:

5.- Թիֆլիսից:

Փաստ. 42-1

11 - III - 1903

Ատրպատ[ականի] Կ. Կ[ոմիտէ]ին
Սիրելի ընկերներ!

Ստացած ենք ձեր Յունևարի 23-ին գրած նամակը: Ափսոսում ենք որ Գիսակից(1) եւ ընկերներից նոր լուրեր չը կան. յուսով ենք շուտով կը ստանանք, եւ առանց ուշացնելու ձեզ կը հասցնենք:

Դրամ ծախսելու նկատմամբ՝ պակասները լրացնելու ինչպէս եւ ծայրեր(2) առնելու համար մենք էլ այն կարծիքին ենք որ հեռու տեղերից ուղարկած դրամներին ձեռք տալու չէ: Դա ծանր տպաւորութիւն կը թողնէ ուղարկողների վերայ: Բացի այդ, ինչով պիտի արդարացնել այդ վարձուները, քանի որ ուղարկող ամերիկացիք աւելի աղքատ եւ աւելի քիչ են թւով (մօտ 600 դաշնակցական միայն կայ) քան ձեր շրջանի հայերը կամ հարեւան մարմինները: Ամերիկայի առատ օգնութիւնը բացատրելու է նրանով որ այնտեղ առանձնակի նշանակութիւն են տալիս ինքնապաշտպանութեան գործին եւ դա իրագործելու համար դիմում են բացառիկ միջոցների, տեղ տեղ սահմանելով նոյնիսկ 1/10-ի տուրք: Դրութիւնը այնպէս է, որ նոյն լրջութեամբ նայելու ենք եւ ամէն տեղ: Մեզ թւում է որ եթէ նոյն ուղիով գնայիք, ձեր շրջանում եւս կը հաւաքւէր ոչ միայն ձեզ հարկաւոր 1000 թումանը այլ շատ աւելին:

Յամենայն դէպս 20 ոսկու համար դիմել այդտեղից հեռու Ամերիկայի բանկորներին շատ անյարմար բան է: Հարկ եղած դէպքում անհամեմատ աւելի ձեռնտու է օգնութիւն խնդրել ձեր հարեւան մարմիններից (Ալրեւելեան) Բ[իւրօ]ից, Ոսկանապատից, Մրգաստանից(3) եւ այլն) կամ նոյնիսկ մեզանից, թէեւ մենք միշտ պարտքերի մէջ ենք: Թեհրան, Ջուղա գրելը որ այստեղ բան չուղարկեն, նոյնպէս չարժէ. արդէն բան էլ չի գալիս. միմիայն ուղարկած գրքերի արժէքը:

Արդեօք Թեհրան գաղթակ[աններ] համար մարմին հիմնւեց...

Աշխատէք ընդհանուր հանգանակութիւն բանալ եւ լայն կերպով առաջ տանել:

Ի՞նչ էք մտածում եւ անում կուող տղաներ ուղարկելու մասին(4):

Ընկերական բարեկներով՝
Ա[ՐԵԻՄՏԵԱՆ] Բ[ԻԻՐՕ]

Փետրւարի 4/16 Ամեր. Կ. Կ. յայտնում է որ ձեզ ղրկած է 200 ո[սկի] եւ որ

յաջորդ շաբթևան մէջ ուղարկելու է նոյնքան գումար: Առանց ուշացնելու մաս մաս տեղ է հասցւելու:

- 1.- Գիսակ կամ Վարդգէս՝ Յովի. Սերենկիլեանն է, որ նախ Վանի, ապա Տիգրանակերտի մէջ բանտ կը գտնուէր եւ ուր պիտի մնար տարիներ՝ մինչեւ Օսմ. Սահմանադրութիւն, 1908-ին:
- 2.- Ծայրը փամփուշտն է:
- 3.- Ոսկանապատը Պաքուի ծածկանունն է, Մրգաստանը՝ Երեւանի:
- 4.- Հարցը Սասուն մարտական ուժեր հասցնելու մասին է:

21

Չաւարեանի չհամարակալուած այս նամակը բովանդակութենէն դատելով ուղղուած պէտք է ըլլայ Վրէժի շրջանին, որովհետեւ ընդհանրապէս Ատրպատականի վրայով կը կատարուէր դէպի Կովկաս եւ Երկիր «Դրօշակ»ի եւ այլ հրատարակութեանց ցրումը:

23 - III - [19]03

Ստացած ենք Փետրուարի 13-ի ուղարկած յայտարարութիւնը, հանգանակ[ութեան] թերթերը, Փետրուարի 20-ի գրածը Մրգաստանի(1) մասին, Գօլուշ[եան]ի(2) կենսագր[ութեան] վերաբերեալը:

Մրգ[աստանի] ուղածը կ'ուղարկուի: Երէկ յանձնեցինք 2 կապոց իրանց համար, հին եւ նոր թերթերից եւ գրքոյկներ: Եթէ դուք շատ ուշացնելու չը լինէք կարող էինք աւելի ուղարկել: Կարգադրելու է ուր հարկն է որ անմիջապէս իրենց հասցւի:

Մեծ քանակութեամբ ուղարկուում է Ոսկ[անապատ](3). երեւի նրանք չեն ցրում ինչպէս հարկն է: Դր[օշակ] քիչ կան. քիչ ենք ուղարկում...

**Բարեւներով
ՍՄԲԱՏ**

- 1.- Մրգաստան՝ ծածկանուն Երեւանի:
- 2.- Գօլշեան Վարդան (1867-1889), ազատագրական պայքարի առաջին նահատակներէն:
- 3.- Ոսկանապատ՝ ծածկանուն Պաքուի:

Ամերիկայի Կենտ. կոմիտէին, Բոստոն

Ընկերներ!

Ստացած ենք ձեր 17 Մարտ, 23 Ապրիլ եւ 1 Մայիս նամակները: Ի պատասխան վերջինիս երէկ ձեզ հեռագրեցինք 0ւի, այսինքն որ դրամը աւելի նպատակայարմար է առ այժմս ուղարկել Թիֆլիս տրւած հասցէով: Դրա պատճառը նա է որ Պարսկա-տաճկ[ական] սահմանագլուխներում անվերջ քրդական կռիւների պատճառով յարաբերութիւնները (այն կողմերը) երկար ժամանակէ ի վեր ընդհատուած են եղած: Յոռուարին գրւած նամակները (Գիսակի(1) ձերբակալման մասին եւայլն, որ մի քանի օրից կը կարգաք թերթում(2)) մենք առած ենք միայն Ապրիլի վերջերում: Դրամը Պարսկաստանից չեն կարողանում, աւելի ճիշտ է չեն փորձ անում մեծ քանակութեամբ ուղարկել եւ այն ժամանակ երբ հարիւրաւոր ոսկիներ Պարսկաստան են պառկած, երկրում քաշում են նեղութիւն: Դրամ Թիֆլիսից փոխադրւած էր եւ անցեալում (փոստի միջոցաւ Պոլսի վրայով): Վերջերս հաստատուած պիտի լինի եւ նոր գիծ Երեւանի-Բայազէդի գծով: Հաւանական այդ ուղղութեամբ է որ մինչեւ Մինարէթի(3) շրջանի խաղաղելը Արեւելեան բիւրոն ուզած է շարունակել փոխադրութեան գործը: Վերջապէս, լինի դրամը Թիֆլիս թէ Թաւրիզ, դա միմիանցից այնքան էլ հեռու չէ: Հարկ եղած դէպքում մի տեղից կարելի է փոխադրել միւս տեղ...

Մանրամասն տեղեկութիւններ կովկասից դեռեւս չունենք: Սա գիտենք միայն որ մի ամիս առաջ մօտ 60 հազար Փր. կար զանազան մարմինների տրամադրութեան տակ, հանգանակուած գլխաւորապէս Վիչապի(4) գործերի համար: Յամենայն դէպս առ այժմս ամիսը 100-50 ոսկուց աւել չարժէ այդտեղից այն կողմերը ուղարկել: Ապագայում կը պարզէ ո՞ր շրջանի համար աւելի պէտք կը զգացւի:

Գրած էիք դրամի վերայ հսկելու մասին: Մենք եւս այն կարծիքն ունենք որ աւելի ձեռնտու է երկրի մէջ ծախսել գումարները. այդ ուղղութեամբ էլ գրւած է Թաւրիզ. այդ կողմից կարող էք բոլորովին հանգիստ լինել:

Ընկերներ, Բաղդասարեանի գալով այդ կողմերը յուսով ենք ձեր գործերը աւելի յաջողութեամբ կը զնան, ոչ միայն դրամականին վերաբերմամբ, որ մինչեւ օրս էլ արագօրէն զարգանում էր, այլ եւ մեր յեղափոխական գործունէութեան միւս կողմերի տեսակէտից: Մեր շրջաբերականների մէջ գրած էինք զինւորական խմբակների օգտակարութեան մասին եւ դուք էլ ազգա-

րարած էք արդէն խմբերին: Սակայն փորձը ցոյց է տալիս որ ազդարարութիւններով չի կարելի բաւականանալ: Դրամականի հետ միասին մեր գործը զարգանալու եւ առաջ է գնալու եւ միւս կողմերից՝ գործիչների շատութեան, նրանց բարձրութեան եւ փորձառութեան եւայլն... Շատ կարեւոր էր եթէ դուք կարողանայիք միջոցներ գտնել զինավարժական գործը զարգացնելու համար. շատ օգտակար կը լինէր եթէ նւիրաւծներից մի քանի հոգի մտնէին գօրքի մէջ յատուկ զինւորական գործը (զէնք, կառավարութիւն) ուսումնասիրելու համար, միւսները ուսումնասիրէին վառօդ պատրաստելը, պայթուցիկ նիւթերի գործածելը, նոյնիսկ զինագործութիւն: Այս րոպէիս մի 10 այդ տեսակ պատրաստած մարդիկ նոյն մեծ արժէքը կարող են ունենալ գործի տեսակէտից ինչ որ 10,000 տղարը կարող է ունենալ... խորհեցէք այս մասին եւ ձեռք առէք հնարաւոր միջոցները: Հարկ եղած դէպքում վատ չէր լինի նոյնիսկ նշանակել յատուկ հարիւրապետ կամ հազարապետ զինւորական խմբակները կառավարելու համար:

Մինչեւ օրս Կովկասից լուր չառինք արտասահմանում գումարւելիք ժողովին(5) իրենց մասնակցելու մասին: Ի նկատի ունենալով մի քանի տեղերից ստացւած պատասխանները, պաշտօնական ժողով գումարելու միտքը ամառական ընթացքում թողինք: Առ այժմս աշխատենք ընթանալ այն ուղղութեամբ, որը բխում է այլեւայլ մարմինների կարծիքից: Հաւանական(6) եկող աշուն կամ ձմեռ կը յաջողւի Ընդհ. ժողով] գումարել եւ աւելի խորապէս քննել բոլոր հասունացած հարցերը...

Ձեր Շրջ. ժողովի ատենագրութիւնը ուղարկեց Ատրպ[ատական]ի Կ. Կ.ին: Միւս եկող ատենագրութիւններից աշխատէք ուղարկել 5-ական հատ այլեւայլ Կենտ. Կոմ. ուղարկելու համար:

Անցեալ տարւայ Դրօշակների NN 1, 2, 3, 6 դեռեւս չստացանք(7). յիշեցրէք նորից կոմիտէներին:

Ծրագիրներ ուղարկւած են եւ ձեզ եւ բոլոր միւս կոմիտէներին:

Ներփակ ցանկով ամսիս 4-ին (գրքեր) եւ նամակիս հետ միասին (պատկերներ) ուղարկուում է զանազան կոմիտէներին մեր եւ մեզ մօտ ունեցած հրատարակութիւններից: Բաց նամակներով(8) մենք էլ գրում ենք, դուք էլ մի շրջաբերականով լուր տւէք որպէսզի գոյացած գումարները ամէն մէկ մարմին ուղարկէ ուղղակի Դրօշակի խմբագրութեան: Յիշեցրէք որպէսզի չը մոռանան մաքրել եւ հին հաշիւները, յետ ուղարկելով չը ծախւող գրքերը, մանաւանդ «Ամբոխային տրամաբանութիւնը» եւ «Ազատ[ութեան] ճանապարհին»(9), երկրորդ հատոր, որից մենք այլեւս չունենք եւ որ այլեւայլ տեղերից պահանջում են մեզանից:

Յ. Ճղուկեանը եւ ընկերը այստեղ են: Եգիպտոսի մեր ընկերն էլ այս կողմերն է. շուտով կը հասնի մեզ եւ դրանց հարցը կը կարգադրւի: Յանկալի է որ եկողները աւելի փորձւած լինին գոնէ զինագործութեան մէջ:

Քաղթականների Պարս[կաստան] փոխադրութեան հարցը մնացած է առ-

կախ: Պարսկաստանի եւ Հնդկաստ[անի] առաջնորդը (որին գրած էինք այս մասին) պատասխանում է մեզ որ, հետեւելով ռուսների օրինակին, պարսիկները նոյնպէս չեն ուզում յատկացնել ազատ հողեր, որ իբր թէ գաղթականները մաս մաս գաղտնի կերպով վերադառնում են հայրենիք: Պաշտօնական պատասխան պարսիկները դեռ չեն տւած: Գաղթականները առ այժմս հանգիստ են Ռուսաստանում...

Թաւրիզում բաւականին նպաստաւոր շարժում է սկսւում մեր օգտին...

3 ամիս է Վահանից – երկուքից – լուր չունենք: Կիլիկիայի գործերը յաջողակ են:

Ընկերական բարեկներով՝
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Ինչո՞ւ չէք շարունակում ուղարկել նւիրատուութեան ցանկը:

Այս 1-2 ամսում կը տպագրւեն «Կովկասեան խաբրիկները» եւ Փետրւար 15-ի Շատօ տ'Օ-ի կոնֆերանսը: Ի՞նչ չափերով ուղարկել դոցանից Ամերիկայի գանազան կոմիտէներին:

San Paulo-ի հետ (Brésil) յարաբերութիւն ունէ՞ք արդեօք:

- 1.- Տես 11 Մայիս 1903-ի նամակին թիւ 1 ծանօթագրութիւնը:
- 2.- Իմա՝ «Դրօշակ»ում:
- 3.- Ծածկանուն Սալմաստի:
- 4.- Ծածկանուն Կ. Պոլսոյ:
- 5.- Ակնարկութիւն երրորդ Ընդի. ժողովին, որ պիտի գումարուէր 1904 թ. Փետրուար-Մարտ ամիսներուն:
 - 6.- Չաւարեան յաճախ հաւանական կը գրէ, փոխանակ հաւանաբարի:
 - 7.- Հաւանաբար ըսել կ'ուզէ՝ անոնց փոխարժէքը:
 - 8.- Բաց նամակը կը նշանակէ՝ գաղտնի թանաքով չէ գրուած, այլ պարզ, բացայայտ:
 - 9.- Յաջորդաբար՝ Քր. Միքայէլեանի եւ Ա. Ահարոնեանի երկեր: Չեռագրին մէջ Չաւարեան սխալմամբ գրած է «Ամբոխային տրամադրութիւն»:

Վրէժ Կ. կոմիտէին թաւրիզ

Սիրելի ընկերներ

Ժամանակին ստացած ենք ձեր 13 եւ 27 III-ի, Սամսոնի 10 III-ի, եւ Պետրոսի 25 III-ի նամակները:

Գիտակին(1) փոխարինելու հարցը այնքան լուրջ եւ մեծ է որ լաւ կ'ընելու է: Ըստ մեզ նրա տեղը գնալու էր նոյն շրջանին քիչ շատ ծանօթներից մէկը (Մենակ, Շամիլ[?], Դոնիս եւ այլն...) այդպէս էլ գրած ենք Արեւել. Բ.-ին. յամենայն դէպս Բուրգարացու եղբօր եւ Ուրֆացու հարցը շատ ցանկալի եւ կարեւոր է եւ ոչ այնքան Շամիլ(2), ինչքան աւելի ներսի համար, ուր փորձըւած տասնապետներ-հարիւրապետների կարօտը օրէցօր աւելի զգալի է դառնում: Դա բղխում էր վերջի գրած բոլոր նամակներից: (Եւ Գիւլալի) եւ Դոնիս] եւ Վահանի ու Երկաթի(3) ..., որ դուք մեզ ուղարկելիս երեւի ուղարկութեամբ չէք կարգացած):

Շատ ցաւալի է մանաւանդ այն հանգամանքը, որ չը նայած Ամերիկայի զգալի օգնութեան, Վարդանը իր վերջի նամակում գանգատուում է որ դրամ չունի, չեն ունեցած եւ կրած են նեղութիւններ:

Մի ժամանակ գանգատուում էինք որ դրամ չը կայ. Հիմա դրամ ունենք եւ չը նայած դրան մեր ընկերները մնում են սոված եւ գործը տուժում: Քանի անգամ գրւած էր որ դրամը կարելիին չափ շուտ փոխադրել... Եթէ այդ գիծը աւերւած էր, ուղարկելու էիք Մ[եծ] Քաղ[աք](4), այնտեղից փոխադրելու:

Առ այժմս Ամերիկայից կ'ուղարկեն Մ. Ք.: Ամերիկայից եկած բոլոր դրամը ներս է գնալու. դա տեղական կոմիտէի պահանջն է:

Մեր կապերը այդքան էլ հաստատ չեն որ կարողանանք մարդիկ նշանակել այս այն տեղ. Դեվելից[?] օգտւելու է իբրեւ օտարացուց... աշխատէք թղթակից դառնայ եւ հիմիկանից գրէ այս այն տեղ...

«Մաքրելու» հարցին եւ յայտարարութեանը տալիս էք մեծ նշանակութիւն. վախենում ենք քանի շատ դրա յետեւից ընկնենք այնքան աւելի խրըւենք տեղական գործերի մէջ: Մեծացնում էք (արդէն տպւած) յայտարարութեան ազդեցութիւնը...

Մրագիրներ ուղարկւած են. չը կայ: Ուղարկւած եւ ուղարկւելու է Մրգաստանի(5) համար առանձին կապոցներ, չուչացնէք Աստուած սիրէք...

Ասլանից(6) խնդրէք ամիսը մի անգամ գոնէ թղթակցութիւն գրել մեզ: Ներքին կանոնադրութիւնից (որ ընդհանուր նշանակութիւն ունի) ինչու չէք ուղարկած մի 5-10 հատ դաշ[նակցական] մարմինների համար:

**Բարեկներով
ԱՐԵՒՄՏ. Բ[ԻԻՐՕ]**

[Լուսանցքի վրայ].-

Կազմին այստեղից առանձին թերթեր է ուղարկում:

Ի՞նչ եղաւ գաղթակ[անների] հարցը. միթէ չէր կարելի ոչինչ անել. գոնէ Ամերիկայում հանգանակած դրամից օգտուելու համար:

Ի՞նչ եղաւ ձեր ձեռնարկած հանգանակութիւնը:

Արդե՞ք չէր կարելի անհատական[?] ճանապարհորդութիւն անել տալ Հնդկաստան:

Գնացող ծրարները ստանում էք այդտե՞ղ, թէ Մակու:

1.- Գիսակ, Վարդգէս (Յովհ. Սերենկիլեան) Վանի Դաշնակցութեան կեդրոնական դէմքը, որ 1903-ի սկիզբը ձերբակալուած էր եւ կը գտնուէր քանոն, ուր պիտի մնար մինչեւ 1908, Օսմ. սահմանադրութեան հռչակումը:

2.- Շամը կուս. ծածկանունն է Վան-Վասպուրականի: Բուլղարացին՝ «Արքերով լի» ծանօթ երգի հերոս Պետրոս Սերենճեանն է. եղբայրը՝ Արտաշէս Սերենճեան: Ուրֆացին՝ Համալեան Կարապետ:

3.- Դժոխքը՝ Հրայր-Դժոխքն է (Արմենակ Ղազարեան). Վահանը՝ Մանուէլեան-Տողրամաճեան, Դաշնակցութեան լիազօր ներկայացուցիչը Սասնոյ մէջ. Երկաթը՝ Աշոտ Երկաթ (Արմենակ Լեւոնեան):

4.- Մեծ Քաղաք, այսինքն Թիֆլիս, իմա՝ Հ.Յ.Դ. Արեւելեան քիւրդին:

5.- Երեսնի:

6.- Ալլան՝ Մարտիրոս Յարութիւնեանի ծածկանունը:

Պետրոս Սերենճեան

Վրէժ [Կենտ.] կոմիտէին

Սիրելիք!

Թեհրանի մեր ընկերներից մէկից (Տիգրանից) երէկ մի նամակ առինք, որից քաղում ենք հետեւեալ տողերը՝

«Թեհրանի մէջ կայ (Շահի վերջին անգամ ճանապարհորդութեան ժամանակ հետեւորդները Եւրոպայից բերել են) 800-1000-ի չափ մատուցէր եւ վարանտել հրացան իւրաքանչիւրը 3-400 փամփուշտով: Այդ հրացանները Թեհրանի մէջ ծանօթ հայ վաճառական տան մը ներկայացուցին միջոցաւ կ'ուզեն ծախել: Այդ ներկայացուցիչը մեր բարեկամ եւ ընկերներէն է... Ի՞նչ միջոցներով կրնաք գնել այդ գէնքերը... հարկաւոր եղած փողը մեզի կը պակասի. աշխատեցէք ձեռքէ չը փախցնել...»

— Այս է նամակի բովանդակութիւնը: Ի՞նչ անել արդեօք:

Նախ հարկաւոր է գէնքերը տեսնել՝ ինչքան լաւ եւ նպատակայարմար են մեզ համար: Յետոյ, եթէ ձեր տրամադրութեան տակ եղած ապրանքը արդէն վերջանալու վերայ է, կամ մնացած է քիչ (50-100 հատ) եւ եթէ գինը բարձր է, աշխատենք այդ ապրանքի գոնէ մի մասը (մի 100-200) առնել: Ի նկատի ունեցէք որ Երկրում եղած մարդիկ (յոյաները կտրելով երեւի փոխադրութիւնից) աւելի գերադասում են ներսում մաս մաս առնել: Բացի այդ, Եւրոպայում հրացանները շատ արժան են (այստեղ օրինակ հատը 7 Ֆր-ով իրենց զօրքի հրացանները կարելի է առնել):

Կարող է պատահի որ դա հասարակ վաճառականական աֆերա է. եթէ բերողը տէրութիւն է, ինչո՞ւ է ծախուում այդ գէնքերը: Մեզ թւում է որ առանց ժամանակ կորցնելու գինագործին կամ Սամսոնին(1) (եթէ տեղում անհրաժեշտ չէ) շուտ ուղարկելու է Թեհրան ձեր հրահանգների հետ միասին եւ այդ հարցին մի լուծում տալու: Եթէ գէնք գնելը օգտակար գտնէք եւ ձեռնտու լինեն պայմանները, մենք էլ, հարկաւ մեր շրջանը, կարող կը լինէինք մի քանի հազ[ար] Ֆր[անկ]ի օգնութիւն հասցնել: Նոյնը գուցէ կարողանար անել եւ Արեւ[ելեան] Բ[իւրոն] եւ Կարսայ կոմիտէն...

Ձէք մոռանալու որ փոխադրութեան հարցը խաղալու է առաջնակարգ դեր:

Մինչեւ գինագործի Թ[եհրան] հասնելը դուք կարող էք խորհրդակցել այդ մասին եւ Արեւ[ելեան] Բ[իւրոն] եւ Կարսայ հետ եւ ըստ այնմ կարգադրել: Յամենայն դէպս եթէ այդ տեսակ հրացանի փամփուշտներ երկրում գնելը դժւար

է, լաւ է ամէն մէկի հետ մի 400-500 հատ փամփուշտ լինի: Աստուած սիրէք առնելու պարագային այնպէս արէք որ պակաս-պուատ բան չը լինի:

Դէպքից կարելի է օգտուել կարծում ենք եւ նոյն վաճառականի եւ անձանց միջոցաւ արտասահմանից մեր ուղեցած ապրանքը ստանալ (իբրեւ թէ ար-
ւում է տէրութեան համար...):

Այդ բանի մէջ զգուշութիւն եւ ճարպիկութիւն է պահանջուում, որ տեղա-
ցիք աւելի լաւ կը կարգադրեն... Բացի այդ, օգտուելու է այդ դէպքից ինչպէս
եւ արձակուողներին, որպէսզի տեղացի ջոջերը չարժեն եւ այդ շօշափելի
(ապրանքի) միջոցաւ մեզ օգնեն:

Լսած կը լինէք հաւանական որ մի քանի ամսից մտածուած է գումարել
Ընդհ. ժողով(2): Շրջաբերականները հաւանական ձեզ կ'ուղարկեն: Օգտուե-
լու է դէպքից եւ շրջանից կազմակերպութիւնը դնելու աւելի հաստատ եւ
գործնական հողի վերայ:

Քանի ժամանակ է Վասպ[ուրականից] նամակ չը կայ, ինչպէս եւ սահմա-
նագլխից: Բուլղարացին(3) եւ ընկերը արդեօք գնացի՞ն: Ապրանքի փոխադ-
րութիւնը արդեօք վերսկսե՞ց:

Ամերիկայում լուրեր են պտտեցուում դաշնակցականների եւ հնչակ[եան-
ների] մէջ պատահած կռիւների մասին (?): Ի՞նչ կռիւներ են դրանք. այդ մա-
սին իրենց ուղղակի տեղեկութիւններ հաղորդեցէք:

Ամերիկայից եկած դրամներից ո՛ր մասն է Շրկիր հասած... ոչինչ գրեցիք
այդ մասին: Ամերիկա, Կիլիկիա գործերը լաւ են գնում: Վերջինումս արդէն
յուսալի մարմիններ ունենք...

Այս ըոպէիս ստացւեց ուսաց գրքերի մի ցուցակ (Մայիսի 2-ից գրած):
Մրգաստանի(4) համաձայնութիւնը արդեօք առնւա՞ծ է փոխադրելու հա-
մար. մի ժամանակ բողոքում էին: Մրգաստանի կապոցները ուղարկեցի՞ք:

Բարեւներով՝ Ա[ՐԵԻՄՏԵԱՆ] Բ[ԻԻՐՕ]

1.- Մամսոն – Ստեփան Թադէոսեան, Ատրպատականէն Երկիր զինամթերքի փոխադրութեան
պատասխանատու:

2.- Խօսքը կը վերաբերի Հ.Յ.Ռ. երրորդ Ընդհ. ժողովին, որ պիտի գումարուէր Սոֆիա, 1904 թ.
Փետրուար եւ Մարտ ամիսներուն:

3.- Չշիոթել Սերեմճեան Պետրոսի հետ, որ արդէն նահատակուած էր. այս մէկը անոր եղբայրն
է՝ Արտաշէս Սերեմճեան:

4.- Երեւանի:

**ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒՄՏ. ԲԻՒՐՈՅԻ ԵՒ ՄԻ ԶԱՆԻ
ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ (Վ-Ի, Գ-Ի ԵՒ Մ-Ի) ԽՈՐՀՐԴԱԿՅՈՒԹԵԱՆ**

Արխիւներուն մէջ ներկայ փաստաթուղթէն կը գտնուին երեք տարբեր օրինակներ: Անոնցմէ մէկը (50-86) Չաւարեանի ձեռագրով է եւ սեւագրութեան բնոյթ ունի, ջնջումներով եւ լուսանցքային յաւելումներով: Թիւ 50-86ա-ը, այլ ձեռագրով մը մաքրագրուած, արտագրութիւնն է առաջինին: Երկուքն ալ թիւրիմացութեամբ գետեղուած են Արեւմտեան բիւրոյի 1906-7 թ. թղթածրարին մէջ: Երրորդը (42-49), գոր հիմք ընդունած ենք ներկայ հրատարակութեան համար, կը կրէ ճիշդ թուականը, 9 Յունիս 1903. առաջին էջը գրուած է Չաւարեանի կողմէ, ապա շարունակուած Յար. Գալֆայեանի ձեռագրով: Արդարեւ, այս վերջինը (Վահրամ, Կիլիկիոյ գործիչներէն) 1903 թ. Ապրիլ, Մայիս եւ Յունիս ամիսներուն կը գտնուէր Ժրնեւ եւ մասնակից էր խորհրդակցութեանց: Նոյն շրջանին Միւնիխի ուսանողներէն Աղասէր (Գրիգորեան Յակոբ) եւս հանդիպած էր Ժրնեւ:

1) Կիլ[իկիա]ին Պատ. մարմին համարելով՝ Կամք ներկ[այացնող] մարմնի(1) կողմից նշանակուած Ասլանը, Մարթինը եւ վերջերս հրաւիրուած Աղ[ասէրը] եւ Վահրամը, այդ մարմինը աւելի եւս ուժեղացնելու համար առաջարկել եղած անդամներին հրաւիրել նաեւ Կիլ[իկեան]ին, Կարիճին, Վարդոյին, Ռահվերին, քահանային(2), ինչպէս նաեւ ձգտել պաշտօնապէս կապել Պատ. մարմնի հետ Վարդոյին եւ մանաւանդ Լեռնավ[այրի] ազդեցիկներից մի քանիսին:

2) Ընդունելով փոքրիկ ձեռնարկների աննպատակաշարմարութիւնը Լ[եռնավայրի] շրջանի(3) համար եւ սահմանելով այդ շրջանի կարիքը առնուազը 200 հազ[ար] Փր-ով, կազմակերպութեան գանձարանից Պատ. մարմնի տրամադրութեան տակ համարել 50 հ[ազար] ֆր. նախապատրաստական ծախքերի եւ սկսած ձեռնարկների համար:

3) Դիմել «Կովկասցի հարուստին», եւ ցոյց տալով իրեն Երկրում առնուած քայլերը, մեր որոշումը եւ հարուստի աննպատակաշարմար տեսակէտը օգնութեան (պաշարի) հարցի նկատմամբ, աշխատել կապել նրան այժմեանից այդ շրջանի հետ՝ մասնակցել տալով կազմակերպութեան անելիք ծախքերին:

4) Իզմիրում կատարուած դիմումների նկատմամբ տեղացիների միջնորդութեամբ, մտնել յարաբերութեան մէջ Մանչ[եստրի] վաճառականների հետ, ինչպէս նաեւ Իզմիրում գտնուածների, սահմանափակելով հարուստ-

ների թիւը 10-15 հոգով, եւ իբրեւ սկզբունք ընդունելով, որ եղած պահանջից գիջել կարելի է միայն ոչ աւել քան 1/3 եւ մնացեալ 2/3-ի նկատմամբ սահմանել այլեւայլ ժամանակամիջոցներ եւ մինչեւ բանակցութիւնների վերջը, ամէն կերպ խուսափել 20-ից(4), իսկ անխուսափելի դէպքում կատարել ամենավատ համբաւ ունեցող մէկի նկատմամբ: Ոսկ[եհանք]ի(5) ձեռնարկի շարունակութիւնը եւ վերջացնելը թողնել Կ[իլիկի]ոյ Պատ[ասխանատու] մարմնին:

5) Անմիջապէս ձեռնարկել կազմակերպութեան Ընդհ. ժողովի գումարման, եւ դա իրականացնելու համար դիմել Արեւելեան բիւրոյին, պահանջելով՝ դրական պատասխան եւ ցրելով անհրաժեշտ շրջաբերականները ոչ ուշ քան 15 օրից յետոյ: Ընդհ. ժողովի հրաւիրել Ընդհ. ժողովի կողմից որոշուած կոմիտէները եւ հետեւեալ կազմակերպուածներին.

ա. Տիգրանակերտ – Սղերդ

բ. Ադանա

գ. Մարաշ-Այնթապ-Ֆունուկ

Ընդհակառակը, գոյութիւն չունեցող համարել կարմիր Բերդը(6):

6) Վիշապի(7) գործունէութիւնը ձգել այն Պատ. Մարմնին վրայ, որը թողնելով իր բուն գործը, մինչեւ օրս զբաղուած է դրամական հարցով:

7) Անկախ Ընդհ. ժողովի գումարումից՝ շարունակել սկսուած ձեռնարկները, մանաւանդ որ կազմակերպութեան նիւթական միջոցները այժմ թոյլ են տալիս իրականացնել դրանցից անոնք, որոնք օգտակար կարող են համարուել ներկայ պարագաներում:

8) Խնդրել բոլոր դ[աշնակցական] Կ[ենտ] կոմիտէներից եւ կոմիտէներից եւ անհատներից գործածել բոլոր միջոցները՝ իրենց շրջանի մարմինները վերակազմելու եւ զարգացնելու համար, որպէսզի նրանց մասնակցութիւնը Ընդհ. ժողովին չկրէ պատահական բնաւորութիւն:

9) Արտասահմանի պրոպականդը շարունակել նոյն ուղղութեամբ խոյս տալով նոր-նոր ձեռնարկներից եւ ծախքերից:

1.- Դաշնակցութեան Կամքը ներկայացնող մարմինը կեանքի կոչուեցաւ Հ.Յ.Դ. Բ. Ընդհ. ժողովին կողմէ (1898), որպէսզի Ընդհանուր ժողովներու միջեւ ինկող ժամանակաշրջանին պարբերաբար գումարուելով կայացնէր կարեւորագոյն որոշումները: Ան օժտուած էր լայն իրաւասութիւններով՝ բացառիկ պարագաներու տակ իր պատասխանատուութեամբ բացառիկ որոշումներ կայացնելու, ինչպէս նաեւ կուսակցութեան արտաքին յարաբերութիւնները վարելու: Դաշնակցութեան Կամքը ներկայացնող մարմինը բաղկացած էր երկու Բիւրոներու՝ Արեւելեան եւ Արեւմտեան եւ Պատասխանատու չորս Կեդր. կոմիտէութեանց մէկական ներկայացուցիչներէն: 1904-ի Գ. Ընդհ. ժողովը Կամքը պիտի փոխարինէր «Դաշնակցութեան Խորհուրդ»ով, միեւնոյն լիազօրութիւններով:

2.- Յաջորդաբար՝ Տոքթ. Չաքարիա Պզտիկեան (Կիլիկեան), Միսաք Գույումճեան (Կարիճ, գրական անունով՝ Առանձար), Վարդ-Պատրիկեան Յակոբ (Վարդ, Վարդօ, Արվախի) եւ Միսաք Վարդանեան (Ռահիվեր):

3.- Կիլիկիոյ շրջանի՝ լայն իմաստով, որովհետեւ Լեռնավայրին մաս կը կազմէին նոյնպէս Լիբանանն ու Սուրիան:

4.- 20-ը կուս. գաղտնագրութեան մէջ ունէր տեւորի, ահաբեկչութեան իմաստ: Այստեղ հարցը կը վերաբերի «Փոթորիկ»ի բռնի հանգամանկութեան ձեռնարկին:

5.- Իզմիրի:

6.- Կարմիր Բերդ ծածկանունը կը կրէր Գաղատիա-Անգարան:

7.- Կ. Պոլսոյ:

Կիլիկիայի Պատ[ասխանատու] կոմիտէին

Սիրելի ընկերներ!

Վահրամբ(1) հասած եւ արդէն պատմած կը լինի մեր խօսակցութիւնների եւ մտածումների մասին: Աւելորդ է կարծում ենք խօսել աւել դրանց վերայ:

Մենք կ'աշխատենք անել ինչ որ մեզանից է կախած, յուսալով որ դուք էլ չէք գլանայ հարկ եղած տեղեկութիւնները հաղորդելու ինչ[պէս] եւ արագօրէն առաջ տանելու ձեր շրջանի գործերը:

Ներփակ կը գտնէք Փանոսեանից ստացւած թուրքերէն նամակը 20 ա[նգլիական] ո[սկու] հետ: Կը կարգադրէք ինչպէս յարմար կը դատէք:

«Կովկասցի վաճառականից» մինչեւ օրս էլ հեռագրի պատասխան չը կայ: Ոչ մի հաստատ բան նաեւ Փարիզ զնացած ընկերներից, որոնց վերադարձը 7 օրից շուտ դժւար թէ կարելի լինի յուսալ...

Իզմիրի տխուր անցքերի մասին արդէն իմացած կը լինիք... ավստո տղայ!

Վասպուրականից(2) Վան անցնող մեր երկու ընկերներին չի յաջողւել ներս մտնել. յետ են եկած, աւելի պատեհ հանգամանքի սպասելու համար:

Այս քանի օրս կ'ուղարկենք Ընդհ. Ժ[ողով]ին վերաբերեալ շրջաբերակա- նը. յուսով ենք հարկ եղած տեղերը արդէն լուր տւած կը լինէք: Աղասէրի(3) հեռագիրը ստացւեց Վահրամի մեկնելուց յետ...

Բարեւներով
Ա[ՐԵԻՄՏԵԱՆ] Բ[ԻԻՐՕ]

1.- Յար. Գալֆայեան, որ Ժընեւ այցելութենէն նոր վերադարձած էր իր պաշտօնատեղին՝ Ադեք- սանդրիա. այս վերջին քաղաքին միջոցով կապ կը հաստատուէր Կիլիկիոյ հետ:

2.- Շատ հաւանաբար պիտի ըլլայ՝ «Ատրպատականից»:

3.- Աղասէր (Գրիգորեան Յակոբ), որ իբրեւ պատգամատը Հ.Յ.Գ. Երոպայի Ուս. միութեան, պիտի մասնակցէր երրորդ Ընդհ. Ժողովին:

Ս. Չաւարեանի ձեռագրով եւ Հ.Յ.Գ. Արեւմտեան բիրոյի պաշտօնաբօւղօթի վրայ գրուած, բայց չհամարակալուած փաստաբօւղօթ:

19 - VI - 1903, ժրնեւ

Ատրպատականի Կ. Կոմիտէին
Սիրելի ընկերներ,

Վարդանի(1) վերջին գրութիւնների մէջ (Մարտ եւ Ապրիլի 23-ից) շատ շեշտուում է գէնքի բացակայութեան վերայ եւ մատնանիշ անուում որ ժողովուրդը իր դրամով ուզում է գէնք առնել, բայց գէնք չի գտնում: Նոյն բանի վերայ քանիցս անգամ շեշտած էր եւ Դժոխքը՝ (2) առաջարկելով պահեստներ ունենալ Կարս եւ Սալմաստ գէնքը իրա գնով ժողովրդին ծախելու համար...

Սա յիշեցնում ենք ձեզ Թեհրանի հրացանների հարցի նկատմամբ, որ ի նկատի ունենաք եւ այս հանգամանքը...

Հայկին եւ ընկերոջ յաջողեց ց անցնել թէ ոչ:

Վարդանը շատ շեշտում է եւ մասերի, նրանց մաքրելու իւղի եւ ներկի վերայ. բան արեցի՞ք արդեօք:

Ղազվին թերթեր եւ հանգանակութեան թերթ ուղարկւած էր, որովհետեւ պ. Բարխ.....ը(3) մի ուսանողի միջոցաւ էր յայտնած որ այդտեղից այլեւս թերթեր չի ստանում...

Միթէ՞ Պարսկաստանի կամ ձեր շրջանի վերաբերմամբ մենք «ուրիշներ» ենք եւ միթէ մենք ուրախ չենք լինի եթէ այս կողմերը եկող ուսանողներին եւ վաճառականներին դուք խորհուրդներ եւ գործ տայիք: Շատ տեղեր պարսկահայտակներ կան, որոնց մենք դժբախտաբար չենք ճանաչում... կծու ոճ գործածելը դժւար թէ օգուտներ խոստանայ...

Այդ ի՞նչ երկու սպանութիւն է կատարւած Պարսկաստան: Ի՞նչ ընդհարում դաշնակցակ[անն]երի եւ հնչակ[եանն]երի մէջ:

Բարեւներով
Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]

1.- Հաւանաբար Վարդան Շահպազն է, բուն անունով Տօնիկեան Սիմաս:
2.- Հրայր-Դժոխքն է, բուն անունով՝ Ղազարեան Արմենակ:
3.- Անունը անընթեռնելի:

**Ամերիկայի Կ. կոմիտէին
Ընկերներ !**

Ներփակ ուղարկում ենք պատճէնը այն խորհրդակցութիւններին, որ — օգտւելով մեր մի քանի ընկերների ներկայութիւնից — Բիւրոն ունեցաւ վերջերս: Ի նկատի ունենալով զանազան տեղերից ստացւած տեղեկութիւնները Արեւմտ[եան] Բ[իւրոյ]ի շրջանի ժողովի մասին, մենք օգտակար չը գտանք այլեւս այդ ժողովի գումարումը, որոշելով շտապեցնել Ընդհ. ժողովը: Նպաստեց դրան եւ այն տխուր վախճանը որ ունեցաւ մակեդ[ոնական] հարցը:

Ընդհ. ժողովի վերաբերեալ շրջաբերականներ շուտով կ'ուղարկենք: Երկու մարմիններին ոչ պաշտօնապէս արդէն յայտնւած է այդ մասին, որպէսզի ի նկատի ունենան այդ հանգամանքը: Կովկասում կարեւոր շրջաններում գործը լաւ է զննում: Վերջերս յաջողութեամբ անցած պէտք է լինի առաջի ձիւղոր խումբը (10-15 հոգուց), որ բաւականին պաշար կը հասցնէ ընկերներին(1):

Ձեր ուղարկած դրամների քանակութեան մասին ուղղակի երկիր արդէն գրւած էր վաղուց եւ էլի գրւեց:

Դրամը հիմա ուղղակի փոխադրւում է դէպի Մուշ: Պարսկ[աստան]ի ճանապարհը քանի ամիս է որ վտանգւած է:

Մեր երեք ընկերներին որ ուզեցել էին զնալ Վարդգէսին(2) փոխարինելու համար, դժբաղդաբար չի յաջողւած ներս անցնել...

Այս (N 5) համարում(3) յայտարարում ենք որ մենք հրաժարւում ենք այլեւս հնչ[ակեան] հատւածների հետ միութեան մասին խօսելուց: Մեր կարծիքով այսուհետեւ ձգւելու[?] է անհատների եւ մասնաւոր խմբակների հետ իրար միանալու: Մուրատի(4) հետ արդէն յարաբերութեան մէջ ենք: Աշխատէք այդ ուղղութեամբ եւ դուք...: Յուսով ենք կը լարէք բոլոր ուժերդ, որպէսզի Ընդհանուր ժողովը տեսնելով իր բազմակողմանի ուժը պարզերես լինի իր խղճի եւ ազգի առաջ:

**Ընկերական բարեւներով
Ա[ՐԵԻՄՏԵԱՆ] Բ[ԻԻՐՕ]**

1.- Խօսքը կը վերաբերի Կովկասէն՝ Սասնոյ պաշտպանութեան համար ուղարկուած օգնութեան:
2.- Վարդգէս — ծածկանուններէն մէկը Յովի. Մերենկիլիւեանի, այլապէս Գիսակ, որ կը գտնուէր Վանի բանուր:
3.- Իմա «Դիօշակ»ի համարում:
4.- Ալնարկութիւն 1894 թ. Սասնոյ ապստամբութեան ղեկավար Մեծն Մուրատի, բուն անունով Համբարձում Պոյաճեան:

Կիլիկիայի Կենտրոնի կոմիտէին

Միրեյի ընկերներ!

Ձեր 27 VI-ի եւ 4 VII-ի նամակները ստացած ենք: Ը[նդհ.] ժ[ողով]ի գումարման մասին գործ կը դնենք բոլոր միջոցները, որպէսզի յարմար ժամանակ ու տեղ կայանայ: Մեր թուրքերեան պատճառաւ շրջաբերականը քիչ ուշացաւ, թէեւ մասնաւոր նամակներով ամէն տեղ արդէն լուր տրւած է:

Կովկասցի վաճ[առական]ը մինչեւ օրս էլ չի պատասխանած մեր նամակին եւ հեռագրին: Դա բացատրելու է այդտեղի հետ ունեցած բանակցութեամբ: Կողմնակի աղբիւրից իմացանք որ ամառայ ճանապարհորդութեան ժամանակ այս կողմերն էլ է անցնելու: Հարկաւ կ'աշխատենք, բայց գոնէ չը դանդաղեցնելու համար այդ հարցը կիսով չափ արդէն փակւած էք համարելու, աշխատելով դրա հետ միասին օգտուել եւ Զ.[?] բարեսիրաց ընկերութեան կապերից: Մեզ թուում է որ դա դժւար չէ այնպէս անել որպէս այդ գումարներն, այսինքն բարես. ընկերութեան, թէկուզ կողմնակի կերպով օգտակար լինէր մեր ուղղութեան համար:

Մոռանալու չէ որ դրած պայմանը նոյն իմաստն ունի, ինչ որ եւ մեզ դրւածը՝ հաւատ կայ միայն դէպի տեղացիք եւ օր առաջ մենք եւս աշխատելու ենք այդ տեսակ մարմին ունենալ: Դորա համար էլ աշխատելու է: Մօտներդ կայ բաւականաչափ գումար. մնացածն էլ կը լրացւի երբ եղածը ծախսելու վերայ լինիք եւ հարկ զգաք որպէսզի այդ մնացած գումարը ձեզ ուղարկւի: Լաւ կը լինէր այս կէս տարւայ հաշիւը տեսնէիք, տեղեկութիւն տալով ինչ նորութիւն, ինչ յաջող կամ անյաջող քայլեր են արւած շրջանումդ:

Ամսիս 2-ին Թոփալեանը Մանչեսթրից գրած էր մի նամակ գանգատելով որ մի ոմն Պետրոս, 30 տարեկան, իբր թէ Եգիպտոսից եւ ժրնեւի վրայով եկած՝ յարձակում է գործել պ. Թ.ի վերայ... խնդրում էր որ մենք պատժենք նրան: Պատասխանեցինք որ չենք ճանաչում եւ դժւար թէ Դաշն[ակցութեան] որեւէ մարմնի անդամ լինի դա: Պարոնը (Թ.) յետոյ աւելացնում է. «պ. Փ. 20 անգլ. ոսկի ղրկած է մեր խորհրդով... խնդրենք որ այդ հաշիւն գոցւած համարէք. աւելի չէ կարող վճարել»:

Ալեքսանդրիայից ստացւած նամակի համաձայն բանակցութիւն սկսւած է պ. որդոց հետ մի պարոնի միջոցաւ, արդիւնքը իմանալը քանի մը ամիս կը տեւէ. երկու եղբայրներ իրարմէ հեռի, եւ միջնորդն Լոնտոն եւ Փարիզ լինելով բարեւում [են] Սարգսին, Դեմիրճեանին եւ Տատուրեանին: Ո՞ւր են խոստացուած նամակներ — գրքերը եւ պատկերները ստացած ենք»:

Նամակի այս մասին (բացի գրքերից, որ մեզ էր վերաբերում) գրել ենք որ

կը յայտնենք ձեզ: Ուրեմն տնօրինում էք ինչ որ հարկն է: ... Քիչ վաղ է (ինչ-պէս երեւում է) մտածել մարդ ուղարկելու մասին: Ժամանակին յոյս ունենք մէկը կը գտնուի. անունը այս ըոպէէս անկարող ենք տալ, չը գիտենալով որ այդ ժամանակ կարողութիւն կ'ունենայ ճանապարհ ընկնել եւ ինչ առկախ խնդիրներ չհամար (բացի պ.ի որդոց):

Վ.ի մասին գրածներդ լաւ չըմբռնեցինք. 27 ՎԻ-ի նամակում գրում էք ի միջի ալոց, «կը խնդրենք որ խմբագրութեան ոեւէ մէկ անդամ ասկէ վերջը առանց մեր գիտութեան երրորդ անձնաւորութեան մը, Ձէյթունցի պատուելիի միջոցաւ յարաբերութիւն պահելէ զգուշանայ Վ.ի հետ եւայլն»: 4 ՎԻԻ-ի նամակում կարդում ենք. «մեզի լաւ ծանօթ ըլլալով այս մարդուն մտքին եւ համոզումներուն վերայ այնտեղի պատուելիին կատարելիք ազդեցութիւնը, աւելի լաւ կ'ըլլար կարծենք... անոր միջոցաւ միւսին մի քիչ հաւատք եւ վստահութիւն ներշնչել մեր կազմակերպութեան» նկատմամբ... Ինչպէ՞ս հաշտեցնել այս երկու ուղղութիւնները... Աւելի լաւ է հետեւել Վահրամի(1) այստեղ եղած ժամանակ ասածին եւ մեր ձեռքով աշխատել մեր գործը տեսնել մինչեւ դրանց յարաբերութիւնները կը պարզեն: Խօսելիս միշտ աշխատում ենք գործերը շտկել, առաջ տանել... մի մի անգամ էլ անյաջող է լինում:

Ասլանից, Կիլիկեանից(2) եւ միւսներից ի՞նչ լուրեր. խնդրէք գոնէ ամիսը մի անգամ մի մի թղթակցութիւն գրեն: Ճի՞շտ է արդեօք Ասլանի բանտարկութեան լուրը:

Երկրից վերջապէս մի ուրախ լուր առինք. մէկ քանի շաբաթ առաջ մեր ձիաւոր խմբին յաջողում է Մուշ (եւ հաւանական լեռները) անցնել: 23 հոգուց 7-ը ռուսաստանցի են, միւսները տաճ[կաստան]ցի (մեծ մասը սւազցի): Հետները տարած են մօտ 15 հազ[ար] փամփ[ուշտ], մօտ 30 հրացան, 25 քիլօ պայթուցիկ նիւթեր եւ այլ իրեր: Չնայած իր յանդգնութեան այս գործը յաջողութեամբ է փակւած... (3) գնացողները ուղարկում են իրենց համբոյրներն ու բարեկները բոլորիդ: Եթէ ժամանակ լինի մանրամասնութիւնները արտագրելով կ'ուղարկեմ:

Ի՞նչ եղան ձղուկեան ու Պոյաճեանը. յաջող, լաւ են արդեօք: Ի՞նչ եղաւ ձեր Շրջ. Ժողովը: Գահիրէ գնացող թերթերը արդեօք ծառայո՞ւմ են իրենց նպատակին(4):

Բարեկներով՝
Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]

Ուղարկում եմ Ատրպատ[ականի] Կ.ի 1902-ի հաշիւը: Կնիքները պատուիրւած են:

- 1.- Վահրամ՝ ծածկանուն Կիլիկիոյ գործիչներէն Գալֆայեան Յարութիւնի:
- 2.- Ասլան՝ ծածկանուն՝ գրող, ինչպէս նաեւ կուս. գործիչ Չարդարեան Ռուբէնի: Կիլիկեանի բուն անունն էր Պզտիկեան Չաքարիա:
- 3.- Հարցը կը վերաբերի Մասնոյ 1904 թ.ի ապստամբութեան օգնութեան փութացող զինեալ եւ զինաստար խումբերէն մէկուն:
- 4.- Հարկ է յիշել որ Արեւմտեան բիւրոն Կիլիկիոյ մարմնին հետ կը հաղորդակցէր Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքի միջոցաւ:

*Ամերիկայի Կենտրոնի կոմիտէին
Ընկերներ!*

Ներփակ կը գտնէք մի նամակի պատճէն, որ ստացած է Մշոյ դաշտից մեր ընկերների կողմից: Սա առաջի ճիւղերը խոստումն է որ անցած է եւ այն էլ մեծ յաջողութեամբ չնայած հազար ու մի խոչընդոտների: Գնացողները եղել են թւով 23 (7 ռուսաստանցի, միւսները տաճկաստանցի, Սվազից գլխաւորապէս): Տարած են մօտ 14 հազար փամփուշտ, մօտ 30 հրացան, ատրճանակներ, պայթուցիկ նիւթեր եւ այլ մանր անհրաժեշտ իրեր:

Տղերանց հասնելը մեծ ուժ կը տայ երկրում եղածներին... Կարսայ շրջանում դրա առթիւ տիրում է մեծ ոգեւորութիւն...

Թիֆլիսից մեզ հաղորդում են որ ձեր ուղարկած 1900 ռ[ուբլին] ստացած է: Կարող էք նոյն հասցէով ուղարկել էլի 200-300 ռուբլի: Ձեր ուղարկած գումարը կը տեղափոխուի արդէն Կարսայ շրջանը եւ Արեւել-բիւրոն զբաղւած է գէնք, միջերջներ առնելով եւ փոխադրութեամբ:

Այս երկու օրս ցրւում ենք Ընդհ. ժողով]ին վերաբերեալ շրջաբերականները...

Բարեւներով Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]

Ինչ տպաւորութիւն են թողնում Սիամանթոյի ոտանաւորները. հասկացւո՞ւմ, սիրւում են արդեօք:

Ատոմ Եարճանեան – Սիամանթո

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհ. ժողովի գումարման մասին արխիւներուն մէջ կը գտնենք Հ.Յ.Դ. Արեւելեան եւ Արեւմտեան բիւրոներուն կողմէ մարմիններուն ուղղուած շրջաբերականի մը մէկէ աւելի տարբերակներ. 42-62ա համարը կրող փաստաթուղթը կը պատկանի Ս. Չաւարեանի ձեռագրին, եւ սակայն, դատելով գրութեան մէջ բազմաթիւ ջնջում-սրբագրութիւններէն, տողամէջի եւ լուսանցքային յաւելումներէն, կ'եզրակացուի որ անիկա պարզապէս սեւագրութիւն մըն է: Կայ նաեւ թիւ 42-62բ փաստաթուղթը, որ Չաւարեանի ձեռագրին արեւմուտահայերէնի վերածուած շարադրանքն է: Գոյութիւն ունին նոյնպէս 13-59 եւ 42-62 թիւերով տպագիր բազմաթիւ օրինակներ, նոյնպէս արեւմտահայերէն:

Ինչպէս քսուեցաւ վերեւ, մեր տպաւորութիւնն է որ այս բոլորին հիմք պէտք է ընդունիլ Ս. Չաւարեանի սեւագիր օրինակը, որ ապա մաքրագրուած է եւ արեւմտահայերէնի վերածուած:

Ուստի, ստորեւ կու տանք գլխաւոր երկու օրինակները, ձախ սիւնակով՝ Ս. Չաւարեանի «սեւագրութիւնը», աջին՝ տպագրուածը (արեւմուտահայերէն տարբերակ): Վերջինիս ընկերացած է Գ. Ընդհ. ժողովի օրակարգը, այլապէս հրատարակուած արդէն:

<p><i>Փաստ. 42-62ա</i></p> <p>13 Յուլիս 1903</p> <p>Հ.Յ.Դ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕՆԵՐ</p> <p>ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ</p> <p>Ընկերներ!</p> <p>Համաձայն վերջին Ընդհանուր ժողովի որոշման՝ Հ.Յ.Դ. Ընդհանուր ժողովը տեղի պիտի ունենար ոչ ուշ քան 1900 թ.ի վերջերը: Սակայն, մի շարք աննպաստ պայմաններ ինչպէս նաեւ Երկրի եւ դրամական միջոցների սուղ վիճակը 1898-ից ի վեր արգելք հանդիսացան Ընդհանուր</p>	<p><u>ՏՊԱԳԻՐ ՕՐԻՆԱԿԸ</u></p> <p><i>Փաստ. 42-62</i></p> <p>ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐՈՒՆ</p> <p>ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ-ՆԱՍԱԿ</p> <p>Ընկերներ,</p> <p>Համաձայն վերջին Ընդհանուր ժողովի որոշման՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հետեւեալ Ընդհանուր ժողովը տեղի պիտի ունենար ոչ ուշ քան 1900 թի վերջերը: Սակայն շարք մը աննպաստ եւ արգելադիք պայմաններ 1898-էն ի վեր արգելք հանդիսացան Ընդհանուր</p>
---	---

ժողովի գումարման, փոխարինելով դա 1901-ին [Դաշնակցութեան] Կամբը ներկայացնող մարմնի գումարումով:

Թողնելով առաջիկայ ժողովին մանրամասնօրէն պարզել ժողովի այսչափ ուշանալու պատճառները այժմ, ի դիմաց հասունացած պահանջի եւ կարելիութեան, երկու բիրտները նախաձեռնութիւն են ստանձնում ձեռնարկել Հ.Յ.Դ. Ընդհանուր ժողովի գումարման, որ կազմակերպութեան զանազան մարմիններ՝ պնդելով Ընդհանուր ժողովի գումարման մասին՝ ուղարկել են վերջերս բիրտներին Ընդհանուր ժողովին առաջարկելիք հարցերը. համաձայն Բ. Ընդհ. Ժ.ի ատենագրութեան 63-րդ յօդուածի տրամադրութեան, մենք հէնց այժմեանից հնարաւոր ենք համարում առաջարկել ձեզ դրա հետ միասին քննելիք հարցերի ցանկը, մանաւանդ համաձայն --- յօդուածի ամէն ներկայացուցիչ հաշուետու է առանձնապէս. ապագայում ունենալով մի քանի ստիպողական եւ լուրջ հանգամանքներ, ինչպէս եւ նա որ շատ տեղերում արդէն կայացած են շրջանական ժողովներ, իսկ միւսներից ցանկութիւն յայտնած Ը. Ժ.ի գումարման մասին եւ հաւանականօրէն շօշափած առաջարկելիք հարցերը, մենք օգտակար ենք գտնում որ ժողովը կայանայ կարելիին չափ կարճ ժամանակամիջոցում, եթէ կարելի է Հոկտեմբերի սկիզբներին: Այդ պատճառաւ մենք խնդրում ենք Երկրի կենտրոնական կոմիտէներից ներկայ շրջաբերականը առնելու պէս դիմել անմիջապէս անհրաժեշտ պատրաստութիւնների եւ իրենց ներկայացուցիչը (կամ դրա կանոնադրութեան համա-

ժողովին գումարման, որուն փոխարէն տեղի ունեցաւ 1901-ին՝ Կամբը ներկայացնող մարմնի նիստը:

Թողնելով ժողովի այսչափ ուշանալու պատճառների մանրամասնօրէն պարզելը առաջիկայ ընդհանուր համախմբման՝ այժմ, հասունացած պահանջի եւ կարելիութեան առջեւ, երկու Բիրտները նախաձեռնութիւն կը ստանձնեն ձեռնարկել Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհ. ժողովի գումարման: Ասոր հետ միասին, նկատի ունենալով որ կազմակերպութեան զանազան մարմիններ՝ պնդելով ընդհանուր ժողով հրաւիրելու կարեւորութիւնը, վերջերս ուղարկել են Բիրտներուն՝ ժողովին առաջարկելիք շարք մը հարցեր, մենք, համաձայն վերջին Ընդհանուր ժողովի ատենագրութեան 63-րդ յօդուածի տրամադրութեան, այժմէն իսկ հնարաւոր կը համարենք առաջարկել ձեզի քննելիք հարցերուն ցանկը: Վերջին Ընդհանուր ժողովի ատենագրութեան համաձայն, ժողովի գումարման մասին կոմիտէներուն լուր պէտք է տրուէր զոնէ վեց ամիս առաջ: Սակայն ի նկատի ունենալով քանի մը ստիպողական եւ լուրջ հանգամանքներ, մանաւանդ որ շատ տեղեր արդէն կայացած են շրջանական ժողովներ, իսկ միւս տեղերէն ցանկութիւն յայտնած եւ հետեւապէս խօսեցած ժողովին առաջարկելիք հարցերի մասին, մենք օգտակար կը գտնենք որ ժողովը տեղի ունենայ կարելի եղածին չափ շուտով, եթէ հնար է՝ ոչ ուշ քան Հոկտեմբերի սկիզբները: Ուստի մենք կը խնդրենք Երկրի Կենտրոնական կոմիտէներէն՝ ներկայ Շրջա-

ձայն): Ժողովի գումարման մասին լուր պիտի տրուի կոմիտեներին ոչ ուշ քան վեց ամիս առաջ: Սակայն անկարելիութեան դէպքում գրաւոր կարծիքները անմիջապէս ուղղել դէպի Տարկաստանից դուրս գտնող մօտակայ վայրը, լուր տալով բիւրոներին մէկին իրենց արած առաքման մասին:

Երկրի կոմիտեներից պատասխան առնելուց յետ, բիւրոները անմիջապէս կը հաղորդեն ժողովին մասնակցող միւս մարմիններին ժողովի գումարելիք տեղի եւ օրւայ մասին:

Ժողովի որոշումները ատելի արժէքաւոր դարձնելու համար ցանկալի է, որ ամէն մարմին ծանրանայ գլխաւոր այն հարցերի վերայ, որոնց մասնակցած է ինքը, գործնականապէս, խոյս տալով խոշոր ու մեծ առաջարկութիւններից, որոնց իրականացնելը վեր է յեղափոխական մարմնի ուժից:

Բոլոր դաշնակցականների անկեղծ ցանկութիւնն է, որ առաջիկայ Ընդհանուր ժողովը իր առաջ տեսներ այն զինուորական, դրամական եւ կազմակերպական մեծ ուժը [որը] միայն կարող է առաջ մղել մեր դատը:

Հինգ տարի պատրաստութիւնից յետոյ, ընկերներ, աշխատենք ի մի գումարել բոլոր մեր ուժերը եւ պատրաստի լինել գործի պահանջի առաջ:

ԱՐԵՒՍՏ. ԲԻՒՐՕ
ԱՐԵՒԵԼ. ԲԻՒՐՕ]

բերականը ստանալուն պէս՝ իսկոյն եւեթ դիմել անհրաժեշտ պատրաստութիւններուն եւ իրենց ներկայացուցիչը (եթէ անկարելիութիւն կայ՝ գրաւոր կարծիքները) անյապաղ դրկել Թիւրքիայէն դուրս գտնող մօտակայ վայրը, լուր տալով Բիւրոներէն մէկուն իրենց պատգամաւորի կամ կարգադրութեան մասին: Երկրի կոմիտեներուն պատասխանները առնելով՝ Բիւրոները անմիջապէս կը հաղորդեն Ժողովին մասնակցող մարմիններուն՝ Ժողովի գումարման տեղը եւ օրը:

Ժողովի որոշումները ատելի արժէքաւոր դարձնելու համար՝ ցանկալի է որ ամէն մարմին, ամրապնդած իր շրջանի բոլոր ձեռնհաս ուժերի խորհրդակցական ցուցմունքներով, ծանրանայ գլխաւորապէս այն հարցերուն վրայ, որոնց մասնակցած է ինքը գործնականապէս, խոյս տալով վերացական այն տեսակ առաջարկութիւններէ, որոնց իրագործումը վեր է յեղափոխական մարմնի ուժերէն:

Բոլոր դաշնակցականներու անկեղծ ցանկութիւնն է, որ առաջիկայ Ընդհանուր ժողովը ճշտօրէն պատկերացներ զինուորական, դրամական եւ կազմակերպական այն բոլոր ուժերը, որոնք անհրաժեշտ են հայկական դատը առաջ մղելու համար:

Հինգ տարւայ պատրաստութենէ յետոյ, ընկերներ, աշխատենք, որպէս զի առաջիկայ Համախմբումը լինի շաղկապող, գործնական, ընդունակ տալու սկսած կռիւն մի նոր եւ ուժգին զարկ:

ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

13/1 յուլիս 1903

**Ատրպատականի Կ. կոմիտէին
Ընկերներ!**

Ստացած ենք 12 եւ 17 VI-ի նամակները ներփակեալ թղթակց[ութիւնը] գրքերի հետ միասին (ապահովագրւած): Ուղարկուած ենք Ընդհ. Ժ[ողով]ին վերաբերեալ շրջաբերականը: Պարսկաստանի վերաբերմամբ կ'անէք ինչ որ հարկն է: Խնդրուած ենք միայն ամէն միջոց գործ դնել, որպէսզի կարելիին չափ շուտ մի քանի օրինակ հասցնէք Շամ(1): Ինչպէս կը կազմակերպեն նրանք իրենց շրջանական ժողովը, ինչպէս կը կատարեն ընտրութիւնները եւ կ'անեն արդեօք այդ ամէնը՝ չը գիտենք...: Մեր բոլորին մշտական սխալն է, որ միշտ աշխատում ենք ամէն գործ պահել գնացողներին, մեր ձեռքը եւ երբ այդ մէկ երկուսը վտանգւում կամ կորչում են, գործը համարւում է փլած: Մի ժամանակ վանում կար 20-30 «խումբ», բայց կար արդեօք եւ կայ հիմա մի փոքրիկ մարմին (այդ խմբերից ընտրւած, կամ խմբերը կառավարող) վստահութեան արժանի — ոչինչ չը գիտենք: Նոյն իսկ նամակագրութիւնը կատարելու է վարդանի(2) նման տղան... Յամենայն դէպս մեր կարծիքն է որ պիտի ջանալ ամէն կերպ խորհրդակցել, կարելիին չափ շատ վստահելի մարդկանց հետ, որպէսզի եկողը աշխատող եւ գիտակից մարդկանց կարծիքը բերէ եւ ոչ թէ իրա մի քանի ծանօթ-բարեկամների..., որպէսզի ապագայ ծրագիրները կազմելիս մենք ի նկատի ունենանք Երկրի դրութիւնը եւ ոչ թէ մեր մտքերում կազմած ենթադրութիւնները:

Թէհրանի գէնքերի մասին ձեր ըրածը գուցէ ճիշտ լինի... Ինչ վերաբերում է վարդանի գրածին որ կուռողներ չէ ուզում, այդտեղ մի թիւրիմացութիւնը կայ: Մենք գրած էինք Գիսակի, Դժ[ոխքի] եւ վահանի(3) նամակների հիման վերայ, ոչ թէ հասարակ կուռողներ ուղարկելու մասին, այլ մաքուր, նւիրւած ընկերասէր թէկուզ ոչ ինտելիգէնտ ուժերի, որոնք կարողանային խմբապետներ վիճել...: Խօսքերը չեմ յիշում բայց միտքը սա էր: Այդ տեսակ ուժեր էլ ուղարկելու է: վարդանը ինքը, կարծեմ, աւելի ինտելիգէնտներից չէ ու վերջապէս Սերովբը(4) աւելի ինտելիգէնտ ու կազմակերպող էր, ըստ իս, քան մեր ուսանողների ու դիպլոմատորների 95/100-ը...

Ի՞նչ է անում գինագործարանը(5). արդեօք օգտակար չէր լինի եթէ այնտեղ մշտապէս աշխատէին ու սորվէին մի 4-5 հոգի, փոխւելով ամէն մի 1/2—1 տարի?

Ընկերական բարեւներով՝
ԱՐԵՒՄՏ[ԵԱՆ] Բ[ԻԻՐՕ]

Ուզած գրքերնիդ մասին կը հարցնենք:

- 1.- Շամ – ծածկանուն Վան-Վասպուրականի:
- 2.- Խօսքը կը վերաբերի Վարդան Շահբազի (Տօնիկեան), որ այդ տարիներուն կը գործէր Վասպուրականի մէջ:
- 3.- Յաջորդաբար՝ Յովի. Սերենկիլեան (Գլխակ), Գժոխք կամ Հրայր-Գժոխք (Արմենակ Ղազարեան), Տողրամաճեան Կարապետ (Մանուէլեան Վահան):
- 4.- Սերոբ Աղբիւրն է (Վարդանեան):
- 5.- Խօսքը կը վերաբերի Հ.Յ.Դ. Թարիզի զինագործարանին:

33

Փաստ. 42-19

Կուսակցական տարբեր մարմիններու ուղղուած Ս. Չաւարեանի ներկայ, ինչպէս նաեւ յաջորդ նամակները կը վերաբերին Հ.Յ.Դ. Գ. Ընդհ. Ժողովի գումարման, որ տեղի պիտի ունենար 1904 թ. Փետրուար-Ապրիլ ամիսներուն:

17 -VII - 1903, **Ժրնեւ**

**Կիլիկիայի Պատ. Կ. Կ-ին
Ալեքսանդրիա**

Ընկերներ

Ապահովագրւած ծրարով գրքերի հետ միասին ուղարկում ենք 40 հատ Ընդհանուր Ժ-ի վերաբերեալ շրջաբերականներ:

Խնդրում ենք առանց ժամանակ կորցնելու հասցնել շրջաբերականները շրջանիդ Կենտ. Կ-ին (Զ, Ա-Հալէպ, Սղ[երդ]-Տիգր[անակերտ]), որպէսզի օր առաջ տեսնեն հարկ եղած պատրաստութիւնները: Եթէ ձեր շրջանից (որ ամենահեռուն է) պատգամաւորները հասնեն Սեպտ. վերջերը, կամ գոնէ լուր տան որ Հոկտեմբերի սկիզբներին կարող կը լինեն գտնուել Տաճկ[աստան]ից դուրս, ժողովը կարելի կը լինէր Հոկտեմբեր-Նոյեմբերին նշանակել եւ լուր տալ միւսներին... Մշոյ-Վասպուրականի շրջանից ընկերները կարող են աւելի շուտ հասնել:

Ինչպէս գրած ենք եւ շրջաբերականի մէջ, ցանկալի կը լինէր որ ներկայացուցիչները գային գործի վայրից:

Մասնաւորապէս [Եռնավայր]ի(1) վերաբերմամբ շատ կարեւոր կը լինէր որպէս զի իբրեւ[?] խորհրդական այդ վայրից մէկը մասնակցէր: Այս կապուցի մէջ կը գտնէք եւ ձեր ուզած կնիքները. կոթը, թանաքը կարող էք գտնել

եւ տեղումդ, կամ նոյնիսկ տեղերքն[?]:

Չը գրեցիք՝ ի՞նչ տեղեկութիւն էք տւած Քարբերդի(2) ղէպքերի մասին, ինչ որ լուրեր ունիք երկրից:

Սղերդ-Տիգրանակերտ լուր տալու մասին (Ընդհ. Ժ-ի վերաբերմամբ) կը գրենք եւ Շամ(3), բայց վախենում ենք որ յարաբերութիւնն չունենան:

Չը մոռանաք գրել ձեր նկատողութիւնները շրջաբերականի մէջ զետեղւած հարցերի մասին որպէս զի ապագայ հրաւերի մէջ (տեղի եւ օրւայ մասին) կարելի լինի պակասը լրացնել:

**Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏ. ԲԻԻՐՕ**

Եզիպտոսի վերաբերմամբ արդեօ՞ք լաւ չէր լինի շրջանական ժողով գումարել որպէսզի իմացւէր այդ շրջանի կարծիքները, ուժերը, ընտրւէր պատգամաւորը: Ի՞նչ, ո՞վ կայ իզմիր...

Ուղարկում ենք եւ մի քանի գրքեր Մարին(4) հասցնելու համար... Գալֆան(5) խոստացած էր տեղումդ մնացած գրքերը յետ ուղարկել. ի՞նչ եղանմեզ պէտք է «Ամբոխային տրամաբանութիւնը»:

- 1.- Կիլիկիոյ:
- 2.- Չապրեան յաճախ կը գրէ Քարբերդ՝ Խարբերդի համար:
- 3.- Վան-Վասպուրական:
- 4.- Միք. Տէր Մարտիրոսեան, որ կը գտնուէր Մարաշի բանտը:
- 5.- Յար. Գալֆայեան, ծանօթ Վահրամ ծածկանունով:

34

Փաստ. 42-31

17 - VII - 1903, **Ժրնեւ**

**Ամերիկայի Կ. կոմիտէին
Բոստոն**

Ընկերներ!

Գ. Ընդհ. Ժ-ին վերաբերեալ շրջաբերականները կ'առնէք սրա հետ միասին: Քանի որ Ը. Ժ-ը չի կարող կայանալ մինչեւ երկրի մարմիններից լուր առնելը որպէսզի օրը եւ տեղը նշանակւի — դուք ձեր առաջ ունէք մի քանի ամիս ձեր շրջանական ժողովը գումարելու համար: Խնդրում ենք գրել եւ ձեր նկատողութիւնները, որպէս զի ապագայ նամակում կարողանանք լրացնել Բիւրոնների կազմած քննելիք հարցերի ցանկը:

**Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻԻՐՕ**

Փաստ. 42-5

2 - XII - 1903, ժրնեւ

Պետրոսին եւ ընկերներին, Վրէժ(1)
Ընկերներ !

Ստացած ենք ձեր 30 Հոկտ. գրածը: Մենք եւս կարծում ենք, որ աւելորդ է այլեւս ընկնել ոչ պատրաստի ապրանքի յետեւից, բայց շարունակել արդեօք առնել, ի՞նչ տեսակի եւ ո՞ւր. դա կարծում ենք աւելի լաւ է թողնել ընկերների, ապագայ խորհրդին(2) եւ մանաւանդ շրջանական ժողովին: Այսօր իմացանք որ Երկաթն ու Վարդանը ընկերներով եկած են Մինարէ(3): Անհրաժեշտ կը լինի նրանց հետ միասին մանրամասնօրէն խօսել շրջանիդ գործերի եւ մասնաւորապէս ապրանքի փոխադրութեան, ներսի գործածութեան ձեւի մասին եւ ի նկատի ունենալով անցեալի փորձերն ու մեր միջոցները, Կովկասի մեր ընկերների հետ ըստ այնմ կարգադրել:

Մոռանալու չէ նաեւ եւ նա որ Սար[ուստան](4) մենք ունենք դեռ եւս մի քանի հարիւր պատրաստիներ, որի մեծ մասը դեռ եւս չի փոխադրուած: Երբեք մոռացուլթեան չէ տալու նմանապէս որ մենք անկարող ենք մեր ուժերով գինել մի ամբողջ ժողովուրդ(5) բուն յեղափոխական վայրերին կամ դրանց նման խմբերին այլեւայլ ապահով տեղերում, վստա[հե]լի մարդկանցից բաղկացած: Ինչ վերաբերում է արհեստանոցի(6) գործունէութեան, աշխատելու է որ սովորելիս լինեն միշտ մի քանի հոգի, անպայման նւիրածներից, որպէսզի հարկ եղած ժամանակ մտնեն այս այն Երկիր անցնող խմբի մէջ, այս կամ այն վայրը: Զինագործների կարիքը, ինչպէս վկայում են բոլորն էլ, շատ մեծ է եւ մենք բաց չենք թողնելու դա աչքից: Տղերքը ձմեռը պարապ նստելու տեղ թող աշխատեն՝ համ արհեստ կը սորվեն (թէկուզ փոքրիկ չափով) համ հեռու կը մնան անգործունէութեան լքումից...

Մեր ընկեր Գասպարեանի անունով (M. Gasparian) վերջի ամսւայ ընթացքում եկած են տեղիցդ մի քանի ապահովագրուած ծրարներ, որ նրա բացակայութեան պատճառով մեզ չեն յանձնած: Ուղարկողը Ասլանը(7) պէտք է լինէ, մէկ ծրարի վրայ կարծեմ գրուած է Դումանից, միւսները չգիտենք ումնից է ուղարկուած, այսինքն ինչպէս է նշանակուած ծրարի վերայ: Խնդրում ենք ներկայացնելով ստացականները յայտնէք պաշտօնապէս փոստի վարչութեան, որպէսզի նրանք գրեն այստեղի փոստին յանձնել այդ նամակները Mr. M. Joannissian-ին(8) (Roseaie, 29): Եթէ կարելի է հեռագրով լուր տալ փոստի վարչութեան՝ աւելի լաւ: Նամակները ուրեմն այսուհետեւ կը գրէք M. Joannissian-ի հասցէին, կամ ուղղակի խմբագրութեան:

Ընկերական բարեկներով՝
Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻԻՐՕ]

[Լուսանցքային յաւելումներ]

– Եթէ դժւար չէ ուղարկեցէք խնդրում ենք գոնէ մի պարսկական անցագիր Միքայէլ Գասպարեանի անունով. մեզ դա շատ կարեւոր է(9):

– Եկող տօներին Կովկասում հաւանական կազմակերպւի Շրջ. Ժողով. աշխատելու է ձեր շրջանին վերաբերեալ հարցերը այդտեղ դնել եւ գալ համաձայնութեան նրանցում:

1.- Ատրպատականի Կ. կոմիտէ:

2.- Դաշնակցութեան Խորհուրդ – կուսակցութեան գերագոյն մարմին, կազմուած երկու բիրոններու եւ չորս Պատասխանատու Կեդր. կոմիտէութեանց ներկայացուցիչներէն: Խորհուրդը Ընդհ. ժողովներու միջեւ ինկող ժամանակաշրջանին լիազօրուած էր կուսակցութեան անունով վճիռներ կայացնելու:

3.- Մինարէ կամ Մինարէթ՝ Սալմաստն է: Երկաթը՝ Աշոտ-Երկաթ (Արմենակ Լեւոնեան), իսկ Վարդանը՝ կամ Խանասորայ Վարդանն է (Սարգիս Մեհրաբեան) եւ կամ Վարդան Շահբազը:

4.- Սարուստան – ծածկանուն Կովկասի:

5.- Մէկ տող անընթեռնելի:

6.- Խօսքը կը վերաբերի Թարիզի մէջ Դաշնակցութեան հաստատած զինագործական արհեստանոցին:

7.- Յարութին Մարտիրոսեան:

8.- Մ. Յովհաննիսեան, որ իսկական անունն էր Միք. Վարանդեանի: Roseraie 29-ը Ժըննեւ, «Դրօշակ»ի հասցէն է:

9.- Երոպայի մէջ պատրաստուող կեղծ անցագրերը ընդհանրապէս պարսկական էին:

Միքայէլ Վարանդեան

Փաստ. 42-13

8 - XII - 1903, ժրնեւ

«Որոտում» խմբի անդամներին
եւ Իգմիրի շրջանի ընկերներին

Ընկերներ !

Ներփակ տպագրւած ցանկից կը տեսնէք որ մօտ ապագայում տեղի պիտի ունենայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողով: Ըստ կանոնադրութեան, ժողովին մասնակցելու էր եւ տեղիդ Կենտր. կոմիտէն: Բայց, նկատելով վերջինիս արդի վիճակը, միւս կողմից օգտակար եւ ցանկալի համարելով գործող մարմինների մասնակցութիւնը կազմակերպութեանս խորհրդի մէջ, մենք խնդրում ենք ձեզ միջոցներ ձեռք առնել եւ խորհրդակցելով յիշած հարցերի մասին շրջանիդ այլ եւ այլ մարմինների հետ, ընտրել մէկին, որը հանդիսանար Ը. Ժ.ում ձեր մտքերի արտայայտիչը եւ առաջարկութիւնների պաշտպանը:

Ցանկալի է որ ձեր ներկայացուցիչը մինչեւ նոր տարին լինէր Յունաստան կամ մի այլ մօտակայ ազատ վայրում, որպէսզի իրեն տրւէր անհրաժեշտ տեղեկութիւնները ժ[ողով]ի տեղի եւ ժամանակի մասին: Չմոռանաք գրել մեզ այս նամակի ստանալու մասին ինչպէս նաեւ ձեր ընկերների առողջութեան եւ ընդհանուր վիճակի:

Թերթերը միշտ ուղարկւում են եւ ձեր տւած հասցէին: Արդե՞ք չեն կորչում:

Ընկերական բարեկներով
ԱՐԵՒՄՏ. ԲԻԻՐՕ

Մի անյայտ պարոն երկար նամակ է գրած մեզ եւ գովելով «պ. Խորէնին (Պետրոս Ալեպուֆեանին[?]), խնդրում է նրան ընդունել իբրեւ հարազատ եւ այլն եւ այլն: Ի՞նչ խնդիր է սա. գրեցէք:

Կիլիկիայի Պատ. մարմնին

Ընկերներ !

Ներփակ նամակից կ'իմանաք Գ. Արաբեանցի առաջարկութեան եւ մեր պատասխանի մասին Զիբ[ուտի]ի(1) հրացաններ գնելու մասին:

Եթէ ձեր ունեցած փոխադրութեան յոյսերը (Բէյրութ կամ Սուէտիայի միջոցով) աւելի դրական են, կարող էք աւելի խրախուսել նրանց: Մոռանալու չէ որ այդ ապրանքը շատ հին ապրանք է... Հաւանական է որ շատ փոյթեր(2) ունենայ:

Ձեր գրութեան հետ միասին խնդրում ենք շուտափոյթ ուղարկել Արաբեանին մեր ներփակ գրութիւնը... — Նրա ուզած հեռագիրը ուղարկուած է այսօր...

Երկաթը եւ Շամից(3) երկու ընկերներ եկած են արդէն Պարսկաստան, որպէսզի ուղեւորեն Ը[նդհ.] Ժ[ողովի] տեղը: Մշոյ շրջանի ընկերներից հաւանական մարդ չը գայ. Հոկտ. 28-ից նրանք գրում են որ զբաղւած են պատրաստութիւններով, որ կարիք ունեն մեծ քանակութեամբ դրամի, որ գարնան հաւանական ընդհարում լինի... Ուզում են եւ ընկերներ եւ գէնք եւ դրամ...

Դժբախտաբար վերջի խմբի կենդանի մնացած մասի տեղ հասնելու մասին ոչ մի լուր չուր ենք. վախենում ենք, որպէսզի խումբը բոլորովին փչացած չը լինի:

Ը. Ժ. տեղի մասին դեռ հաստատ ոչինչ չենք կարող ասել. Արեւել. Բ-ից պատասխան չուր ենք: Յամենայն դէպս շտապեցնելու է որպէսզի ձեր շրջանի [եւ] երկրի ներկայացուցիչները շուտ դուրս գան: Արդէն շրջաբերականում յիշւած էր որ նրանցից է կախւած Ժ[ողովի] ժամանակը. նրանք էլ լուր են եւ դուք մեզ էք հարցնում: Գրեցէք իրենց որպէսզի աշխատեն մինչեւ ամսիս վերջը ձեզ մօտ լինեն, որպէսզի Մննդեան կարելի լինի Ժ-ը սկսել...

Ի՞նչ դուրս եկաւ ձեր (Եգիպտոսի) շրջանից(4): Ի՞նչ յարաբերութեան մէջ էք վարդապետի եւ պատւելիի հետ:

Իզմիր այս քանի օրս գրեց որպէսզի շրջանի ընկերների հետ խորհրդակցելով ուղարկեն իրենց ներկայացուցիչը մինչեւ ամսիս վերջը Յունաստան կամ մի այլ մօտ տեղ:

Բարեւներով
Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]

1.- Նաւահանգիստ Սոմալիոյ մէջ (Արեւելեան Ափրիկէ):
2.- Փոյթեր՝ արդեօ՞ք թերութիւններ, պակասութիւններ իմաստով:
3.- Շամը՝ Վան-Վասպուրականն է: Երկաթը՝ Աշոտ-Երկաթ (Արմենակ Լեւոնեան):
4.- Յիշեցնենք որ Կիլիկիոյ հետ հաղորդակցելու համար կ'օգտագործուէր Եգիպտոսը, օգտուելով այդ երկրի վայելած յարաբերական ազատութենէն: Այդ պատճառաւ ալ Ջաւարեան Կիլիկիոյ մարմնին ուղղուած այս նամակին մէջ «ձեր»ը ճշդելու համար փակագիծով կը գրէ Եգիպտոս:

**Ամերիկայի Կենտր. կոմիտէին
Ընկերներ !**

Տեղեկութիւն առնելով Արեւել. բիւրոյէն գումարւելիք Ը[նդհ.] Ժ[ողով]ի տեղի եւ ժամանակի մասին շտապում ենք հաղորդել Ձեզ, ընկերներ, որպէս-զի ձեր պատգամաւորը առանց ժամանակ կորցնելու մեկնի դէպի ժրնեւ: Ժողովը հաւանականօրէն սկսէ իր նիստերը մեր Մենդեան (6/15 Յունուարի [օրերին]). ուստի ցանկալի է որ ձեր պատգամաւորը գոնէ 3 օր առաջ լինի այստեղ:

Ինչ վերաբերում է ընկեր Վռամեանի(1) հրաւիրելուն, հիմնւելով կանոնադրութեան վերայ, այդ մասին մենք հարցրած ենք համաձայնութիւն երկու պատասխանատու մարմիններից: Հեռագրով պատասխանի ենք սպասում եւ դրական դէպքում, յոյս ունենք որ նախ քան այս նամակի ձեզ հասնելը մեր հեռագիրը ձեզ կը հաղորդէ եւ նրա մեկնելու անհրաժեշտութեան մասին դէպի Եւրոպա:

**Ընկերական բարեւներով
Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]**

1.- Արշակ Վռամեան, բուն անունով Օննիկ Դերձակեան, այդ տարիներուն իբրեւ կուս. գործիչ եւ «Հայրենիք»ի խմբագիր կը գտնուէր Ամերիկա: Հարցը կը վերաբերի խորհրդակցական ձայնով զինք հրաւիրելու Ընդի. ժողովին:

Արշակ Վռամեան

*Լեոնավայրի Պատ[ասխանատու] մարմինն
Սիրելի ընկերներ!*

Ներփակ կը գտնէք 5000 Ֆ[րանք]ի չէք Banque Ottom.ի միջոցաւ ստանալու համար: Փոխադրութեան համար վճարած ենք 12½ Ֆր., որ Crédit Lyonnais-ից բաւականին պակաս է. չը գիտենք միայն ստանալիս էլ բան վճարելու էք թէ չէ: Գրէք այդ մասին, որպէսզի գիտենանք ո՛ր բանկայով աւելի յարմար է փոխադրութիւնը:

Մեզ թւում էր օգտակար, որպէսզի նախ քան Լ[նդհ.] Ժ[ողով]ին մեկնելը ձեզանից մէկը դիմէր Վարդին(1) ու ընկերոջը, որոչ հարցեր տար Լ[եոնավայր]ի շրջանի գործունէութեան եղանակի մասին, ինչպէս նաեւ նրան, թէ ի՞նչ գործնական աջակցութիւն կարող է սպասել իրենցից կազմակերպութիւնը:

Ցանկալի եւ կարեւոր է որպէսզի նրանց կարծիքները սահմանափակաժամ լինեն իրագործելի եւ իրագործութեան համար հնարաւորութիւն ունեցող առաջարկութիւններով:

Բացի այդ, եթէ ձեզանից մէկը Մննդեան տօների առթիւ կարող է առանց մեծ ծախքերի մտնել Երուսաղէմ, վատ չէր լինի որպէսզի իմացւէր եւ այնտեղ փակւած մի քանի անձնաւորութիւնների կարծիքները ընդհանրապէս մեր (ընդհանուր) ազգային վիճակի մասին եւ մասնաւորապէս մեր բռնելիք դիրքի մօտ ապագայում:

Մոռանալու չէ այն հանգամանքը որ դարնան մակեղ[ոնական] շարժումը հաւանական վերսկսւի վերջնական լուծում ստանալու յուսով. եւ լուռութիւնը այդ պարագայում գուցէ հաւասար լինի մեր հարցի քաղաքական ինքնասպանութեան:

Ցամենայն դէպս եթէ այս ճանապարհորդութիւնը յաջողւի, լաւ կը լինէր առաջարկել նրանց կազմել մի ընդհանուր տեղեկագիր ամէն մէկին իր գիտեցած շրջանի մասին, կամ ընդհանուր շօշափել երկրի կացութիւնը 95-ից առաջ եւ հիմա, յառաջ եկած փոփոխութիւնները՝ տնտեսական, իրաւաբանական, իրենց փաստաբանած կարծիքները ապագայ անհրաժեշտ փոփոխութիւնների մասին: Այդ տեսակ մի լայն տեղեկագիր մեզ անհրաժեշտ է, եւ յուսալի է որ դրա մի մասը կը վերցնեն մենաստանում(2) ապրող մեր ազգասէր եղբայրակիցները:

*Բարեկներով՝
Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]*

1.- Վարդ, Վարդ-Մանուշակ – Աբրահամեան Յակոբ:
2.- Այսինքն՝ Երուսաղէմի հայոց վանքում:

Վրէժի Կ. Կ.-ին(1)
Միրելի ընկերներ !

Ստացած ենք Դեկտ. 4ից Պետրոսի գրած նամակը: Չարմանալի է դու-
դուկչիների(2) բռնած դիրքը, մարդկանց, որոնք 7 տարւայ ընթացքում
քնած են եղել կամ գբաղւած ընկերասպանութեամբ, իսկ այժմու գրւածնե-
րին նայելով կարծես ուզում են հրաժարւել այն գործից որի վառման իրենք
ժամանակին այնքան նպաստած են:

Յամենայն դէպս մենք յոյս ունենք որ ժողովուրդը հոտառութիւն կ'ունե-
նայ ջոկելու պոռոտախօսութիւնը գործից եւ չը նայած ձեր թոյլ ուժերին
դուք կը կարողանաք պաշտպանել գործի շահը եւ ընկերների պատիւը... Լաւ
էք արել Ձ-ին կանչելով:

Աւելի լաւ է կարծում ենք ձեր մօտ շրջանը (մինչեւ Թեհրան եւ վերջինս)
ուժեղացնել:

Ձուդա մենք բաւականին համակրողներ ունենք եւ գուցէ աւելորդ լինի
կատարել այդ երկար ճանապարհորդութիւնը: Ռեշտ նոյնպէս կարող էին
աշխատել տեղացիք, մանաւանդ որ հիմա Գրիգորեանն էլ աւելացել է տեղա-
ցիների վերայ: Չմոռանանք եւ Մեչեղսէրը ուր քանիսին թերթեր են գնում...

Յամենայն դէպս, մեր ամենամեծ գործը հիմա լինելու է ներքին պատ-
րաստութիւնը եւ նրան նպաստելը: Դուք էլ ամէն ճիգ էք թափելու կանոնա-
ւորելու ապրանքի փոխադրութիւնը: Ը[նդհ.] ժ[ողով]ին ուղարկած հաշից
երեւում է որ ձեր եւ Մինարէթից Շամ(3) ուղարկած ապրանքի մեծ մասը
զուրկ է մանրուքներից եւ ուրեմն կարող է բոլորովին անպէտք լինել հարկ
եղած ժամանակ: Լրացնելու էք այդ պակասը ուղարկելով գլխաւորապէս
մանրուքներ, մանրուքներ եւ մանրուքներ: Չարմանալի է որ մինչեւ օրս չը
կարգադրեցիք Մրգաստանից(4) ստանալ. էլ ինչի համար են հապա մեր մար-
մինները: Յամենայն դէպս, դրամ հիմա դուք ունէք. անցեալ Դեկտ. 1-ին
Բոստոնից Dr. H. Der-Stepanian-ին Tabriz հեռագրով ուղարկւած է մօտ 1000
ռ[ուբլի]: Դա հետեւանք է Յովսէփեանի(5) (Ուրմիա) պահանջի փոխադրու-
թեան համար, բայց հարկաւ մի մասը կարող էք գործածել եւ այդտեղ: Վեր-
ջանալու դէպքում կը ստանաք Կովկասէն կամ մեզմէն կամ նորէն Ամերի-
կայէն դիմելով Կ. Կ.-ին պաշտօնապէս հարկ եղած բացատրութիւններով
հարկաւ: Նորից կրկնում ենք եղած ապրանքը մանրուքներով ապահովելու
համար դրամ կայ եւ ամէն կերպ ջանալու էք ժամանակ չը կորցնել:

Աւելացրէք եւ [զինագործական] արհեստանոցում աշխատողների թիւը:

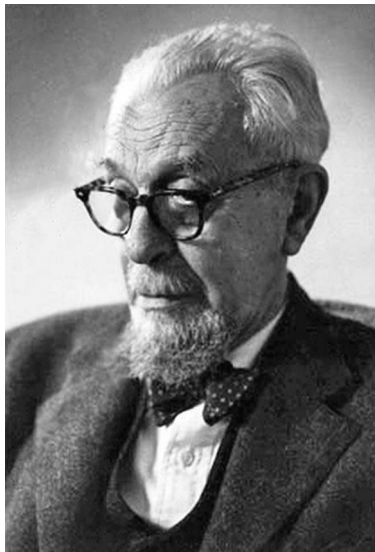
Գարունը գալիս է եւ մենք աշխատելու ենք պատրաստ լինել – ունենալ գոնէ մի քանի նւիրւած արհեստաւորներ:

N 8-ը ուշ ցրւեց (Նոյեմբեր 20-26ին) N 9-ը ուղարկւած է ձեզ 26 Դեկտ.ին(6): Ի դէպ, ձեր, Շամի, Մրգաստանի կապոցները ուղարկոււմ է խոյ գանազան եւրոպացիների անուններով: Չը գիտենք արդեօք խոյից յետ էք ստանում թէ ինչպէս է դա կարգադրւած:

Դա հետաքրքիր է մեզ մանաւանդ Շամի եւ Մրգաստանի նկատմամբ, որովհետեւ նրանք շատ են գանգատուում որ զուրկ են մնում հրատարակութիւններից:

[ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]

- 1.- Ատրպատականի:
- 2.- Հնչակեանների:
- 3.- Մինարէքը ծածկանունն է Սալմաստի. Շամը՝ Վան-Վասպուրականի: Վերեւ յիշուած Ջուրան՝ Նոր Ջուղայի մասին է:
- 4.- Երեւանից:
- 5.- Արտաշէս Յովսէփեան, ծանօթ Մալխաս ծածկանունով:
- 6.- Խօսքը «Դրօշակ»ի համարներուն կը վերաբերի

Արտաշէս Յովսէփեան – Մալխաս

**Կիրիկիայի Կենտրոնի կոմիտէին
Ընկերներ,**

Առած ենք 25 XII-ի եւ 1 - I - 04-ին ձեր գրածները ներփակների հետ միասին: Ինչպէս ժամանակին գրած էինք ձեզ, մեր պայմանական հեռագրով Արաբեանը յոյս էր տւել միայն իրենց շրջանի միջոցների վերայ: մենք առինք իրենից մի նամակ (15 XII-ից գրւած) որով նա յայտնում է թէ երկարներ(1) քանակութիւնը կը լինի 200 (թերեւս նոյնիսկ աւել) 1000-ական փամփուռներով, հատը «թէեւ աճուրդով հրացանները եւ փամփուռները արդէն ծախւեցան — աւելացնում է Արաբեան — սակայն եթէ երբեք ուզէք որեւէ քանակութեամբ գնել (բացի մեր նւերից) մի որոշ քանակութեամբ, իմ տրամադրութեան տակ լինելով պիտի կարողանամ տալ 12 Փր.ի ամէն մի հրացանը, 100-ի մօտ փամփուռի հետ միասին»:

Ինչպէս կը յիշէք այս հրացանների մասին, ժամանակին խօսում էր Վարդը(2), որը Արաբեանից նամակ էր առած այդ հարցի նկատմամբ, իբրեւ գէնքի վաճառական: Մենք անյարմար գտանք կապել ունէ կերպ այդ խնդրի հետ: Իր գրած նամակներից մէկում Արաբեանը յիշած էր եւ մի հետաքրքիր կէտ, այն է որ ապրանքը Աշինովի ապրանքն է (90-ական թւականներին ուղարկւած Հնդկաստան), որ տեղացիք չեն սիրում դա, որ փամփուռների մի փոքր մասը լաւ չէ եւայլն...

Ինչպէս կը նկատէիք եւ մեր իրեն գրած նամակից եւ շեշտումներից, մենք վերաբերում էինք սկեպտիկաբար այդ ապրանքի որակութեան եւ այդ պատճառաւ չէինք ուզեցած կազմակերպութեան միջոցներից ծախսել դորա վերայ: Իրենց տւած 200 նւերի վերայ դուք աւելացրած էք եւ 200 հատ...

Այդքան շտապելու չէր, դա կարելի էր անել եւ վերջը, ստանալուց յետ:

Ինչ որ է, դա արդէն անցած է: Այժմս աշխատելու է թալաքի(3) մէջ չընկնել եւ դորա համար առնելու է մի քանի անհրաժեշտ նախագգուշութիւններ:

Նախ ամէն միջոց ձեռք է առնելու որպէսզի ե՛ւ նւիրուող եւ առնուող ապրանքը եւ փամփուռները անպայման լաւը լինեն: Չէ՞ որ փոխադրութիւնը 2-5-10 անգամ աւելի է նստելու արժէքից, եւ այդ պայմաններում մեր կողմից անմտութիւն կը լինէր կասկածելի ապրանք ունենալ:

Առաջին՝ որ կասկածելի ապրանք է գնել եւ ներսում, եւ երկրորդ՝ կուղները գնելով դորա վերայ յոյս՝ իբրեւ լաւ ապրանքի, կ'ընկնեն յուսախաբութեան մէջ եւ չարաչար կը տուժեն, կամ թէ չէ՝ թշնամուն վնասելու տեղ իրենք կը գնան գոհ՝ իրենց գէնքին:

Որպէսզի այդ ծանր դրութեան մէջ չը լինենք, նախ քան ստանալը ապրանքը, անպայման ենթարկելու է լուրջ եւ մանրամասը փորձի, կամ նախագգուշացնել Արաբեանին որ ապրանքի վատութեան պարագայում նա յետ կը դարձնի իրեն... Դորա համար լաւ է եւ արժէ որպէսզի մի վստահելի գինագործ յատուկ գնար ապրանքի քննութեան, թէ եւ գուցէ կարելի լինի գտնել Փրանսացի մասնագէտ իրա Զիբուտի մէջ, բայց ինչպէ՞ս վստահել, ինչպէ՞ս գտնել նորան, այլ հարց: Աւելի ու ապահով լինելու համար, գուցէ լաւ լինէր նւէրից գատ ապրանք չը վերցնել: Չը մոռանաք որ 90 թւին էլ Աւստրիայում առնւեց 2000 հրացան, որ հնչակեանները ստիպւեցան վերջի վերջոյ թողնել Մարսէյլ, պահեստի տիրոջ... 50.000 Փր.ը (մի բարեսիրտ տիկնոջ) գուր ջուրը ընկաւ...

Որպէսզի դուք չը լինիք նեղ դրութեան մէջ, ներփակ կը գտնէք մի ամփոփ գրութիւն, որը կազմել է մեր գինագործներից մէկը (որ եկած էր Ը[նդհ.] Ժ[ողով]ին իբրեւ պատգամաւոր): Այս գրութիւնը գնացողին կամ Արաբեանին օգտակար կը լինի, թէեւ մասնագէտի գնալը հարկաւ աւելի լաւ կը լինէր:

Յամենայն դէպս, եթէ ապրանքը լաւ լինի, նրա փոխադրութեան միջոցները վստահելի, կամ ինչ ինչ պատճառներով դուք օգտակար եւ անհրաժեշտ գտնէք, բացի 200 ընծայից եւ առնել որոշ քանակութեամբ կազմակերպութեան հաշւին, ոչ մի պարագայում չառնէք հրացան, եթէ ամէն մի հրացանին չը յատկացւի գոնէ 800-1000 փամփուշտ, այն էլ լաւ փամփուշտ: Զգոյշ եղէք, միք գրաւի արժանութեամբ... Զւէյցարական գորքի նախավերջին գէնքն էլ կարելի է կարծեմ առնել 5-ական Փր.ով հատը: Բելգիա էլ գէնք կայ ինչքան ուզէք: Ամբողջ հարցը փոխադրութեան մէջ է եւ յետոյ գործածութեան... Առաջի փորձի համար 200 էլ շատ բաւական էր, իսկ մնացածի վերաբերմամբ Արաբեանը կարող էր գոնէ մի քանի ամիս սպասել, ինչպէս նա սպասել է տարիների ընթացքում...

Ուրախ ենք այդտեղի Կենտր. մարմնի կազմութեան համար, ինչպէս եւ Կարմիր խաչի ընկերութեան եւ այլ օժանդակ մարմինների: Յոյս ունենք կարծելու որ այդ մանր յաջողութիւնները ձեր աչքը չեն թեքի էական գործից: Երկաթի(4) ասելով ինչպէս եւ նայելով Բարձր(աւանդակ)ի(5) տեղեկագրին, ընդհարումը գարնան անխուսափելի է: Մակեդոնացիք նոյնպէս մտածում են շարժել, թէեւ դորա վերջնական որոշումը կարող է տալ մի միայն ներքին կազմակերպութիւնը: Աշխատելու ենք քիչ շատ պատրաստ լինել մեզ սպասող անակնկալութիւնների համար... Զանալու էք տեղումը կազմել եւ գինւորական խումբեր, պատրաստել ուժ, որպէսզի հարկ եղած դէպքում ուժի չսպասել Ամերիկայից եւ Եւրոպայից: Յուսով ենք եթէ շրջանական ժողովում չէք խօսել այդ մասին, կը խորհէք լրջօրէն եւ կը դիմէք անհրաժեշտ միջոցների...

«Կովկասեան վէրքերէն» ուզած էին Comptoire International-ի համար եւ

մենք ուղարկում ենք contre remboursement: Մերժել – ոչ մի իրաւունք չունէինք, թէկուզ մեր թշնամիները լինէին:

Արծ[ուաբերդ]ի(6) «մեր հոգին, ձեր ոսկին» վատ հնչեց մեր ականջին... Ամէն մի անհատ, ամէն մի մարմին որոշ վստահութիւն կարող է ներշնչել միայն այն պարագայում, երբ ինք եւս որոշ, շօշափելի փաստեր է տալիս... գործը յաջողութեամբ առաջ կը գնայ միայն այն պարագայում, երբ իրենք եւս իրենց միջոցներից, իրենց գրպանից որոշ, շօշափելի գոհաբերութիւն անեն անհրաժեշտ պատրաստութեան համար եւ հէնց այժմեանից: Դրսի մարմինները, ինչպէս դուք շատ լաւ գիտենալու էք, անկարող կը լինեն հոգալ ներսի բոլոր պահանջները... Այն բոլոր ուժերը, որոնք նպատակ ունեն ներսում գործելու, սկզբից ի վեր եւ այսօր էլ համոզուելու են որպէսզի կազմակերպութեան հետ բոլոր կապուողները իրենք եւս որոշ, գործի մեծութեան համապատասխան գոհաբերութիւն անեն...

Եթէ մեր ընկերները թւով շատ մարմիններ ու կէտեր (անուսով օժանդակ գուցէ միայն) ստեղծելու եւ միմեանց հետ կապելու տեղ՝ գերադասէին մի, երկու վայրում հաստատ, դրական, գործող մարմիններ, հող, օժանդակող ունենալ, գուցէ շատ աւելի շահած լինէիք: Ապագայում քանակը եւ թւերը չեն դեր խաղալու, այլ որակը եւ գրականը:

Այստեղից եւ Փարիզից վերջերս ձեզ փոխադրւած է 10.000 [Ֆրանկ], որ յուսով ենք կը բաւէ ընթացիկ ծախքերի համար մինչեւ Ը[նդհ.] Ժ[ողով]ի որոշումները:

Վերջի անյաջող խմբի (140-ին) անցները կլանել է ահագին միջոցներ (մինչեւ 20-25 հ[ազար] ուլբլի), իսկ Վանից եւ մանաւանդ Բ[արձրաւանդակ]ից ահագին պահանջներ են դրած... Աշխատելու է սովալլուկ չը թողնել նորանց:

Աւօ-ի(7) կենսագրութիւնը շարւած է:

Բարեւներով
Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]

- 1.- Հրացանների:
- 2.- Վարդ-Պատրիկեան Յակոբ:
- 3.- Թակարդի:
- 4.- Աշոտ-Երկաթ (Արմենակ Լեւոնեան):
- 5.- Բարձրաւանդակը Սասունն է:
- 6.- Արծուաբերդը Ձէյթունն է:
- 7.- Աւետիս Մաղաթեան, Պոլսոյ հին գործիչներէն, մահացած 1903 Ապրիլին:

Փաստ. 14-41

Մասնոյ 1904 թ. ապստամբութեան առաջին օրերուն գրուած նամակ է, ուղղուած, հաւանաբար Ատրպատականի ճամբով, Վան-Վասպուրականի Կ. կոմիտէին:

Մէկէ աւելի անգամներ յիշուած «Աբրոյի գերեզմանը» Մասունն է: Այդպէս կոչուած էր ի յիշատակ յեղափոխական յայտնի մարտիկ Սահակեան Սկրտիչի – Աբրո (1855-1896), որ զոհ գացած էր Մասնոյ ձիւնամրրիկին:

10/23 - I - 1904

Սիրելի ընկերներ,

Ստացած ենք Նոյեմբեր 15 եւ 30ին Կոմսի(1) գրած նամակներն ու թղթակցութիւնները: Երկաթը(2) միւսների հետ միասին զբաղւած են եւ կը կարողանան ձեր հարցերին բաւարարութիւն տալ ոչ շուտ քան մի ամսից: Վաղուց ի վեր ոչինչ գրած չը լինելով այդ կողմերը, օգտուում ենք առիթից մի քանի հարցերի մասին խօսելու:

Վահանը(3) եւ ընկերները (Բ[արձրաւանդակ]ից) վերջի նամակներից մէկում գանգատուում էին որ իրենց յատկացրւած դրամը (կարծեմ 100 ոսկի) չի ուղարկուում ըստ պատկանելոյն եւ ծախսուում է տեղումը... Համոզւած լինելով որ դա բացառութիւն է եւ հետեւանք ձեր անելանելի վիճակի, մենք այնուամենայնիւ գարմանում ենք որ չէք յայտնած այդ մասին ում հարկն է՝ բացատրելով այդ վարմունքի պատճառները ու խնդրելով հարկ եղած դէպքում՝ ներողութիւն: Կարելոր էր դա նամանաւանդ եւ այն պատճառով, որ նոյնանման դժգոհութիւններ (Աբրոյի գերեզմանի եւ գաւառների կողմից) յայտնւած են եւ տեղումը գտնւած ապրանքների վերաբերմամբ:

Ինչպէս կը յիշէք, ժամանակին մեր ընկերները որոշած էին որպէսզի եղած եւ եկող ապրանքների մօտ 1/2-ը փոխադրել Բ[արձրաւանդակ] (Աբրոյի գերեզման), իսկ մնացած կէսը բաժանուի շրջանումը գտնուած վստահելի, նւիրւած, անձնագոհ մարմինների մէջ, ըստ իրենց ուժի եւ ապագայ գործունէութեան: Մատնացոյց էին արւած նոյնիսկ ձեզ յայտնի յատուկ վայրեր: Սակայն ապրանքները մնում են կուտակւած մի տեղ, կարելոր վայրերը մնում են առանց իրենց սպասած միջոցների, կազմակերպութեան մէջ ընկնում է դիսցիպլինը եւ ընկերական պարտաճանաչութիւնը: Համեմատած միւս վայրերի հետ տեղիդ ուժերը ունեն ավելի յարմարութիւններ ապրանք ձեռք գցելու եւ պաշտպանողական դիրք բռնելու: Ուստի ավելի քան կարելոր է որպէսզի ընկերների կողմից արւած վերը յիշւած որոշումը իրա-

գործւի առանց ժամանակ կորցնելու:

Մենք չը գիտենք ինչ է լինելու վաղը-միւս օրը եւ պարտաւոր ենք պատրաստ լինել ամէն տեսակ անակնկալութիւններին: Ի նկատի ունենալով անցեալի փորձերը եւ ապագայում սպասուող դէպքերը, մեզ թւում է որ աշխատելու է զատել այն նւիրւած տարրը, որը իրա վերայ է վերցնում ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործը, մի կողմ թողնելով օժանդակ խմբերը, որ կարող են կառավարուել եւ իրանցից ընտրւած մայր խմբի կողմից: Բացի այդ մինչեւ մարմինդ իր կատարեալ տրամադրութեան տակ չունենայ մի քանի գործող, կուլի պատրաստ խմբեր, անկարելի կը լինի ոչ միայն ունէ գրական բան կատարել, այլեւ պաշտպանել հարկ եղած եռանդով ու տոկունութեամբ...

Հասարակական հորիզոնի վերայ մութ ամպեր են կուտակուում: Ռուսները եւ ճապոնացիների յարաբերութիւնները շատ լարւած են, բայց դեռ յոյս կայ որ պատերազմ չի ծագիլ: Հակառակն է երեւում Բալքաններում: Մակեդոնացիների մեծ մասը արւած գիջումներին չեն տալիս առանձին նշանակութիւն եւ պատրաստուում են գործի, մղելով պատերազմի Բուլղարիային եւ Սերբիային: Բուլղարիան 25 միլիոն է յատկացրած (գաղտնի ժողովում) պատրաստութեան համար. Սերբիան գտնում է պատերազմի մէջ պատուաւոր միջոց իր ներքին գործերը շտկելու համար: Նրանք պահանջում են մեզ եւս ձեռնպահ չը մնալ եւ գործել համերաշխ իրենց հետ: Յամենայնդէպս նոյնիսկ Բալքանների արձագանքը կարող է վտանգաւոր լինել մեզ համար կոտորածների տեսակէտից եւ օր առաջ հաւար է կանչելու՝ ամէն տեղ տեղական ինքնապաշտպանողական խմբեր կազմելու համար:

Մենք էլ գրում ենք. դուք էլ ձեռք էք առնելու անհրաժեշտ միջոցներ մանրուքների փոխադրութիւնը ապահովելու եւ կանոնաւորելու համար:

Ուշադրութեան արժանի է մանաւանդ Տաք Աղբիւրի(4) գիծը քանի որ Մրգաստան եւ Քարոտ(5) լինելու է մանրուքների անհրաժեշտ պատրաստութիւն...

Շնորհակալ ենք Կոմսի գրած թղթակցութիւնների համար: Համոզւած ենք որ Բայանտուր Իշխանը(6) եւս կը շարունակէ իր ոտանաւորները, ոգեւորւած նոր տպաւորութիւններով, քաջ լեռնականների նոր մտիւններով ու պատմութիւններով: Ուղարկւած բոլոր նիւթերից կ'աշխատենք օգտուել է՛լ մենք, եւ մեր բարեկամ Փրանսիացիները եւ ամերիկացիք: Ազատ ժամանակ ինդրում ենք զբաղւել եւ տեղեկութիւններ ժողովելով Պետոյի, Վազգէնի, Սերովբի(7) եւ այլ ընկած յեղափոխականների մասին, նրանց կենսագրութիւնները եւ յեղափոխութեան պատմութիւնը կազմելու համար:

Լուսանկարչական գործիք այդտեղ լինելու է... գուցէ կարելի լինի օգտուել եւ այլ տեղացի լուսանկարներից...

Աշխատէք կանոնաւոր կապ պահպանել Վահանի եւ ընկ[երների] հետ (Բար[ձրաւանդակ], Աբրոյի գերեզման) ստանալով նրանցից տեղեկութիւն-

ներ, հասցնելով իրենց հրատարակութիւններ, մանրուքներ, մանաւանդ մանրուքներ(8) եւ նոյնիսկ դրամ: Լուր տւէք իրենց որ իրենց պահանջած գումարը կայ արդէն, որ մաս մաս փոխադրուում է: Իրենք թող արագացնեն պատրաստութիւնները:

Ի՞նչ դրութեան մէջ է Պուրակ(9): Դրա նման վայրերում գոնէ լինելու են գործող մարմիններ:

Ընկերներ կը հասնեն ձեզ գուցէ մի քիչ ուշ: Կ'աշխատենք կանոնաւոր թղթակցել ձեզ հետ, ուղարկել թերթեր, տեղեկութիւններ: Այս անգամ ուղարկում ենք Մինարէ(10) 1500 Փր., որի մի մասը կ'ուղարկեն ձեզ:

Համբոյրներով ու բարեկներով
Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]

Բեմինգտոն կամ տպարան անյարմար են. կ'աշխատենք ուղարկել մի-միողորա՛ֆ, որ շատ աւելի նպատակայարմար է:

- 1.- Վահան Փափագեան:
- 2.- Աշոտ-Երկաթ, բուն անունով Արմենակ Լեւոնեան:
- 3.- Վահան Մանուէլեան-Տողրամաճեան, որ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր Սասնոյ մէջ: Բարձրաւանդակը կան «Արրոյի գերեզմանը» նոյնպէս Սասունն է:
- 4.- Ծածկանունն է Տիատին գաւառի Միրզաջան գիւղին, որ զէնքի փոխադրութեան կէտերէն մէկն էր:
- 5.- Մրգաստանը Երեւանն է, իսկ Քարոտը՝ Ալեքսանդրապոլ:
- 6.- Բայանտուր Իշխանը՝ Վանայ Իշխանն է, բուն անունով Նիկոլ Պօղոսեան-Միքայէլեան:
- 7.- Յաջորդաբար՝ Աղեքսանդր Պետրոսեան (Պետո), Տիգրան Տէրոյեան (Վազգէն) եւ Սերոբ Աղբիր (Վարդանեան):
- 8.- Մանրուքը՝ զէնքի մասերն են:
- 9.- Ախլաթի ծածկանունը:
- 10.- Մինարէ՛ք՝ Սալմաստի կուս. ծածկանունը:

Վահան Մանուէլեան

Չհամարակալուած բացիկ-գրութիւն, որուն վրայ սեւ մատիտով գրուած է «վերցրուած Օր. Լիզա Սարումեանի քոթերից»: Վերջինս ժընեւի համալսարանի ուսանողներէն էր: Բացիկը կը կրէ ժընեւի նամակատան կնիքը եւ ստացման քուականը՝ 13 - I - 04:

12 - I - 1904

Օր. Լիզային

Խնդրեմ հարցնէք ձեր տան տիկնոջ եւ մայրիկին՝ արդե՞ք ձեր ժընեւում գտնուած ժամանակ Փակտէօրը(1) չի հարցրած ինձ... Մի տեղից սպասւող պատւիրւած նամակ վաղուց է որ ինձ չի հասնում: Վախենում եմ որ յետ լինի դարձրած...

Երեւի Լուսնիթազը արդէն գիտէ որ Նատալիան(2) ազատուած է 10-15 օր առաջ: Բարեկենդրս մայրիկին եւ յօգանցոց:

Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

1.- Նամակարաշիւր:

2.- Նատալիա Մատինեան, որ ձերբակալուած ու բանտարկուած էր:

12 I 04

Օր. Լիզային

Խնդրեմ հարցնէք ձեր տան տիկնոջ եւ մայրիկին՝ արդե՞ք ձեր ժընեւում գտնուած ժամանակ Փակտէօրը(1) չի հարցրած ինձ... Մի տեղից սպասւող պատւիրւած նամակ վաղուց է որ ինձ չի հասնում: Վախենում եմ որ յետ լինի դարձրած...

Երեւի Լուսնիթազը արդէն գիտէ որ Նատալիան(2) ազատուած է 10-15 օր առաջ: Բարեկենդրս մայրիկին եւ յօգանցոց:

ԱՐԱՐՈ
3-10-15

Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

Կիրիկիայի Պատ. մարմնին

Ընկերներ,

Ներփակ կը գտնէք երէկ Հարարից(1) ստացած մի նամակի պատճէն (գրլած 30 XII-ին եւ Ա. Զամանեան ու Զ. Ստեփանեանի ստորագրութիւնը կրող), որի վերայ դարձնում ենք ձեր ամենալուրջ ուշադրութիւնը:

Պարոնները, որ հաւանական ոչ մի շահ չունեն այդ վաճառականութեան մէջ, իրենք իրենց կողմից բարձրացնում են այն բոլոր հարցերը, որոնց մասին գրած էինք մենք ամսիս 9-ի նամակում: Նախատեսած անպատեհութիւնների վերայ աւելացնում են եւ մի քանի նորեր: 1) Ինչպէս երեւում է Արաբեանը իր վերջի նամակում սխալած է փամփոռչտների քանակութեան վերաբերմամբ, հաշուելով մէկ հրացանի համար 1000 հատ, 100-ի տեղ: Վերջի թիւը ստացւում է եւ փամփոռչտների ընդհանուր գումարը (20.000) հրացանների թւի (200) վերայ բաժանելուց (20.000 : 200 = 100): Իսկ ի նկատի ունենալով մեր պայմանները ձգտելու է որ ամէն մի հրացանին գոնէ մի քանի հարիւր փամփոռչտ, եթէ անկարելի է մեր անցեալ նամակում յիշած 700-1000-ը: Ճիշտ է հրացանը առնել եւ ծախելիս միշտ հաշուում են 100 փամփոռչտով, բայց դա ազատ պայմաններում, երբ փամփոռչտ դուրսը կարելի է ճարել: Իսկ մեր պայմանները դոցանից հարկաւ շատ տարբերում են:

2) Սակայն, ամենադժուար հարցը մնում է փոխադրութեան մէջ: Համաձայնութիւն տալով Արաբեանին մենք համոզւած էինք որ ապրանքը կարելի կը լինի պահել մինչեւ յարմար ժամանակ Պորտ-Սաիդ... Իսկ հիմա այնպէս է երեւում, որ այդ բոլորը գալու է Մարսէյլ, այսինքն ընկնում Ֆրանսիա առնուած ապրանքի դրութեան մէջ: Խնդրում ենք իմանալ այդ մասին հարկ եղած տեղեկութիւնները եւ կատարելապէս վստահ լինելով փոխադրութեան նկատմամբ, գրել Հարար հարկ եղած պատասխանը:

3) Ապրանքի եւ փամփոռչտների փորձերը գուցէ կարելի լինի վստահել եւ իրենց, քանի որ իրենք եւս ազնիւ կերպով շահագրգռւած են երեւում:

4) Իրենց մենք պատասխանում ենք որպէսզի նախ քան վերջնական որոշում անելը սպասեն ձեր պատասխանին:

* * *

Պ. Սեմերձեանին յայտնէք որ իրա խմբագրատանը թողած կապոցներից՝

բորորը դուրս եկաւ «Զէյթունի անցեալէն», Ա. հատորէն... Մենք կարծում էինք որ Բ (II) հատորն է եւ խորհում էինք ուղարկել ընկերներից եւ ուզեցողներից նրանց, որոնք արդէն ստացած էին Ա. հատորը... Արդեօ՞ք դա հասարակ սխալմունք է. կարող էինք ուղարկել դա ուր ինքը կը ցանկանայ:

* * *

Յունւարի 2-ին Փարիզից H. Galfayan – poste restante ուղարկւած է 5000 Փր.ի չէք: Հաւանական ստացած լինէք:
Զեր 7-1-04-ից գրած նամակը ստացանք:

Բարեկներով
Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]

1.- Քաղաք Եթովպիոյ մէջ (նախկին Աբիսինիա կամ Հաբէշտամ):

Յարութիւն Գալֆայեան

Կիլիկիայի Կենտրոնի կոմիտեին

Սիրելի ընկերներ,

Տեղեկանալով ձեր վերջի գրութիւնից, որ ժամանակին տւած էք հեռագիր ձեր համաձայնութեան մասին Ը. Ժ.-ին հրաւիրելիք չորս ընկերների մասին, մենք դիմեցինք տեղիս հեռագրատուն եւ տեղեկացանք որ այդ տեսակ հեռագիր այստեղ ստացւած չէ: Արէք հարկ եղած դիմումը ապագայում այդ տեսակ թիւրիմացութիւնների առաջը առնելու համար:

ԻՖլիքէան տունը Մանչեսթրից ժամանակին լուր էր տւած պ. Գասպարեանին, որ Իզմիրի մեր ընկերների դիմումի հիման վերայ նրանք պատրաստ են նւիրել 100 անգլ. եւ այս քանի օրս ուղարկած են պ. Գասպարեանին նոյն գումարի փոխանակագիր:

Գրելու է Իզմիր, որպէսզի գումարի ստացւելու մասին տեղեկացնեն ում հարկն է.

Անցեալ անգամները երկարօրէն կանգ էինք առած ձիւբութի գնելիք բերդանի հրացանների եւ նրանց փոխադրութեան վերաբերեալ հարցի վերայ: Այժմ տեղեկանում ենք որ եւրոպական ամենավստահելի առեւտրական տներից մէկը առաջարկում է զանազան տեսակ մթերքներ (Ֆրանսական gras հրացանը 20-ական Ֆրանքով առանց փամփուշտի) եւ պարտաւորում տանել ապրանքը Միջերկրականի նաւահանգիստները: Եթէ ձիւբութի ապրանքը անկարելի է իսկապէս ամբարել Պորտ Սաիդ կամ մօտերքը, այլ փոխադրելու է Մարսէյլ, աւելի լաւ չէ՞ արդեօք այդ պարագայում թողնել Հաբէշտանի կասկածելի ապրանքը եւ մտածել այստեղիս փոխադրութեան միջոցների մասին...

Ամենակարեւորը հարկաւ ներս հասնելու հարցն է եւ այդ մասին հաւանական դուք աշխատում էք, ամենալուրջ կերպով:

*Ընկերական բարեկներով
Ա. Բ. [ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ]*

Փաստ. 14-43

Հ.Յ.Դ. երրորդ Ընդհ. ժողովին անմիջապես ետք, Սոֆիային Կովկաս անցնելու ճանապարհին Մ. Չաւարեան կը գրէ Ռուսաստանին հաւանաբար Թիֆլիս կամ Ատրպաւական:

24 - III - 1904

Ռուսաստանիա

Սիրելի ընկերներ,

Նամակս գրուած եմ ճանապարհից մի կարեւոր նիւթի մասին: Ներփակ կը գտնէք մի նիւթ, որի կարիքը զգացուած է մեծ չափով Շամ եւ այլուր: Այդ նիւթից կարելի է գնել մեծ քանակութեամբ Բուլղարիա: Խնդիրը հիմա փոխադրութեան մէջ է դէպի ձեզ: Մենք մտածեցինք այսպէս. որ եթէ այդ «ապրանքը» (որ իւղի(1) լաւ տեսակն է) կարելի լինէր այդտեղ իբրեւ ձեւի ներկ, կամ մի այլ ապրանքի անւան տակ դրա նման, եւ եթէ կապոցների վերայ գրած լինի տպած Ֆրանսերէն լեզուով թէ սա այսինչ ձեւի, այսինչ բանի համար գործածելիք իր է (ներկ, ուրիշ արժան եւ տարածած դեղ կամ այլ անկասկածելի բան) այդ ժամանակ մաքսատնից կարող էք ապրանքը անցնել: Լաւ է հարկաւ ունենալ ուրիշ թուրքի կամ անկասկածելի վաճառականի հասցէ: Խորհրդակցէք, մտածէք այդ մասին եւ եթէ դա հնարաւոր է գրեցէք ինձ Իվան Սոսով Թիֆլիս ցպահանջ(2) եւ ստացողի հասցէն եւ ուղարկելիք ձեւը: Եթէ Ռուսաստանով տրանզիտը անցնում է, կարող էինք ուղարկել մեծ արկղներով (50-80 քիլո), արկղը աւելի յարմար է փոխադրութեան համար, իսկ եթէ տրանզիտ չը կայ, ստիպւած ուղարկելու ենք փոքր արկղիկներով — colis postal (3 թէ 5 քիլո ամէն մէկը): Այս բանի մասին էլ չը մոռանաք լուր տալ: Շտապելու ենք:

Շամ(3) կարող է տագնապի մէջ ընկնել եւ յետոյ դժւար կը լինի մտածել փոխադրութեան մասին:

Կարգացի Յորդանանեանի նամակը Հնդկաստան մարդ ուղարկելու մասին: Պատասխան կ'առնէք խմբագրատնից(4), բայց ըստ իս աւելի լաւ է սպասել Պարթեւի վերադարձին: Նրանց Հնդկաստան գրած էր աշխատել կալւածական խնդիրը անգլիական կառավարութեան միջոցաւ դնել Լահէյի դատարանի առջեւ: Առ այժմ աւելի լաւ է սպասել ինչ կ'անեն այդ ուղղութեամբ:

Բացի դրանից, այս տարի այնքան մենք անելիք գործ ունենք եւ այնքան քիչ մարդ, որ գուցէ աւելի նպատակաշարմար լինէր զբաղել այդ նաղդ(5) անհրաժեշտ անելիքներով:

Հնդկաստանը սպասել է 10-15 տարի, թող մի 1/2 — 1 տարի եւս սպասէ...

մանաւանդ որ Պարթեւ կը բացատրէ... ինչ կարելի է այնտեղից սպասել:
Գուցէ հանգանակութեան կէսը գնայ ճանապարհածախսի:

Բարեւներով՝ ձեր Ս. Օ[ՀԱՆԵԱՆ]

Այս իւրի նմուշից առանձին échantillon-ով(6) ուղարկած է Վիեննայից,
ստացա՞ք:

Ինչպէս է գնում ձեր փոխադրութիւնը:

- 1.- Խօսքը պայթուցիկ նիւթի մասին է:
- 2.- Բնագրին մէջ ռուսատառ:
- 3.- Շամ – ծածկանուն Վան-Վասպուրակացի:
- 4.- Իմա՝ Ժընեից:
- 5.- Պատրաստի իմաստով:
- 6.- Փրանսերէն՝ նմոշով:

47

Փաստ. 1146-30

Երկուշաբթի – Մարտ 1904
Ռուսմանիա

Սիրելի Միքայէլ(1),

Ձը գրեցիր ինչ էր գրած Արտաշէս Յովսէփեանը(2) ասորիների յարաբե-
րութիւնների մասին:

Զէյթ[ունի] անց[եալէն] Ի գ[իրքը] ծերուկը նւիրած էր եւ ինձ եւ քեզ եւ
Խաչ[ատուր]ին(3). ուղարկիր դրանցից մի երկուքը...

Ուղարկիր Տրիեստի եւ Աւստրիայի մեր ունեցած հասցէները:

Քիչառը գրած էր որ Պր[եսանսէի](4) կարծիքով ներկայ պայմաններում
միտք չունի բան անել, որ Ֆր[անսա] առանց Ռուս[աստան]ի չի ուզենայ բան
անել Մօտ[աւոր] Արեւելքում... Ահա քեզ Ֆր[անսա]ի ազատ քաղաքականու-
թիւնը Հ[այկական] խնդրում...

Ստացած ենք Բասենի խմբերի պատկերները. մի երկուքը եկող համարի
համար կ'ուղարկեմ այսօր Միւնիխ (Յունանեանին) որ պղնձի վերայ փորա-
գրել տայ ու հասցնէ ձեզ...

Լաւ ենք... Բարեւներ բոլորիդ

ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

Նամակները ուղարկելիս կշռիր. ամէն անգամ տուգանք եմ վճարում:

- 1.- Միք. Վարանդեան:
- 2.- Արտաշէս Յովսէփեանը ծանօթ Մալխասն է:
- 3.- Խաչատուր Մալումեան, Ալնունի:
- 4.- Քիչառը «Պրօ-Արմենիա»-ի խմբագրապետն է. Պրեսանսէն Ֆրանսայի Ազգային ժողովի
անդամ, Դաշնակցութեան բարեկամ քաղաքական յայտնի անձնատուրքին:

Փաստ. 14-40

8 Ապրիլ 1904
Թիֆլիս

Կոմսին, Շամ(1),

Ղազարոսի անունով գրած նամակը ժամանակին ստացած է եւ հարկ եղած կարգադրութիւնները արւած: Թէեւ ես չեմ մնալու միւսնոյն վայրում, բայց նամակներդ կարող ես ուղղել նոյն եւ այլ հասցէներով, որ տրուած են ընկերօջդ: Եթէ չեմ սխալուում Յունւարի 7/20ին գրած էի մի երկար նամակ Մինարէի(2) վրայով, որի պատասխանը դժբախտաբար մինչեւ ցարդ ստացւած չէ: Դա ինձ շատ զարմանք է պատճառում ի նկատի ունենալով մանաւանդ որ սա առաջի անգամը չէ երբ կորչում են այդպիսի կարեւոր նամակներ: Միջոցներ է ձեռք առնելու ապահովելու համար գոնէ տարրական ազնւութեան պայմանները՝ յանձնել ըստ պատկանելոյն բոլոր գրութիւնները:

Նոյնը ասելու է եւ այն նամակների եւ փոխադրութիւնների մասին որոնք ուղարկւելու են Աբրոյի գերեզմանատուն(3): Տարրական ընկերային պահանջ է, որպէսզի աւելի մօտ եւ յարմար պայմաններում գտնւածները միշտ օգնեն աւելի հեռու եւ դժւար պայմաններում գտնուողներին: Անհամբեր սպասում եմ պատասխանիդ: Առողջութիւնս լաւ է. գործերս բաւարար: Բայանդուրին(4) եւ միւս ազգականներին ու բարեկամներին յիշիր յարգանքներս ու բարեւներս իմ ջերմ ցանկութիւնների հետ միասին յաջողակ լինել: Շատ բարեւներ եղբայրներիցդ. տեսնեցի Սերգէյի հետ. լաւ է եւ համեմատաբար գոհ իր գործից. կարծեմ միանալու է Կարմրաթշիկ Վիշապեանի(5) հետ: Ուրեմն, ողջոյններս ու բարեւներս:

Մնամ քո ՍիՄ[ՈՆ]

- 1.- Վահան Փափագեանին. Շամ – ծածկանուն Վան-Վասպուրականի:
- 2.- Մինարէ՞ Սալմաստի կուս. ծածկանունը:
- 3.- Աբրոյի գերեզմանը Սասունն է:
- 4.- Բայանդուր՝ Վանայ իշխանին (Նիկոլ Պողոսեան-Միքայէլեան) գործածած մէկ այլ ծածկանունը:
- 5.- Կարմրաթշիկը՝ այլապէս ծանօթ նաեւ Սաֆօ ծածկանունով, Մարտիրոս Մարգարեանն է: Վիշապեանը՝ Պոլտոյ ծածկանունն է: Վիշապեան,– հաւանաբար ըսել կ'ուզէ՛ պիտի անցնի Պոլիս Սուլթան Համիտի մահափորձի գործով:

Փաստ. 14-22

30 IV / 13 V - 1904(1)

ԹԻՓԼԻՍ

Սիրելի Վարանդ(2),

Ինչպէս տեսնում ես սաղ սալամաթ հասած եմ տեղս. տեսած եմ ծանօթներին եւ համբուրած փոքրիկներին. եղանակը շատ լաւ է. առողջութիւնս միջակ:

Շատ էլ լաւ չեն կարող համարել գործերս: Զմեռւայ երկարութեան պատճառաւ խոտը սակաւ էր, դաշտերում կեր չկար. ընկաւ սով, որի պատճառաւ միսը եւ մանաւանդ պանիրը ծախւում են չը տեսնած գներով – արի եւ սրանից յետոյ գիւղատնտեսութեամբ պարապիր: Տարիների աշխատանքը մի քանի օրւայ մէջ խորտակւում է...

Մեր ծանօթներն ու բարեկամները լաւ են, Լիզան սարսափելի ջղային է դարձել. նիւթական միջոցները այնքան էլ փայլուն չեն: Վախենում եմ որ նաեւ Սիսեանի(3) ճանապարհորդութիւնը ուշանայ...

Բարեւներով քո Ս.

1.- Այս մէկուն, ինչպէս նաեւ յաջորդ կարգ մը նամակներուն վերեւ Չաւարեան կը գործածէ հին եւ նոր տոմարով գոյգ թուականները. այստեղ՝ 30 Ապրիլ – 13 Մայիս 1904:

2.- Սիք. Վարանդեան, որ կը գտնուէր ժընէւ:

3.- Սիսեան ծածկանուններէն մէկն է Աւետիս Ահարոնեանի:

Փաստ. 14-39

Մմբատ (Չաւարեանի ծածկանուններէն մէկը) ստորագրութեամբ Ժընևս
ուղղուած գրութիւն:

30 - IV - 1904

13 - V - 1904

Թիֆլիս

Սիրելիք,

Մի շաբթից ես ճանապարհ կ'ընկնեմ Օդեսայի վրայով. Օդ[եսա] կը լինեմ
Մայիս 12-15ին: Եթէ մինչեւ այդ ժամանակ տեղեկութիւններ ստանամ Թա-
յինեանից(1) եւ Վարանդեանից որ Կարիճը(2) արդէն ճանապարհ է ընկած եւ
որ յոյս չը կայ Փարիզում դիւրութիւններ ստանալ ապագայ ճանապարհոր-
դութեան համար, գուցէ Օդեսայում ուղղակի նաև նստեմ եւ հասնեմ ձեզ
առանց նրանց հանդիպելու: Յուսով եմ Աղասէրը(3) ապագայ փոխադրու-
թիւններին վերաբերեալ բոլոր կարգադրութիւնները արած է եւ այդ կողմից
էլ իմ ներկայութիւնը աւելորդ կը լինի Թայինեանի եւ Ղազարեանի(4) մօ-
տերքը: Շուտով հասնելս ձեզ մօտ կարող էր նպաստել որպէսզի միասին
խորհելով գործնական քայլերի դիմէինք...

Օգտուում եմ առիթից մի քանի հարցերի մասին գրելու համար:

1) Կոնիայից(5) երկաթուղին առաջ է գնում: Շինութեան ժամանակ ան-
պատճառ գործ են ածելու այլ եւ այլ պայթուցիկ նիւթեր. եթէ ճարպիկ
մարդիկ լինեն, միշտ կարող են կապալառուներից այդ մթերքներից գնել, որ
մեզ համար կարեւոր է. յանձնարարէք այդ մասին վստահելի մարդկանց եւ
զանազան տեղեր. եթէ հանքեր կան չմոռանաք հանքային գործարանները:

2) Աղասէրին ծանօթ Հայկը (Արչակի եղբայրը) պատրաստ է մտնել ուր
օգտակար կը լինի. եթէ նաևերի վերայ կարիք կայ — լուր տւէք ինձ ճանա-
պարհածախս յանձնեմ, որպէսզի չուշանայ:

3) Չը գիտեմ ինչ դրութեան մէջ է Արաբեանի զէնքերի հարցը... Շ[ատի-
կը](6) գնաց թէ չէ: Լսելով ընկերների ասածները, ես եկայ այն եզրակացու-
թեան որ ամէն մի հրացանի հետ դնելու է մի մի հատ եւ փչացող մասերից
(ասեղ, կատու եւ այլն...) եւ որ մի քանի հարիւր փամփուշտ դնելու տեղ կա-
րելի էր դնել հարիւրական հատ պատրաստի փամփուշտ եւ 4-500-ական
փամփուշտ առանց կապարի:

Կապարը կարող են դնել ստացւող տեղում, իսկ փոխադրութեան տեսա-
կէտից դրա բեռը կը թեթեւցնէ առնւազը 2 անգամ (100 փամփուշտ կապա-
րով կը կշռէ այնքան ինչքան 3-400-ը առանց կապարի): Եթէ Արաբեանի մօտ

փամփուշտ շատ չը լինի արդեօք լաւ չէ պատւիրել դա Եւրոպայում. յիշած մասերի եւ լայնելու գործիքների հետ միասին?

Եթէ դուք կարծում էք որ Եւրոպայով անցնելը կարեւոր չէ (անցագրի հարցը կը պարզւի Թայիլանտի նամակից) եւ աւելի լաւ է Օդեսայից մեկնել՝ ուղղակի ձեզ մօտ, հեռագրեցէք Օդեսա՝ Բոյաջեան «արի»: Եթէ Հայկի մասին անելու է կարգադրութիւն (մեկնել դէպի ձեզ), աւելացրէք անունը հեռագրի մէջ:

Ի՞նչ էք մտածում մեր Եւրոպայում ունեցած իւղի(7) փոխադրութեան մասին – արդեօք մտցնելու որեւէ հնար երեւո՞ւմ է թէ չէ:

Եթէ փամփուշտների, իւղի կամ այլ գործի համար պէտք կը լինեմ Փարիզ, հեռագրէք Օդեսա՝ «Մնա», գրելով այդ բոլորի նկատմամբ մանրամասն նամակ Գասպարեանին. աշխատէք որ հեռագիրը հասնի Օդեսա Մայիս 15-16-ը:

*Բարեւներով
ձեր՝ ՍՄԲԱՏ*

Ներփակ նամակը պահէք մինչեւ իմ գալը:

- 1.- Յովի. Լոռու-Մելիքեանից:
- 2.- Միսաք Գոյումճեան, Ժանօթ Առանձար գրական ծածկանունով:
- 3.- Յակոբ Աղասէր, Կիլիկիոյ հին գործիչներէն – Գրիգորեան Յակոբ:
- 4.- Թայիլեան – ծածկանուն Լոռու-Մելիքեան Յովհաննէսի: Կրթանէս Ղազարեան – Մարտլի ընկերներէն, որ կը գրադէր «Դրօշակ»ի առաքումով եւ գէնք-զինամքերքի ծովային ճամբով դէպի Կովկաս փոխադրութեան գործով:
- 5.- Կոնիա կամ Գոնիա – քաղաք Փոքր Ասիոյ (Թուրքիա) հարաւը:
- 6.- Շատիկեան Պօղոս – Կիլիկիոյ գործիչներէն:
- 7.- Իւլ – պայթուցիկ նիւթ:

Փաստ. 14-9

Տղերք(1),

Կը ճանապարհուէմ այս կողմերից մօտ մի շաբաթից յետոյ. կը մտնեմ Օդեսսա, ուր կը սպասեմ մի քանի տեղեկութիւններէ եւ ըստ այնմ կ'որոշեմ իմ ապագայ մարշրուտը(2): Հիմա միայն հաշուեցի, որ ժընեւ-Փարիզ անցնելով՝ ես պէտք է աւելորդ ծախս անեմ 200 Ֆր., որ ափսոս է: Այդ կողմերը գալը կապած է մասամբ Միսակին(3) համոզելու, մասամբ ապահով անցազիր եւ պատրուակ ստեղծելու, մասամբ էլ ձեզ հետ տեսնելու: Եթէ Միսակը գացած է կամ որոշած է գնալ, եթէ յարմար պատրուակ դժւար լինի (դա թայինեանից(4) եմ սպասում), գուցէ եւ Օդեսայից ուղղակի նաւ վերցնեմ դէպի Գալֆայի վայրը(5): Խնդրեմ նամակս առնելուն պէս, ինձ գրէք այդ թղթի [?] մասին (նամակով թէ թերթով – բանդերով(6) – Օդեսա, poste restante, Arsoff):

Քրիստափորը մինչեւ ե՞րբ այդտեղ կը լինի. Գալֆա մինչեւ երբ կը մնայ Ալեքսանդրիա:

Բարեւներով
ՍԻՄՈՆ

- 1.- Չաւարեանի մէկ նամակին պատճենն է, Քրիստափոր Միքայէլեանի ձեռքով: Գրուած է Կովկասէն, ուր մեկնած էր Գ. Ընդի. ժողովէն ետք, Արեւելք (Կիլիկիա, Եգիպտոս) վերադարձի պատրաստութեան օրերուն: Գրութեան վրայ մակագրուած է ստացման թուականը՝ 24 Մայիս 1904:
- 2.- Մարշրուտ – ճանապարհի ուղիի գլխատր կէտերը, կայանները:
- 3.- Միսակ – Գույումճեան, ծանօթ Առանձար գրական ծածկանունով, որ Չաւարեանի եւ այլոց հետ ընտրուած էր Կիլիկիոյ Պատ. մարմնի անդամ:
- 4.- Թայինեան – Յովհ. Լոռու-Մելիքեան, Երոպայի մէջ հայ դատի պատասխանատու:
- 5.- Գալֆայի վայր – Գալֆան Յարութիւն Գալֆայեանն է, որ կը մնար Ալեքսանդրիա (Եգիպտոս):
- 6.- Բանդերով – փաթաթան:

Փաստ. 223-2

Աղեքսանդրիայէն Թափառիկ (Տոքթ. Կ. Փաշայեան) 13 Յունուար 1905 թ. երկտողով մը կ'իմացնէ, որ Ս. Չաւարեան «արդէն ճոց [Պէյրութ] հասած է», ներփակելով Մարթինին (Աշոտ Մարթին, Մուրատեան, անդամ Յուցական մարմնին) ուղղուած Չաւարեանի նամակին պատճէնը, յայտնելով «Պ. Սմբատ ձեր մասին հետեւեալը գրած է»:

13 Յունուար 1905, Աղեքսանդրիա

«Սարհատին լուր տւէք որ հետը անպատճառ բերէ մի պարտիա այն բոլոր մանր իրերից, որոնց ցանկը կազմած եւ իրան էր տրւած, սկսած ամորսներից, որ շատ կարեւոր են. թող խօսի եւ ճանապարհ գցի իր հայրենիք Աթէնքում ապրող մեր ընկեր Յարութիւնին (Կօշկակարին): Հեղեղատ(1) ուղարկած ընկերը (Յօշանը եւ Սարհատն(2) էին դա կարգադրած) վաղուց վերադարձած է Հովիտ(3) եւ անպէտք, վարձկան ուժ է: Իսկ Կօշկակարը կարող է շատ օգտակար լինել: Նախ քան գալը նա (Կօշկակարը) թող լաւ վարժւի պայթիւցիկ] նիւթերի գործածութեան եւ այլ անհրաժեշտ ճիւղերի մէջ...: Եկողները այդ ամէնը գիտնալու են, հակառակ պարագային թող չգան...»:

1.- Հեղեղատ – 1904-էն սկսեալ Քեսապի համար գործածուած ծածկանուն:

2.- Յօշանը՝ Ներսէս Պաղտոյեանն է, Սարհատը՝ Յ. Յակոբեան, երկուքն ալ Կիլիկիոյ գործիչներէն:

3.- Հովիտ՝ Այնթապի կուս. ծածկանունը:

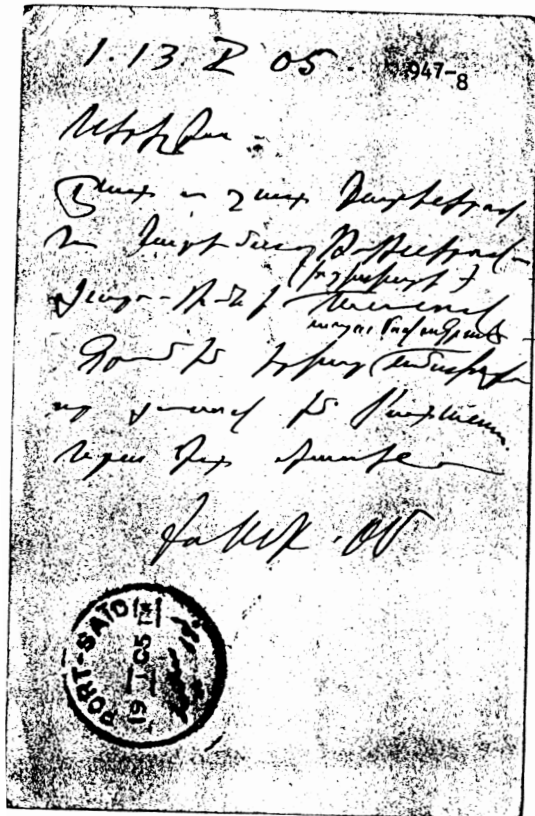

Տոքթ. Կարապետ Փաշայեան – Թափառիկ

Փաստ. 947-8

Ս. Չաւարեանի այս երկտող-բացիկը գրուած Եգիպտոսի Փոր-Սախտ քաղաքէն, ուղղուած է Աթէնք գտնուող Իզմիրի եւ Կիլիկիոյ գործիչներէն Սարիաւտին, որ իր ամերիկեան անցագրով ծանօթ էր նաեւ Ժան Ժարոյ (Յ. Յակոբեան) անունով:

Միեւնոյն հասցէին ուղղուած է նաեւ իր յաջորդ՝ 5 - III - 05 թուակիր նամակը (փաստ. 947-30), որ գրուած է ֆրանսերէն:

13 - I - [19]05

Սիրելիս,

Շատ ու շատ բարեկներով եւ բարեմաղթուածներով Յարութիւնի (Կօշկակարի) անունով գրում եմ երկար ապահովագրած նամակով եւ որ յուսով եմ կը ստանաս նրա հետ միասին:

Քո ՍՄԲ[ԱՏ] ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

Փաստ. 15-33

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Նոյ. 1904 – Փետր. 1905-ի

Ռահվերի (Վարդանեսան Միսաք) եւ Մարիատի (Յակոբեան Յարութիւն) հաշուեքնութեան այս տեղեկագիրը բաղկացած է 9 էջերէ. բացի եզրափակիչ վերջին էջէն, միւսները կը պատկանին Ս. Չաւարեանի (Մմբատ) գրչին:

Փաստաթուղթը թուական չունի բայց հետեւցնելով քննուող հաշիւներէն, որոնք ներառած են 1905 թ.ի Փետրուարի ծախսերը, ապա նաեւ յիշատակութիւնը Դաշնակցութեան Խորհուրդին, «որն արդէն սկսած է» կ'ըստի, կարելի է որոշ կերպով հաստատել որ այս փաստաթուղթը կազմուած է 1905 թ. Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն:

Ռահվերի 1904 – 1905 հաշիւին վերաբերեալ

Թէեւ անցեալ՝ 1904 տարուայ ընթացքում, ինչպէս եւ Ընդհ. Ժ[ողով]ի ժամանակ պ. Ռահվերի հաշիւների առթիւ ծագած էին անախորժ եւ յեղափոխականի մը համար անվայել խօսակցութիւններ: Չափազանց ուշ (1904-ի Օգոստոսի վերջերին միայն) ներկայացրած անցած տարւայ հաշիւ քննութիւնը համոզեց ընկերներին՝ Ռահվերի անարդարացի առատօրէն ծախքեր ընելու մէջ եւ հարկադրեց ձեռք առնել կտրուկ միջոց:

Լիբանանի ժողովին մասնակցող ընկերների եւ իրա Ռահվերին ընդհանուր համաձայնութեամբ որոշեց որ նա հաստատուի Հալէպ, 3-4 ամսւայ ընթացքում գտնէ իրա համար ոեւէ գործ ծախսելով ամիսը 50-60 Փր. եւ միեւնոյն ժամանակ ձգտէ ուժեղացնել տեղի մարմինը, հաստատէ կապ, փոխադրէ թերթ, գրքեր, Ծոցի(1) հետ՝ ուրֆացի ջորեպաններու միջոցաւ եւ Հովտի(2) մարմնի համաձայնութեամբ, աշխատէ գնել տեփոնական(3) գէնք շոշափելի քանակութեամբ: Իր աշխատանք գտնելու անհրաժեշտութեան մասին մի քանի անգամ յիշեալ էր իրեն եւ Հովտի ընկերներու կողմէ, իսկ Դեկտեմբերի վերջերին տարին փակելու համար խնդրեալ էր հաշիւները ուղարկել Ծոց:

1905-ի Փետրուարին Ռահվերը հաստատեալ է մասնաւոր գործով Ծոցի մօտերը (ուր տեղի մասին նա խօսում էր վաղուց) եւ նոյն ամսու վերջին ներկայացրած է ներփակ հաշիւը:

Այդ ծախքերի ցանկի եւ իր գործունէութեան քննութիւնը պարզում է մեզ.—

1) Թողնելով մի կողմ անցագրի չափազանց մեծ ծախքերը մի մարդու համար որ ունէր կանոնաւոր վկայագիր, ինչպէս եւ Ձահլէ(4) կառքով գնալ-գալու դժւար ստուգելի գումարը,—

ա.- Իր ապրուստի համար վեց ամսւայ ընթացքում նա ցոյց է տւած 451 Փր., այսինքն 211 ֆր. աւել (4 ամսւայ համար, 60-ական Փրանկով նա հաշւելու էր առառաւելն 240 Փր.):

բ.- Ճանապարհորդութեան համար անհրաժեշտ 88 Փր.-ի տեղ (ինչպէս կը հաշւեն բոլոր ճանապարհորդած ընկերները) նա նշանակած է 162½, այսինքն աւել... 74½ ֆր.

գ.- Բացի այդ, Թափառիկի(5) կողմէն իրեն անցեալում յանձնւած 100 Փր.-ը չէր մտցրած իր Օգոստոսին ներկայացրած հաշւին մէջ. հետեւեալը իր քով մնացած 37½ Փր.-ի հետ միասին, ընդամէնը Ռահվերի վերայ է համարելու (211 + 74½ + 100 + 37½) 423 ֆր.

2) Դաշտում Վարդանը(6) ասած եւ շեշտած էր իրեն չը գնել մանր-մունր ատրճանակներ ոչ էլ հատ հատ հրացաններ, որոնց չճանչնալը ինքը խոստովանւած է: Նոյն բանը կրկնած էին եւ տեղացի ընկերները:

Չը նայած դրան, բաւական չը համարելով իր մօտ եղած գումարը, 40 ոսկի նա խնդրում է Հովտից(2) եւ գնում մանր-մունր գէնքեր, արդարանալով նրանով, որ հովտեցիք կը վերցնեն այդ ապրանքը իրենց հաշւին:

Պարզ է, որ այս պայմաններում կատարած գնումից առաջ եկած վնասի պատասխանատուութիւնը ընկնելու է Ռահվերի վերայ:

2) Դաշտում եւ Հովտում գտնւած ատեն նա ոչ միայն չի նպաստել կազմակերպութեան ուժեղանալուն, այլ ընդհակառակը ըրած է ոչ ճիշտ եւ անվայել ակնարկներ, գործի ու բացակայ ընկերներու մասին, մեր ուղղութեան հետ դեռեւս լաւ չը ծանօթ[ացած] ընկերներուն տւած է խորհուրդներ որ միմիայն կարող էին նրանց տանել դէպի անբարոյական վերաբերմունքը կազմակերպութեան հանդէպ:

Ի նկատի առնելով այս ամէնը, որոշուում է.

1) Պարտաւորեցնել Ռահվերին վերադարձնել կազմակերպութեան վերը յիշած 423 Փր.-ը, ուղարկելով ամիսը առնւազը երկու ոսկի Թափառիկին սկսեալ 1905-ի Մայիսէն:

2) Դաշտում գնւած ապրանքները Հովտի ընկերների միջոցաւ վաճառել եւ վնասը գրել Ռահվերի հաշւին իբրեւ շարունակութիւն վերը յիշւած պարտքի:

3) Յայտնել Ռազմերին խիստ յանդիմանութիւն իր բռնած յեղափոխականին ոչ վայել ուղղութեան համար եւ մինչեւ վերը յիշւած պարտքերի վճարումը արգելել նրան մասնակցել շրջանիս վարչական դեր չունեցող մարմիններու մէջ:

Լ[եռնավայրի](7) Պ[ատասխանատու] մարմնի անդամ
ՎԱՐԴԱՆ
ՍՄԲ. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]
ՅՕՇԱՆ
ՇԱՏԻԿ(8)

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Նոյ. 1904 – Յունւար 1905-ի

Սարհատի 1904 – 1905 հաշիւն վերաբերեալ

1) Անցեալ Պատասխ. մարմինը, թէ նրա անդամներից մին ժամանակին առաջարկած է եղել Սարհատին սահմանափակել իր ամբողջ անձնական ծախքերը ամիսը 100 Փր.-ով: 1904-ի Օգոստոսի վերջերը Լիբանանի ժողովում նա ներկայացրեց ամիսը 130 Փր. իբրեւ անհրաժեշտ իր ապրուստի համար, չը նայած որ Ծոցում(1) կեանքը 1½ անգամ Եւրոպայից աւելի արժան է եւ տեղում միջակ ապրող ուսանողները բաւականանում են 50-60 Փր.-ով:

Սարհատը ականատես էր այն խիստ յարձակումներին, որին ենթարկեց Ռազմերը իր առատ, շատ առատ ծախքերի համար (ամիսը մինչեւ 150-160 Փր.): Նա մասնակից էր այն կտրուկ որոշման որ արձակեց Ռազմերի նկատմամբ, Լեռնավայրի(7) շրջանում շուայութեան վերջ դնելու համար: Ծայրայեղ խնայողութեան անհրաժեշտութեան մասին նրան յիշւած եւ օրինակ էր ցոյց տրւած Վարդանի կողմէ Աթէնքում...

2) Երբ երկու ամիս առաջ Սարհատին գրեց Յարութիւնի ներս գնալու օգտակարութեան մասին (որ որոշւած էր դեռ Լիբանանի ժողովում) շեշտը եւ որ Յարութիւնը նախ պարապելու է մի քանի տեսակէտից (ծանօթանալ լաւ ծրագրի ու մեր ուղղութեան հետ, պայթուցիկ նիւթերու գործածութեան եւ այլն): Ի պատասխան այդ առաջարկին Սարհատի առաջի գրութեան որ նա տւել է Յարութիւնին 700 fr. ճանապարհածախք եւ որ Յարութիւնը շուտով ճանապարհ կ'ընկնի, անմիջապէս պատասխանեւ եւ ասեւ թէ որ այդ տեսակ դրամ չպրտելը սխալ է եւ որ Յարութիւնի նման համեստ, մաքուր, ապագայում գործ—, աշխատանքով ապրող տեղացի մարդուն

150-200 Ֆր.-ից աւել չի կարելի յանձնել (չատ փոքրիկ նպաստի վերայ ակնարկած էր եւ ինքը Յարութիւնը Սմբատին, Շատիկին...):

Երբ առաջ եկաւ Մարթինի եւ Տիրանի ներս գալու խնդիրները, բոլոր Աթէնքում գտնուած ընկերներին (Սարհատ, Մարթին, Տիրան, Յարութիւն) 3 Փետրուարին եւ յետոյ ուղարկեց մի ընդհանուր գրութիւն եւ մասնաւոր նամակներ, ուր բացատրուում եւ շեշտուում էր որ բոլոր եկողները ներսում ապրելու են ոեւէ աշխատանքով, (արհեստ կամ այլ) ստանալով կազմակերպութիւնից միայն ճանապարհածախք, 1-2 ամսւայ համեստ ապրուստի միջոց մինչեւ գործի վերայ հաստատուելը եւ մի փոքրիկ միանւագ նպաստ (10-15 ոսկի) արհեստը սկսելու համար: Մարթինի կողմից գրւած նամակներից երեւում է որ նրանք օգտակար եւ նպատակայարմար չեն գտնում Պատ. մարմնիս եւ Ծոցի ընկերներին կողմից ընտրուած այս ուղղութիւնը եւ սպասում են մեր նոր գրութեան:

3) Ինչպէս բոլոր դաշնակցականներին, Սարհատին եւս յայտնի են կազմակերպութեանս հաշւապահութեան վերաբերեալ կանոնները, մասնաւոր տարւայ վերջին շրջանիս վերայ ծանրացած մեղադրանքներից յետ. եւ սակայն նա — գաղտնապահութիւնից դրդւած թէ թերի ըմբռնելով ապակենտրոնացման եւ ընկերական յարաբերութիւնների ուղղութիւնը — հաշիւները եւ նրանց վերաբերեալ դոկումանտները զրկած է Արեւմ. Բ-ին եւ իրեն ուղղած ընկերական նամակին, զրկել հաշիւները կամ նրանց ամփոփ պատճէնը —, ներփակ ցանկի պատճէնի վերայ, այն էլ խառը, նա աւելացնում է հետեւեալ հակաընկերական եւ ոչ քաղաքավարի խօսքերը. «Այս հաշիւները մանրամասնօրէն իրենց տոկիւմաններով Բ..... (Բիւրոյին երեւի) ուղարկած էի. կը գարմանամ որ այդ բանին անգիտակ ձեւանալով դուք ալ հաշիւներ կը պահանջէք»:

Թողնելով սակայն այս՝ ձեւին եւ քաղաքավարութեան վերաբերեալ հարցը եւ դիմելով բուն հաշիւների քննութեան ըստ էութեան, դժւար է գալ հարկ եղած բաւարար եզրակացութեան:

1) Սեպտ. 28-էն մինչեւ Յունւարի 1-ը (այսինքն երեք ամսւայ ընթացքում), բացի 318,15 fr. ճանապարհածախքից Սարհատը ցոյց է տալիս

ա) Չոր ուտելիքի, հագուստի, զանազան մարդոց հետ ճաշի, Պիրէ(9) գնալ գալու, նամակադրոշմի եւայլն:

բ) 513 Ֆր.-ից ո՛ր մասը ծախուած է զանազան մարդոց ճաշի, Պիրէ գնալ գալու եւ այլ ոչ անձնական պէտքերու վերայ — յայտնի չէ. դա միայն կարող են իմանալ տեղի ընկերները: Սակայն, անհաւատալի է որ այդ ոչ անձնական ծախքերը 100-150 Ֆր.-էն աւելի բարձր լինեն: Ի վերջոյ, երեք ամսւայ ընթաց-

քում Սարհատը իր անձի վերայ ըստ երեւոյթին ծախսած է լինելու 1400-1450 Ֆր.:

Սարհատը իր «հաշւի» պատճէնի մէջ ոչինչ չի ասում իր ծախքերի մասին Օգոստոսի վերջից (Լիբանանի ժողովից) սկսած մինչեւ Սեպտ. վերջը: Բայց դա լինելու է երեւի Լիբանանի հաշւի ժամանակ իր մօտ մնացած 167,70 Ֆր.-ը եւ Սեպտեմբերին Ռահվերի կողմից յանձնուած 230 Ֆր.-ը, այսինքն 397,70 Ֆր.-ը: Պարզելու է նաեւ Թափառիկից ստացած գումարների ծախքը՝ առաջինը իր 15 Յուլիս – 31 Նոյեմբեր 1904 հաշւի մէջ Սարհատին յանձնած է 682 Ֆր. իսկ Սարհատը իր ներկայ հաշւի մէջ Թափառիկից ստացած նշանակած է 91 եւ 152 (հետեւաբար, համեմատելու է նախընթաց ամիսների ծախքերը):

Եթէ այս անհաւատալի թւերում չկայ ոեւէ տառասխալ, կամ սա անտեղի կատակ չէ, ամիսը 400-ական Ֆր. ծախսելը (100-130-ի տեղ), առնւազը համարելու է շռայլութիւն՝ անբարեխղճութեան աստիճանի, որ հաւասար է կազմակերպութեան միջոցների վատնումի: Զեռնարկելու է հարկ եղած քայլեր, աւել ծախսուած (մօտ 1000 Ֆր.) կազմակերպութեան վերադարձնելու համար:

ՄԲԱՏ

2) Իր հաշւի մէջ նշանակուած է ընկերներին տուած դրամ 1170 Ֆր.: Հաշւից չի երեւում ովքեր են այդ ընկերները, իսկ սա դժւար չէր եւ պէտք էր նշանակել կարծում ենք: Շրջանումս աշխատող ընկերներից միայն Շատիկը առած է իրմէ 100 Ֆր. եւ Տիրանը նշանակած է 150 Ֆր.: Մարթինը չի տուած դեռեւս համաձայնութիւն մարմնիս դրած պայմաններին, չի ընդունուած դեռեւս պաշտօնապէս Լեռնավայրի շրջանում աշխատող, եւ հետեւաբար, նրա ծախքերը ընելու է Վիշապի(10) մարմնոյ հաշւից: Յամենայն դէպս երկու ամսւայ ընթացքում Աթէնքում Մարթինի ծախքերը 200 Ֆր.-ից չէին կարող անցնել:

Յարութիւնը, գտնուում է նոյն պայմանների մէջ, այն տարբերութեամբ որ ապրում եւ աշխատում է իր բնակած քաղաքում, ուր իր ծախքերը չէին կարող 50 Ֆր.-էն աւել լինել:

Հետեւաբար, «ընկերներուն տուած» 1170 Ֆր. դրամից, Սարհատի մօտ կամ նրա պատասխանատուութեան տակ է համարելու մօտ 900 Ֆր., որի իսկական քանակը կարելի է պարզել միմիայն դոկիւմաններից եւ Սարհատի, Մարթինի եւ Յարութիւնի տուած բացատրութիւններից:

Այդ գումարը եւս վերադարձւելու է շրջանիս Պատ. մ[արմն]ին:

ՄԲ. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

Ի նկատի ունենալով Սարհատի հոս ուղարկած հաշիւների մէջ իրա գուտ անձնական (միայն ուտելիքի եւ բնակարանի) ծախքերի չափազանց մեծու-

Թիւնը (Սեպտ. 28-ից մինչեւ Յունւար 1, այսինքն 3 ամսւայ ընթացքում 1021 Ֆր. եւ 513 Ֆր. չոր ուտելիքէնի, զգեստի, զանազան ճաշերի, Բիրէ գնալ գալու) որը մեզ սարսափեցնում է (եթէ միայն հաշիւների մէջ Թիւրիմացութիւն չկայ)․ այդպիսի ծախքերի ընդունելը եւ վաւերացումը մեր ոյժերից բարոյապէս վեր համարելով, անհրաժեշտ ենք համարում առաջարկել Սարհատի անձամբ ներկայանալ Արեւմտեան բիւրոյին, կայանալիք Խորհուրդին (որը արդէն սկսած է) եւ բացատրութիւններ տալու եւ նրա որոշումները լսելու:—

Նախ քան գնալը այդտեղ եղած աւելորդ դրամները՝ որոնք ներկայումս անհրաժեշտ չեն մեզ՝ բանկայի չէքով փոխադրել Բիւրոյին Պ. Միքայէլ Յովհաննէսեանի(11) անունով, իսկ գէնքերը եւ միւս պարագաները ի բացակայութեան յանձնել մեր ընկերներից Մարթինին եւ կամ Յարութիւնին:—

Ոսկեհանքի(12) մեր ընկերոջ առաջարկը Սարհատի առթիւ՝ ներկայումս անպատշաճ ենք գտնում:—

Պարտք ենք համարում յիշեցնել, ի նկատի ունենալ մեր առաջարկած պայմանները ներս մտնող ընկերների վերաբերմամբ․ չհամաձայնողները ազատ են:

ՇԱՏԻԿ
Լ[եռնավայր]ի Պատ. մ[արմնի] անդամ ՍՄԲ[ԱՏ] ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]
ՅՕՇԱՆ
ՄԱՅԻԼ
ՎԱՐԴԱՆ

- 1.- Պէյրութի:
- 2.- Այնթապի:
- 3.- Երեւի՝ պահեստանոցէ, այսինքն գնումները կատարել սեփականակ եւ ոչ հատ-հատ:
- 4.- Չահլէ – քաղաք Լիբանանի մէջ:
- 5.- Թափառիկ ծածկանունն էր Տոքթ. Կարապետ Փաշայեանի, որ կուսակցութեան ներկայացուցիչն էր Ադեքսանդրիոյ մէջ:
- 6.- Խանասորի Վարդանն է (Սարգիս Մեհրաբեան), որ 1904-5 թթ. իբրեւ Կիլիկիոյ Պատ. մարմնի անդամ կը գտնուէր Կիլիկիա: Դաշարը՝ ծածկանունն է Հալէպ քաղաքի:
- 7.- Լեռնավայր – ծածկանուն Կիլիկիոյ:
- 8.- Յաջորդաբար՝ Մեհրաբեան Սարգիս (Խանասորի Վարդան), Սիմոն Զաւարեան (Սմբատ Օհանեան), Պաղտոյեան Ներսէս (Յօշան), Շատիկեան Պողոս (Շատիկ):
- 9.- Պիրէ – նաւահանգիստ Յունաստանի մէջ, Աթէնքի մօտ:
- 10.- Վիշապ – ծածկանուն Կ. Պոլսոյ:
- 11.- Սիք. Վարանդեանի իսկական անունը:
- 12.- Ոսկեհանք – ծածկանուն Իզմիրի:

Փաստ. 947-30

Ս. Չաւարեանի Պէյրութէն գրուած ֆրանսերէն բացիկ՝ ուղղուած Յակոբեան Յարութիւնի (Jean-Jacob):

5 - III - 05
Beyrouth

Cher Jacob,

Aujourd'hui j'ai reçu vortre lettre de 7/20. Ça m'étonne que la poste arrive ici à 14ème jour... deux fois plus tard que de Londres et Paris...

Je vous ai écrit l'autre jour une carte en vous priant [de] m'envoyer les comptes pour ces jours. J'espère que vous l'avez envoyé déjà... Notre amie Mlle Migi est toujours malade ; elle espère sortir dans un mois. Je me porte bien. Je suis très content de Beyrouth, surtout de la mer qui est belle qu'à Athènes.

Dans quelques jours on commencera à se baigner... Des touristes viennent de plus en plus.

Salutations amicales
Votre SEMBAT

Թարգմանութիւնը. —

Սիրելի Ժակոբ,

Այսօր ստացայ ձեր 7/20-ի նամակը: Կը զարմանամ որ փոստը հոս կը հասնի 14-րդ օրը... երկու անգամ աւելի ուշ քան Լոնտոնէն եւ Փարիզէն:

Անցեալ օր ձեզի բացիկ մը գրեցի, խնդրելով որ այս օրերուն ինծի ուղարկէք հաշիւները: Կը յուսամ որ արդէն ուղարկած էք: Մեր բարեկամուհին, օր. Միգի, միշտ հիւանդ է. կը յուսայ ելլել մէկ ամիսէն: Ես լաւ եմ: Շատ գոհ եմ Պէյրութէն, մանաւանդ ծովէն, որ աւելի գեղեցիկ է Աթէնքէն:

Քանի մը օրէն պիտի սկսինք լողալ... Ջրօսաչրջիկներ կու գան աւելի եւ աւելի:

Բարեկամական բարեւներով,
Ձեր՝ ՍՄԲԱՏ

Չաւարեանի այս նամակը, որ արտագրուած է նոյնպէս Տոքթ. Կ. Փաշայեանի գրչով, ուղղուած ըլլալու է Թիֆլիս, Արեւելեան բիրոյի անդամ Բժ. Յովսէփ Տէր Դաւթեանին: Գրուած է ամբողջութեամբ այլաբանական ոճով, այլ խօսքով՝ զաղտնագրութիւն է՝ պախարակելու համար կարգ մը գործիչներու կատարած անհաշիւ ու շռայլ ծախսերը:

Նամակը արտագրողը աւարտին կը գրէ. «Այս նամակը ընդօրինակութիւնն է Պէյրութից Սիմոնի դրկած նամակին, որ ինքը ուզել էր պահել»:

Սիրելի Յովսէփ,

Ժամանակին դժբախտաբար ոչ մի լուր չառի քեզմէ մեր փոքրիկ Տիրանի առողջութեան եւ դպրոցական յաջողութիւնների մասին: Ի նկատի ունենալով Պաթումի ջերմերը եւ խնդրած էի քեզմէ ուղարկել անոր քով, ուր կը կրճատէին ծախքերը: Ուղարկելու պայմաններու մասին ըսած էի խորհիլ Հատիկին հետ. հետը դրկել հոս վաճառելու յարմար մի քանի ապրանքներ (կաշի, սամովար եւայլն) եւ միեւնոյն ժամանակ չը մտնել մեծ ծախքերու տակ: Ամէն ինչ արւած է իմ խորհուրդներուս հակառակ: Ուրդ կարգով դրկելով դուք գցել էք զիս պարտքերու տակ, սովորեցնել տղային շռայլ ծախքերու, սուղ հիւրանոցներում իջնելու եւայլն: Բացի այդ, նա ճանապարհ է ընկած առանց հարկ եղած պատրաստութեան, առանց իրեն բժշկող տոքթորին նամակը, առանց դպրոցական ոեւէ վկայագիր վերցնելու հետը: Հիմա ստիպւած է պարապ ամիսներ հոս նստիլ եւ սպասել...:

Թէեւ ակնարկած եմ իրեն անհրաժեշտ կարողութիւնների մասին, ինչպէս եւ անոր որպէսզի պարապ չը մնայ եւ ոեւէ աշխատանք գտնէ, բայց յոյս չունիմ: Ենթարկւելով յոյն եւ այլ երիտասարդներու վատ օրինակին, երկարատեւ մնալով պարապ եւ վարժւելով շռայլ կեանքին, դժւար թէ նա հետեւի բարի խորհուրդներու: Եթէ այս կարճ ժամանակամիջոցում նա անկարող լինի ոեւէ հաստատ դիրք ստեղծել, հաւանական հարկադրւած զգամ զիս նորէն յետ ուղարկելու իր դպրոցը Պաթում: Ան ալ դժբախտաբար կը լսեմ որ փակւած է: Յուսամ կ'ունենաք անոր վրայ հարկ եղած հսկողութիւնը համեստութեան, խնայողութեան նկատմամբ: Տղան կարող կ'ըլլար կարգին մարդ դառնալ, իսկ հիմա ծնողների բարեխնամ հսկողութեան բացակայու-

Թեան պատճառաւ ով գիտէ ինչ ճանապարհի վրայ կանգ առնէ: Նորէն կը խնդրեմ եւ կ'աղաչեմ, սիրելի Յովսէփ, հսկեցէք, ձեր խորհուրդները պակաս չընէք այդ երիտասարդին: Դուք ինձմէ աւելի լաւ գիտէք ինչ կորստաբեր հետեւանքների է հասցնում աղայական խաբուսիկ դիրքը: Եթէ կըթւած, փորձըւած պաշտօնեաները, լոկ կոնտրոլի բացակայութեան շնորհիւ, գայթակղում են, կաշառակեր ու յանցաւորներ են դառնում, հապա ինչ ըսել դրամ չը տեսած, դեռեւս լուրջ բարոյական սկզբունքներից զուրկ վառվռուն երիտասարդներու մասին: Միայն բարի խորհուրդները եւ խիստ կոնտրոլն է, որ կայնեցնում է մարդկանց անասնական եւ հակահասարակական զգացմունքները, միայն աշխատանքը, աշխատանքը, արիւն քրտինքով հաց վաստակելն է, որ կազմում է թէ անցեալի, թէ ներկայի եւ թէ ապագայի հասարակական արդարութեան հիմնաքարը: Ես կ'ուզէի որ Տիրանը սնուցանէր այս ուղղութեամբ, ես կը խնդրէի քեզմէ, յարգելի Յովսէփ, փոխարինել զիս եւ հանդիսանալ Տիրանին եւ գլխասէր հայր եւ խիստ եւ արդարադատ անդրանիկ եղբայր:

Ես առողջ եւ գոհ եմ վիճակէս. ազահութեամբ կարդում եմ Ռուսաստանից եկող բոլոր լուրերը: Յանկանում եմ ձեզ յաջողութիւն ձեր բոլոր գործերում:

Մնամ ձեզ երախտապարտ միշտ

Զեյնեք ՍՄԲԱՏ

Յարգանքներս Տիկ. Արմենուհուն

Փաստ. 949-46

Լեռնավայր-Կիլիկիոյ թղթածրարին մէջ գտնուող Ս. Չաւարեանի այս անթուակիր նամակը, գրուած Արեւմտեան բիրոյի անունով, ուղղուած է Կիլիկիոյ գործիչներէն Մարթինին (Մուրատեան): Հաւանաբար սեւագրութիւն է, որուն հիմամբ պէտք է գրուէր պաշտօնական նամակը, քանի կը յիշուի «Լ[եռնավայր]ի շրջանի Պատ. մարմնի անդամ պ. Մմբատ», որ նոյնինքն Չաւարեանն է: Վստահօրէն 1905 թ.ի գրութիւն է:

Մարթինին

Լ[եռնավայր]ի շրջանի Պատ. մարմնի անդամ պ. Մմբատէն լուր եմ առած որ նա անկարող է բարեխիղճ համարել ձեր ըրած ծախքերը եւ վաւերացնել ներկայացրած հաշիւը: Այդ հաշիւները տեսնելով նա անկարող է համաձայնութիւն տալ ձեր ներս երթալուն(1):

Ասոր հետ միասին հրահանգած է ինձ որ ձեզ արդարացնող բացատրութիւնները եւ այլ եւ այլ գրութիւնները գործի եւ դրամի մասին դուք ուղղէք անմիջապէս Վարդանին(2):

ԱՐԵՒՄՏ[ԵԱՆ] Բ[ԻԻՐ]Օ

Բիւրոյից գրել կարծիք Մարթինի, Տիրանի:

1.- «Ներս երթալուն» – իմա՝ Կիլիկիա-Լեռնավայրի շրջան երթալուն:

2.- Վարդանը՝ Խանասորի Վարդանն է, բուն անունով Մեհրաբեան Սարգիս, նոյնպէս անդամ Լեռնավայրի Պատասխանատու մարմնին:

Ս. Չաւարեանի գրչով անսկիզբ եւ անթուակիր մէկ էջնոց ձեռագիր քերթ: Ինչպէս նախորդող գրութիւնները (15-13 եւ 949-46 թուահամարները կրող փաստաթուղթերը), այս մէկը եւս Լեռնավայր-Կիլիկիոյ գործիչներէն Մարթին Մուրատեանի դրամական շոյալութիւններուն մասին է. այդ իսկ պատճառաւ այս գրութիւնը, որ հաւանաբար 1905 թ. սկիզբներուն է գրուած, կը զետեղենք վերոյիշեալ փաստաթուղթերու կողքին:

Մարթինի մասին վերջնական խօսք կարող եմ ասել միայն ընկերներուս հետ խորհրդակցելուց յետ:

Արդէն գրած էք վերեւ որ բոլոր եկողները լաւ մասնագէտներ են ըլլալու: Դա անհրաժեշտ է մանաւանդ մեր շրջանի համար: Եթէ ապագայում Մարթինը մտնելու լինի լաւ պիտի գիտենայ բոլոր ճիւղերը...

Բացի այդ, ցուցական մարմնի գործունէութիւնը որոշւած էր Ը. Ժ.-ի կողմէ(1). պարտաւորեցուցիչ էր անոնց համար եւ մանաւանդ Մարթինի համար, որ երեք տարի դուրս մնալը քաւելու համար ինքը թողեց Լ[եռնավայր]ի շրջանը (չը նայած ինձ տւած խօսքին) եւ մտաւ ցուցական մարմնի մէջ:

Մինչեւ ցուցական մարմնի գործունէութեան վերջը ես դժլարանում եմ ոեւէ վերջնական խօսք ասել: Գոնէ ինձ անհրաժեշտ է Վիշապի(2) շրջանի պատասխ. մարմնի կարծիքը Ի...-ցոց(3) առհասարակ եւ մասնաւորապէս Մարթինի գործունէութեան մասին:

ՍՍ[ԲԱՏ] ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

Եթէ Յարութիւնը մտնէ Հեղեղատ(4), չեմ կարծեր որ Մարթինի ներկայութիւնը հեշտացնէ հոն Յարութիւնի գործունէութիւնը:

1.- Ը. Ժ. – Հ.Յ.Գ. Գ. Ընդի. ժողովի մասին է, զումարուած Սոփիա, 1904-ին:

2.- Վիշապ – ծածկանուն Կ. Պոլսոյ:

3.- Բնագրին մէջ կիտաւոր, առանց բուն անուան յիշատակութեան:

4.- Հեղեղատ – ծածկանուն Կիլիկիոյ մէջ Սուեւիա գիւղաքաղաքի:

Սիրելի Մար(1) ջան,

Նախ շատ ու շատ բարեւում, անվերջ համբուրում եմ քեզ: Գիտեմ շատ ես ճնշւած, շատ յոգնած:

Մայրիկիդ էլ Մայրսին խոստացած եմ որ դու շուտով լինելու ես քովը: Գնա՛ ուղղակի մօտը, հանգստացիր. կամ գուցէ աւելի լաւ լինի մի առ ժամանակ հանգստանաս Եւրոպայում! Հիմա հոն շատ վատ է եղանակը, բայց մի երկու ամսից լաւ կը լինի: Այս ամբողջ դարձածից յետոյ հանգստանալու դու իրաւունք ունես եւ քաշւելը քո կողմից կը լինէր մեր բոլորին համար վիրաւորանք:

Այսօր իմացայ որ մեծ իշխան Գէորգին (Մոսկւայի կառավարիչը) տւել է հրաժարական: Նա Միրսկու եւ Ռեֆորմների հակառակորդ էր:

Ասում են որ Գոլիցինի տեղ նշանակուած է Ալէքսէեւը, որի մայրը իբրեւ թէ հայուհի է: Ռուսաստան հիմա լաւ է. հանգիստ կարող ես մտնել. եթէ յանցանք էլ լինէր, ընկած ես լինելու մանիֆեստի տակ:

Իմ ճանապարհորդութիւնից ես գոհ եմ. կամաց կամաց ամէն ինչ մտնում է ցանկալիի ուղիի մէջ... բայց դեռ շատ աշխատանք է հարկաւոր:

Ինձ թւում է որ մի քանի շաբաթից գուցէ ես էլ անցնեմ մի առ ժամանակ Եգիպտոս... Կը տեսնենք, բայց եթէ դա չը յաջողւի, գրիր քո մտածածուքները, դիտողութիւնները... Եթէ առանց ինձ տեսնելու գնաս, մայրիկիս, քոյրերիս, եղբօրս շատ ու շատ կը համբուրես:

Օհանէսը լաւ էր իրեն զգում, միայն թէ շատ յոգնած էր: Մօրդ եւ քրոջդ ծանրութիւնը նրա վերայ է... Նրա (ինչպէս այլ) շրջանում գործերը շատ բարդացած են... չեն կարողանում ժողովրդեան շարժման դեկը պահել...

Կարաւան(2) տեսայ Բ-ին. շատ վախենում է. նոյնը ըսելու է եւ Պօղոսի մասին:

Համբոյրներս, քո՝
ՍՄԲԱՍ

1.- Մար՝ ծածկանունն էր Միք. Տէր Մարտիրոսեանին, նուիրեալ դաշնակցական գործիչ, որ ձերբակալուած էր Կիլիկիոյ մէջ եւ 1899 Յուլիսէն մինչեւ 1904-ի Հոկտեմբեր բանտարկուած էր Մարաշի մէջ, ուրկէ հրաշքով ազատելով անցած էր Եգիպտոս:

2.- Կարաւան՝ կուս. ծածկանունն էր Իսկենտերուն-Ալեքսանտրէի:

Սիրելի Մար(1),

Քանի ժամանակ է ինչ առած եմ քո 6 - I նամակը: Յուսով էի որ աւելի արմատականօրէն ես բժշկուել, իսկ հիմա նորից սկսած ես չարչարուել... Կարծեմ սխալը քոնն է՝ չէ՞ որ այդ անպիտան ժընեւը չափից դուրս խոնակ է: Գոնէ Թիֆլիս լինէիր հաստատուած, կարող էիր օգտուել տեղի բաղնիքներից: Իսկ հիմա ճիշտն ասած ինչը լաւ է անել: Այստեղացիք ուզում են մի ազատ մարդ: Իսկապէս մի այդպիսի ներկայութիւնը կարող էր օգտակար ըլլալ եւ ներսի գործերին, եւ դու այդ կոմբինասիոնին(2) համար ամենայարմարն ես: Սակայն տեղական միջոցներու վերայ յոյս դնելը կասկածելի է... Գուցէ կարելի լինէր ծախսերի մի մասը կատարել [Եռնավայր]ի(3) հաշին, մի մասը՝ տեղական մարմինների... Այս հանգամանքը եւս ի նկատի ունեցիր — եթէ հիւանդութիւնդ սաստկանայ:

Հարկաւ Աղասէրի(4) հետ նախապէս գրագրութիւն է ունենալու, քանի որ նա էլ կարծեմ, գոնէ առժամանակ, տեղումս մնալու հակառակ չէ:

Շատ լաւ ես ասում որ պէտք է ամբողջը մաքրել, բայց... ինչպէ՞ս: Չէ՞ որ մարդիկ խաղալիք չեն որպէսզի նրանց շարտել կամ չշարտել, չէ՞ որ կանոնագրութիւն կայ եւ վերջապէս ինչո՞վ եւ ինչպէ՞ս համոզուել որ այս կամ այն անձնաւորութիւնը դուրս շարտելու չափ մեղաւոր է: Մնում է ամէն դէպք առանձին առանձին քննել, հարկաւոր է որպէսզի ամէն մի մարմին հնարաւորութեան սահմաններում մաքրէ իր շրջանը:

Սխալ է ամէն մի հարց անվերջ ձգձգել, յիմար ու մանր դէպք հասցնել մինչեւ Ընդհ. ժողով, որը de facto անկարող է իսկ մանրամասն քննութիւն կատարել... դրանով մենք միայն կը խրախուսենք ծուռ մարդկանց, որոնք միշտ ձգտելու են ամէն մի դատարկ խնդիր հասցնել Ը. ժողովին, թէկուզ միմիայն ձգձգելու համար: Թէեւ ձեռք լալը ամենահեշտ եւ անձնական տեսակէտից ամենադիւրին բանն է ընդհանուր շահի տեսակէտից, բայց դա ո՛չ ամենանպատակայարմարն է, ոչ էլ ամենակորրեկտը (գործի առաջ):

Ստացած եմ Բիւրոյի նամակը, նորէն Աթէնք գնալու մասին: Այժմս տրամադրութիւն եւ ժամանակ չունեմ մանրամասն պատասխան գրելու:

Կարծեմ մեր գործերում պարզ եւ դուզ է լինելու, եւ հարկ չը պիտի լինի «փաստաբաններին» միայն վայել բացատրութիւնների դիմելու:

Գիտցէք յամենայն դէպս որ Աթէնքի գործերում ես չեմ խառնուելու: Պատճառները կը պարզուեն երբ ուշադրութեամբ կարդաք Փետրուար եւ Մարտ 1905-ի եւ մի ամիս առաջ գրած նամակները: Խնդիրը պահանջում է պաղա-

րիւնուծիւն, հետեւողականուծիւն, ծանօթուծիւն, որ կրնան ունենալ նըրանք, որոնք վերջի քսանը ամիսների ընթացքում պաղարիւնուծեամբ եւ այդչափ հետեւողականուծեամբ ոտնատակ արին մեր մարմնի կամ թէկուզ ներսում մնացած միակ անդամի առաջարկները եւ նոյնիսկ իրաւունքները:

Նորից ես նստելու եմ նաւ Օդեսա—Թիֆլիս գնալու նպատակաւ: Վախնամ սակայն, որ Ը[նդհ.] Ժ[ողով]ը Կովկաս գումարւի եւ գուր տեղը ծախսերի տակ ընկնենք, չը հաշուելով իմ կրած անախորժուծիւնները: Յոյս դնելով սակայն ձեր կրկնակի հաղորդուծեան որ Կովկաս է լինելու Ժ.-ը ես գնում եմ...:

Ես Ժողովից շատ բան չեմ սպասում: Ո՞վ կայ արդեօք ներսը ժողովին, որ սպասելով մնացած լինէր անորոշ վիճակի մէջ... Պարզ է որ Կովկասէն դուրս ազատ ուժերը զբաղւելու են ներսերի կազմակերպական գործերով ու պրոպագանդով, մի բան որ մեզանից շատ ծախս չի պահանջելու:

Լ[եւնավայր]ի շրջանի համար ես արդէն յիշեցնում եմ մեր մի տարի առաջ տւած որոշումը.

1) Որ գնացողները լինելու են անկասկած անձնւէր եւ գոհաբերուծեան պատրաստ մաքուր ուժեր.

2) Քիչ շատ ընդունակ են լինելու կազմակերպելու, ծանօթ են ըլլալու ծրագրին, կուսակցական բաժանումներին եւայլն.

3) Հաստատուելու են լեզալ կերպով եւ ապրելու են աշխատանքով, ստանալով շատ փոքրիկ նպաստ իրենց արհեստը սկսելու համար.

4) Լինելու են տեխնիկական-գինւորական ճիւղի մասնագէտ...

Հովտից(5) գրում են, որ Արծ[ուաբերդ](6) մօտ 25 հոգի են բանտարկւած: Չենք կարողանում բացատրել ի՞նչն է դրա պատճառը, ո՛ւր տեղից է քամին փչում: Խոր Վիր[ապ](7) եւս մերոնցից մի քանիսը բանտն են:

Մարտիրոսը լաւ է. պարապուծիւնը կը սպանէ նրան. խորհուրդ տուի առողջանալուց յետ զբաղւի գինւորական լուրջ ուժի կազմակերպուծեամբ (Բուլղարիա կամ մի այլ վայր)...

է — Գ. Կոնստանին իմ շատ ու շատ բարեւները:

Համբոյրներով քո՝ ՍԻՄՈՆ

Օդեսա ես կը մնամ երեւի 4-5 օր. եթէ մինչեւ 6 Փետրւար կը հասցնես մի նամակ գրիր ինձ, poste restante.

- 1.- Միք. Տէր Մարտիրոսեան:
- 2.- Դասաւորութիւն, դժուար դրութենէ դուրս գալու հնարք:
- 3.- Լեւնավայր — ծածկանուն Կիլիկիոյ եւ յարակից Սուրիոյ եւ Լիբանանի շրջաններուն:
- 4.- Աղասէր — ծածկանուն Գրիգորեան Յակոբի:
- 5.- Հովիտ — ծածկանուն Այնթապի:
- 6.- Արծուաբերդ — ծածկանուն Չէյթունի:
- 7.- Խոր Վիրապ — ծածկանուն Ատանայի:

Փաստ. 43-138

Անթուակիր եւ անակիր անակ, ուղարկուած ժընեւէն: Գրուած պէտք է ըլլայ 1906 թ. Յունուարին, նախքան Չաւարեանի Կովկաս մեկնիրը:

Լրբանում են... եթէ հիմիկանից Խորհուրդը(1) որոշ կարուկ դիրք չը բռնէ, երես կ'առնեն եւ միւսները... 130 Ֆր-ից մի սանտիմ աւել ընդունելու չէ մեզ վրայ (հաշուած եւ շորերը, բնակարանը, զւարճութիւնը եւ բոլոր անձնական ծախքերը այդ 130-ի մէջ):

Լորիսին(2) գրած էի մի քանի խօսք(3) մասին: Ի՞նչ արիք, ի՞նչ մտածեցիր դրանց կացութեան մասին: Առ այժմս հարկաւ այդտեղ կը լինեն, բայց անելու է այնպէս, որպէսզի եւ ապագայի նեղութիւնների առաջը առնուրի...

Ես էլ (իննայողութեամբ թէ աշխատանքով) կարող եմ եւ իրաւունք ունեմ մասնակցելու նրանց օգնութիւն հասցնելու հարցում. չը մոռանաք այդ կէտը...

Լաւ կ'անես նամակս առնելուն պէս գրել այստեղ Թափառիկի(4) միջոցաւ. եթէ գնացած էլ լինեմ նա ինձ կը հասցնէ Երուսաղէմ:

Տղերքը (գուցէ դուն էլ մէջները) «անարդարացի» էիք գտել իմ նկատողութիւնները իմբագրութեան նկատմամբ: Ես գիտեմ որ իմ գրածները նորըմալ տարու համար շատ էին:

Բայց 1904/5-ը Դ[րօշակի] համար բացառիկ տարի էր, գործողների թւով (եւ իմբագրութեան անդամների), եւ գրամով եւ մանաւանդ գործունէութեամբ: Սասունը մեր յրբեքանն էր, կովկասեան շարժումները ամէն տարի չեն կրկնելու. դա բացառիկ էր. իսկ իմբագրութիւնը այդ բարձրութեան վերայ չը գտնուէր: Յանձնէք թերթը մի քանի անկողմնապահ հոգոց համեմատել միւս տարիների հետ եւ կը տեսնէք որ իմ ասածս ճիշտ է... Այլ նկատողութիւններ ունէի անելու, բայց վախնալով որ ամէն ինչ «անարդարացի» կը համարուի, չեմ անում: Մի բան կը խնդրեմ եւ իբրեւ դաշնակցական կը պահանջեմ որ ձեր գրածների մէջ սխալներ եւ խոշոր սխալներ թոյլ չը տրենք ըստ էութեան: Ճշմարտութեանը երբեք հակասելու չէ, ինչքան էլ այդ ճշմարտութիւնը մեզ դուր գալու չը լինի:

Ի՞նչ եղաւ Լիզան, գալի՞ս է թէ չէ...

Իմ համբոյրները է. - Գ. Կոնստ[ան]ին, Ռուբէնին, շատ շատ բարեւներ Մարիանին[?] Վար-ին[?], տղերանցը...

Քո՛ Սմ. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

1.- Խորհուրդը գերագոյն մարմինն էր, որ Ընդհ. ժողովներու միջեւ ինկած ժամանակաշրջանին իրաւասու էր կուսակցութեան անունով որոշումներ կայացնելու:
2.- Յովհ. Լոռու-Մելիքեան:
3.- Անընթեռնելի երկու բառ:
4.- Թափառիկ – ծածկանուն Տոքթ. Կարապետ Փաշայեանի, Աղեքսանդրիա:

Արեւմտեան Բ[իւրո]յին

Ընկերներ,

1) Ներփակ քաղաածքից գաղափար կը կազմէք Լ[եռնավայր]ի շրջանի կացութեան մասին: Հրատարակութեամբ թէ այլ մի ձեւով եթէ կարող էք ուշադրութիւն դարձրէք նրանց դրութեան վերայ: 1½ ամիս առաջ խոր Վիրապից Կիլիկեանը(1) գրած էր իր ընկերներու բանտարկութեան ու Դաշտ(2) փոխադրելու մասին: Տեղական կուսակալն իսկ աշխատած էր «իր շրջանը» խաղաղ եւ հաւատարիմ ցուցնել, սակայն Դաշտից պնդել էին... Նրանից յետ իմ յարաբերութիւնը Կիլիկեանի հետ դադրած է (հասցէ չը տալու պատճառաւ), թէ եւ Հովտից(3) վերջերս լուր էին տւած ինձ որ խոր Վիրապի համար ուղարկած են իմ շեշտած 20 ոսկին (խոր Վիրապի 2 շրջիկի համար). հետեւաբար Հովտը կապ ունի խոր Վիրապի հետ, թէ եւ դրութիւնները ծանր է համարելու:

2) Դեռ սկզբից իմ ցանկութիւնն էր որպէսզի Լ[եռնավայր]ի շրջանի պատասխանատու մարմին հանդիսանային տեղի Կ. կոմիտէները ներկայացուցիչները, Ընդհ. ժողովից ընտրւածների հետ: Կենտր. Կ.ների չը գոյութեան պատճառաւ (խոր Վիրապ]ը յետոյ ուժեղացաւ) ստիպւած նրանց իրաւասութիւնը ինչպէս եւ դերը յանձնւեց եղած քիչ շատ ուժեղ մարմիններին: Ամէն տեղ ընթացիկ գործերը կարգադրոււմ էին տեղացիների հետ միասին՝ ընդհանուր խորհրդակցութեամբ ու համաձայնութեամբ: Տեսնելով ամէն մէկի (թէ մարմնի թէ անհատի) ցանկութիւնը իշխել միւսի վերայ, նկատելով անբարեխիղճ առատաձեռն վերաբերմունքը դէպի դրսից եկած միջոցները եւ, միւս կողմից, ուրիշ աւելի նպատակայարմար միջոց չը գտնելով իսկական կոնտրոլի եւ մարմինների զարգանալու համար, վերջերս ես աւելի եւ աւելի սկսայ ծանրանալ եղած մարմինների խորհրդակցութեան վերայ (թէ-կող շրջիկների միջոցաւ) եւ առաջարկեցի որ դրսից եկած միջոցների բաշխումը կատարւի եղած մարմիններու (խոր Վիրապ, Հովտ, Սահմանաբ[երդ], Արծ[ւաբերդ], Դաշտ)(4) խորհրդակցութեամբ ու հաւանութեամբ: Այս ուղղութեամբ միայն կազմակերպութիւնը կարելի է քալել քիչ շատ հաստատուն հողի վերայ: Մինչեւ այդ խորհրդակցութիւնը ու համաձայնութիւնը, ես հաւանութիւն եմ տւած միայն հետեւեալ ծախսերի.—

ա.- խոր Վիրապ փոխադրել 20-30 ոսկի (իրագործւած):

բ.- Յատկացնել Մարթինին Վարդանի(5) խոստացած 10-15 ոսկին յարմար արհեստ ձեռնարկելու համար:

գ.- Ապահովել Գուրգէնի հետ կապված ծախքերը Արծ[ւաբերդ] մնալու համար:

դ.- Հովիտ գնացող շրջիկի ծախսը (1-1½ ոսկի ամիսը), ինչպէս եւ ժամանակաւոր շրջիկների ճանապարհածախսերը:

Այս միջոցաւ եղածը կը պահպանուի ու կը զարգանայ: Աւելի լուրջ ծախսերի դիմելը առ այժմ սխալ կը լինէր:

Արծ[ւաբերդ]ցիք վերջերս ասած էին որ մինչեւ իրենք իրենց պատրաստ չը տեսնեն, չեն կարող դրսից բան ստանալ: Բացի այդ ես համոզուած եմ որ ապրանք գնելը կամ ապրանքի պահել-վստահելը կարելի է միայն այն մարմիններին, որոնք ունեն Կ. Կ.ի կամ գոնէ կոմիտէի ոյժ (նւազագոյն պահանջների համեմատ): Այսինքն դրսից վստահած միջոցները պիտի համապատասխանեն իրենց, տեղական մարմինների ուժին: Այլ կերպ կը խաբւենք եւ իրենք էլ կը գայթակղւեն, կը փչանան:

Հետեւաբար առ այժմս զբաղւելու է միմիայն լուրջ կազմակերպական գործով:

Երկու ամիս առաջ Հովտում գանձապահ Բաբան յանձնած էր 100 ոսկի: Ծոցում եղած Աւետիսը իր վրայ մնացած 40 ոսկուց խոստացաւ 25-ը փոխադրել Դաշտ: Բացի այդ Հաճընին տւած 200 ոսկուց մի խոշոր մասը (Աչոտ Լեւոնի ասելով 150-ը) լինելու է Ժիրայրի քով(6): Այդ գումարները կը բաւեն ընթացիկ կազմակերպական պէտքերի համար: (Ճիշտ թւեր կարելի կը լինի իմանալ իրենց ուղարկելիք հաշիւներից):

3) Երկրին պակտում է գիտակցութիւնը՝ նւիրւած, բանիմաց մարդիկ. այդ մասին գրւած էր եւ II [Փետրուար] 1905-ի տեղեկագրում եւ յատուկ Ամերիկա (նոյնպէս 1905-ի II-ին): Մեր այդ գրութիւններում շեշտուում էր որ ներս գնացողները լինելու են ա.- անպայման անձնէր, զոհաբերութեան պատրաստ (իրենց դիրքի համեմատ). բ.- ապրելու են լեզալ կերպով իբրեւ հայեր, զբաղւելու ոեւէ արհեստով, աշխատելու են իրենց հացը, միմիայն փոքրիկ նպաստ ստանալով արհեստը սկսելու համար գ.- ծանօթ քիչ շատ փորձուած են լինելու ծրագրական-կազմակերպական հարցերու հետ՝ ինչպէս եւ հանդիսանալու են ինստրուկտորներ այլ եւ այլ բուն զինուորական ճիւղերի մէջ: Այս պայմանները անհրաժեշտ է համարելու բոլոր ներս մտնողներու համար: դ.- էդւարդը եւ նրա նմանները չեն համապատասխանում այս պայմանների մեծ մասին: Սխալ է վարձկաններով գործ տեսնել. լաւ է ունենալ մի համապատասխան ոյժ քան 10 միջակներ եւ 50

4) Բախտախնդիրներ-աֆերիստներ, իրաւաբանական-Ֆորմալ հողի կանգնելու տեղ, աւելի լաւ էր ամերիկացոց յիշեցնել այս ամէնը, ինչպէս եւ տեղեկութիւն տալ էդւարդի ու Շօ. [ընկերութեան] քաջագործութիւնների մասին: Այն ժամանակ առաջարկութիւն իսկ չէր լինի:

5) Եզրիպտոսը ամենամօտ վայրն է Լ[եւոնավայր]ին եւ յարմարութիւններ

ունի: Նրանց սերտ կապը երկրի հետ լաւ է թէ՛ երկրի, թէ՛ իրենց համար: Պատ. մարմնի անդամներից մէկի մնալու տեղ Եգիպտոսում, աւելի լաւ էր այդ դերը յանձնել մի կողմէ գեալ մարմնի: Լ[եռնավայր]ի գործերին նպաստելու համար Եգ[իպտոս] ի միջի այլոց կազմեցինք մի օժանդակ մարմին: Այսուհետեւ ունէ լուրջ հարցի մասին գրելիս, դրամ ծախսելու, ընկեր ուղարկելու դէպքում, Թափառիկը(7) կը խորհրդակցէ Գահիրէի Կ[ոմիտէ]ի անդամ Աստուրեանի եւ Մկ. Եփրեմեանի հետ: Վերջիններիս գուցէ միանայ եւ Բաբան (Հովտի նախկին գանձապահը, եթէ հաշիւները մաքուր դուրս գան): Այդ օժանդակ մարմնի ընդհանուր պատասխանատուութեան է յանձնուած եւ Թափառիկի մօտ եղած գումարները (մօտ 6000 Ֆր.), որ ապահով կարող է համարուել:

Այս երկու տարւայ ընթացքում Լ[եռնավայր]ի շրջանում համեմատաբար ամենաեռանդուն գործունէութիւն ցոյց է տւած Խոր Վիրապը: Եղած ոյժերը աւելի քան համապատասխան են Կ. Կ.ի կոչման (նւազագոյն պահանջների համեմատ): Հետեւաբար, եթէ Կիրիկ[եան]ը դուրս գայ, կամ մէկին ուղարկէ (որ յոյս չունեմ) նրանք մասնակցելու են Ը[նդհ] Ժ[ողով]ին: Թափառիկին ասուած է այդ բանի մասին:

6) Մարթինի գանգատի մասին ինձ ոչինչ յայտնի չէ: Գանգատը հարկաւ ուղղելու է տրւած հասցէին, սակայն զարմանալի է որ գոնէ պատճէնը ինձ չէք հաղորդած:

7) Դուք «հրաժարելով հրաժարուում էք» անկանոնութիւնները, անբարեխղճութիւնները, խաչագողութիւնները հովանաւորելուց կազմակերպութեան մէջ եւ պարզ ճակատով յայտարարում էք, որ միշտ ու ամէն տեղ հալածած էք այդպիսի երեւոյթները: Դժբախտաբար, ցանկալի էր որ ոչ միայն խօսքերով թուղթի վերայ դա լինէր, այլ էապէս. անկանոնութիւններ թոյլ չը տալու համար, նախ զերծ պիտի լինել այդպիսի մեղադրանքներից: Սակայն ձեր վարմունքը դէպի մեր շրջանի դրամների ծախսելը, պ. Սարհատին Ոսկեհ[անք](8) մտցնելը՝ մեր շրջանից վաճառելուց յետոյ այնպիսի դէպքեր են, որոնց առաջ մարում են Աշոտի ընտանիքի նպաստը, Իգմիրի դրամ վատնելը: De jure պ. Սարհատին «ցաւ» յայտնեց եւ Փորմալ կերպով դուք մեղաւոր չէք, բայց de facto դուք մեղսակից էք այն յափշտակութիւններու մէջ որ արեցին յետոյ Լ[եռնավայր]ի շրջանում (Շատիկ՝ 2000 Ֆր., Բաբան՝ 40-150 ոսկի, Աւետիս՝ 15 թէ 40 ոսկի եւայլն), քանի որ սրանք բոլորը սերտ առան, խրախուսեցին Սարհատի անմեղ դուրս գալուց եւ չը պատժելուց: Անկանոնութիւնների ու շոյալութիւնների առաջը կարելի է առնել ոչ այնքան խօսքերով, ցաւեր յայտնելով ու անվերջ ձգձգումներով, ինչքան այս կամ այն կոնկրէտ դէպքում կտրուկ եւ շօշափելի միջոցներ ձեռք առնելով կասկածելի անձանց առաջը կապելու համար...: Դուք այլ կերպ էք դատում:

Ճիշտ մի տարի առաջ մենք շեշտած էինք մի շարք (թւով 10 թէ 12) անկանոնութիւնների եւ զեղծումների վերայ ու դուք (թէ Խորհուրդը) լուեցիք 10

*ամիս եւ այսօր միայն օդեսացու մասին խիստ բացատրութիւն ուզեցիք!!!...
Դա հալածա՞նք է ձեր կարծիքով:*

8) Պ. Շատիկը(9) խաբեց մեզ, կերաւ մօտ 2000 Ֆր. եւ փախաւ (տես իմ գրութիւնը նրա մասին): Եթէ ինքը ցանկանում էր – քննելու էր նրան, իսկ եթէ դա չեղաւ, գոնէ իր վարմունքի մասին տեղեկութիւն էր տալու նոյն մարմնին ուր նա գտնւում է: Հարկաւ լռելը ամենալաւ բանն է, եւ ամենահանգիստ: Իսկ եթէ նիւ ետրկցիք – անտեղեակ անցած դարձածից – մի նոր գործ տան նրան, դուք կը լինիք հովանաւորած խաբեբային թէ նրանք?

Պ. Քրիսը (Աշոտի ասելով) հաշիւ չէ տւած իր ձեռքով անցած 18.000 Ֆր.ի մասին: Դատավարութիւնից իմացաք նրա սիրուհիներին մասին... եւ վերջերս յանձնում էք այդ պարոնին ինչ որ փամփուռներին փոխադրութեան հարց... Դա խաչագողութիւն հալածել է թէ հովանաւորել? գլխից ռադ անելու համար(10) «Հարկաւ եւ» ամենայիմար եւ ամենադատարկ բան: Իսկ կարելի է վերջի վերջոյ ձգձգել մինչեւ Ը[նդհ.] Ժ[ողով]: Սակայն դա ոչ լաւ է եւ ոչ օրինական: Վարչական մարմիններն են որ վերջացնելու են իրենց «հաշիւները», մաքրելու են իրենց ցեխերը: Ը. Ժ[ողով]ը ինչպէ՞ս կարող է քննել ամէն մի տեղական հարց, ինչո՞ւ պիտի զբաղւի այդ մանր ու մունր դէպքերով: Եւ այդչափ ձգձգումներով կարող են արդեօք չը խրախուսել խաչագողները?!... Մախլաս(11)!

*Մնաք բարով
Ս. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]*

Առած եմ Միքայէլի երկտողը, Մարի(12) 28 Յունւարի գրածը: Մի քանի օր է այստեղ եմ. Թիֆլիսից հեռագրել են սպասել մէկին:

Բարեւներով Ս. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

- 1.- Խոր Վիրապ՝ ծածկանունն էր Ատանայի, Կիլիկեանը՝ Չաքարիա Պզտիկեանի:
- 2.- Դաշտը՝ Հալէպն է:
- 3.- Հովիտը Կիլիկիոյ Այնթապ քաղաքն է:
- 4.- Սահմանաբերող՝ Մարաշն է, Արծուաբերող՝ Չէյթուն, իսկ Դաշտը՝ Հալէպ:
- 5.- Խանասարի Վարդանն է (Մարգիս Մեհրաբեան), որ անդամ էր Լեռնավայր-Կիլիկիոյ պատ. մարմնին:
- 6.- Աշոտ-Լեւոն – ծածկանուն Սարգիսեան Նշանի, Ժիրայր – ծածկանուն Սիրճեան Կարապետի:
- 7.- Թափառիկ՝ Տոքթ. Կ. Փաշայեան, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը Ադեքսանդրիոյ մէջ:
- 8.- Սարիաստ՝ Կիլիկիոյ եւ Իզմիրի գործիչներէն Յ. Յակոբեան. Ոսկեհանքը՝ Իզմիրն է:
- 9.- Շատիկեան Պօղոս:
- 10.- Ռադ անել – վանել, հեռացնելու համար:
- 11.- Մախլաս – վերջապէս, ինչեւիցէ:
- 12.- Միքայէլը՝ Վարանդեանն է, Մարը՝ Սիք. Տէր Մարտիրոսեան:

Միրելի Միքայել(1),

Ահա քանի շաբաթ է այստեղ եմ... առողջ եմ. տնեցիք էլ լաւ են: Երեւան դեռ չեմ գնացած որպէսզի կարողանայի աչքովս տեսածս գրել ձերոնց մասին: Տեղիս դրուժիւնը թէեւ լարւած չէ ինչպէս երկու ամիս առաջ, բայց եւ խաղաղութիւն չը կայ. նման է գինադադարի: Չարագործներն ու աւազակապետները ազատ կերպով պտտում են. չեն պատժւած նոյնիսկ սենատոր Կուզմինսկուց մատնացոյց արւած պաշտօնեաները... Երկու կողմերն(2) էլ վնասւած են սարսափելի կերպով. գտնւել են թալանից միայն աւազակապետ-բէկերից մի քանիսը... Նոյնիսկ թուրք խուժանի մէջ սկսւել է խուլ դըժգոհութիւն վերջինների դէմ: Եկող գարունն ու ամառը կարող է շատ ծանր հետեւանքներ ունենալ ամբողջ երկրի համար: Volens nolens(3) սպասելու ենք...

Բացի այդ, ինքնապաշտպանութեան հարցից որը միացնում է համարեա բոլորին, կայ մեր մէջ եւ հասարակական ռեֆորմների պահանջի հարց, որը օրէցօր աւելի շեշտւում է: Իսկ այդ տեսակէտից մենք դեռեւս համարեա բան չենք արած: Մտածում եմ մի քիչ այդ հարցերը շօշափել, թէեւ դեռ չեմ որոշած ինչ ձեռով: Դորա համար, մասամբ էլ այլ պատճառներից, ինձ հարկաւոր է ունենալ այն իմ գրքերը — նկատողութիւնները, որ գտնւում են այդտեղ(4) (կարծեմ Ռոստոմի նախկին սենեակի մի պահարանում իմ իրերի հետ միասին):

Ուղարկելու է նաեւ այն լուսանկարչական ապակիները ու ձեռագիր տետրերը, որ 15 ամիս առաջ Ալեքսանդրապոլից ես ղրկած եմ տեղդ: Ապակիները խնդրում եմ սրբես, մէջները մաքուր թղթեր դնես ու այնպէս տեղաւորես արկղիկներում (լուսանկարչութիւնից հասկացող մէկը կը բացատրէ):

Եթէ կարողանայիր այդ ապակիներից 1-2-ական հոգ մի լուսանկարչի տպագրել տալ, կարելի էր միայն նկարները ուղարկել. բայց վախենամ որ դա աւելի ուշանայ: Ուրեմն առաջի եկողի հետ ուղարկիր բոլոր ձեռագրերս, գրքերը եւ լուս[անկարչական] ապակիները (իմ նկարները): Եթէ այս մի քանի շաբթում եկող չի սպասւում, այդ բոլոր իրերը իմ այդտեղ ունեցած մի քանի շորերի հետ միասին դարսիր մի սնտուկի մէջ, եւ Աննամասից(5) (մաքսից ազատելու համար) ուղարկիր Մարսէյլ որպէսզի այնտեղ յանձնեն առաջի Պակէի(6) նաւին որը գալիս է մինչեւ Բաթում... Եթէ իրերը կարելի կը

լինի յանձնել մինչև Թիֆլիս՝ կ'ուղարկես իմ անունով ուղղակի Թիֆլիս, իսկ եթէ կարելի է ուղարկել միայն մինչև Բաթում, կ'ուղարկես Տորեղբոր անունով՝ Zourab Zavaroff-ի:

Գրքերի մի մասը, որ այնքան էլ մեծ չեն, օրինակ annuaire statistique de la Suisse, Hübner – Statistische – Geographisch Tabellen(7).

Դարմաշդատի(8) վիճակագրութեան վերաբերեալ գերմաներէն գիրքը Ֆրանսիայի ընդհանուր տնտեսական վերաբերեալ գիրքս, մի երկու թերթեր. աւելի լաւ է չուշացնելու համար ուղարկել նոյնիսկ փոստով, ապահովագրած բանդրով, ուղղակի ինձ՝ գիւղատնտեսական ընկերութիւն...

Յատուկ խնդրում եմ ձեռագրերս, գրքերս եւ լուս. տեսարանները չուշացնես եւ ուղարկես շուտ եւ շուտ:

Բացի այդ մի գրավաճառի միջոցաւ բերել տուր ինձ համար եւ ուղարկիր՝ ա) Շուէյցարիային վերաբերեալ ամենավերջի (1905-ի երեւի) annuaire-ը Ֆրանսերէն):

բ) Հիւբների Stat-geogr. Tabellen ամենանոր (երեւի 1905-ի) հրատարակութիւնը:

գ) Ֆրանսիայի գիւղատնտեսութեան եւ հողատիրութեան վերաբերեալ գիրքի annuaire (եթէ այդպիսին հրատարակում է):

**Բարեւներս բոլորիդ
Քո ՍԻՍ[ՈՆ]**

- 1.- Միք. Վարանդեան:
- 2.- Երկու կողմերն էլ – այսինքն թէ թուրքերը եւ թէ հայերը. ակնարկութիւն է հայ-թաթարական ընդհարումներու ընթացքին կատարուած անկարգութիւններուն:
- 3.- Լատիներէն ասացուածք՝ ուզելով չուզելով, կամայ ակամայ իմաստով:
- 4.- Այսինքն Ժընեւ, «Դրօշակ»ի խմբագրատանը:
- 5.- Աննմաս – Չուիցերիոյ սահմանակից ֆրանսական քաղաք:
- 6.- Պակէ – Պաթումի եւ Մարսէլի միջեւ երթելու նաւային ընկերութիւն:
- 7.- Չուիցերիոյ վիճակագրական տարեգիրք:
- 8.- Զաղաք Գերմանիոյ մէջ:

Սիրելի Թափառիկ(1),

Ուղարկածս գրքերը մի քանի օրինակներ էին: Բացի այդ, մի մի օրինակ ուղարկած էի եւ Ծ[ոց]-ի(2) կոլլեճին, նաեւ Գարոյի եղբօրը: Ըստ իս մտածելու եւ հնարաւորութիւն էր գտնելու այդ գրքերից փոքրիկ փոքրիկ գրադարաններ հաստատել նաեւ այլ վայրերում ու տեղերում ուր սորվող երիտասարդութիւն կայ, մանաւանդ բողոքականների ունեցած կոլլեճներում (Ռոբերտ, Իզմիրի, Թարսուսի, Մարսանի, Քարբերդի եւ հայ կեդր. դպրանոցներում (Կեսարիա, Պոլիս, Երուսաղէմ եւայլն) եթէ հնարաւորութիւն կայ, կամ գոնէ նոյն վայրերում ունենալ գրադարաններ մասնաւոր կերպով: Խորհելու է այդ շրջանների հետ կապ ունեցող տղաների հետ եւ այս բանը ձեռնարկելու: Անհրաժեշտ գրքերի համար նպաստ յոյս ունեմ գտնել, մանաւանդ եթէ տեղացիք եւս որոշ չափով (օրինակ արժէքի 1/2-ով) մասնակցեն: Մասնաւորաբար Թարսուսի դպրանոցի համար ղրկելիք գրքերի հասցէ կրնայիք ուզել Խոր Վիրապից(3)... Յակովբը թող խորհի Հովտի – Սահմանաբ[երդի](4) մասին (գուցէ կարելի է D. Շիպերտի հասցէին ուղղակի ղրկել): Ամասիայի շրջանի համար կրնայ տեղեկութիւններ տալ Եփրեմ[եան]ը ընկերներով. Քարբերդի մասին՝ Մոցեցիք, Վիշապի՝ մեր բժ. ուսանողը. Երուսաղէմի մասին՝ Ղարախ[անեան վարդապետ]ը, եւայլն, եւայլն:

Չէի կարծում որ Աստ[ուրեան]ը այդքան ծանր մարդ է. աշխատելու է մի ուրիշ 1-2ին աւելացնել. քանի Հանգոյցը(6), Յակովբը այդտեղ են, աշխատիր կարգադրել այդ հարցը:

Տեղական մարմնի հասոյթների յատկացնելը անելու է Արեւմտ. Բ.ի խորհրդակցութեամբ: Ըստ իս առ այժմս աւելի լաւ է ներսի անհրաժեշտ ծախքերը հոգալ եղած միջոցներից, ուէալիզէ ընելով տոմսերից մէկ-երկուքը...(7)

Մարտիրոսին հեռագրով ուզած էին իր ընկերները (Ժընեւի) Խորհրդի համար... փսոս ուշացաւ:

Ը[նդհ.] ժողովը հաւանականօրէն կը գումարուի XII [Դեկտեմբեր] 1-15-ին (8): Դաշտի շրջանը(9) թող դա ի նկատի ունենայ եւ աշխատէ իր անդամների թիւը հասցնել 200-ի: Յակովբի արտագրած տեղեկագիրը ստացած է եւ կը ներկայացուի ըստ պատկանելոյն: Վերջաւորած չէ: Ամենակարեւորը՝ հա-

չիւններ չը կան, գոնէ այն գումարները որ ծախսուած են հովտեցոց(10) միջոցաւ, որոնք կազմել են այդ տեղեկագիրը: Յուսամ մինչեւ Խորհուրդը(11) պակասը կը լրացւի:

Հանգոյցը(6) հարցրած էր խմբագրատնէ մի տղայի մասին, որ իր ծախսով կ'ուզէ գալ Կովկաս: Մենք ամէն կերպ աշխատում ենք ընդհարումները դադրեցնել, թէեւ յոյսեր չատ քիչ կան: Հետեւապէս չենք կարող հաստատ խօսք տալ մասնակցութեան: Եթէ դա նւիրուած տղայ լինէր եւ գործ չը լինէր, կարող էր պարապել մի գործով եւ ոչ ոքի վերայ չը ծանրաբեռնուէր: Ի՞նչ եղաւ այստեղ գալիք մեր ընկերը՝ աստորալիացին:

* * *

Մեզ շատ հետաքրքրում է թուրքական շարժումը հարկերի դէմ: Դա շատ ուրախալի երեւոյթ է: Ժամանակն է որպէսզի Ջաւադ բէյին (բժիշկը) կազմէր համապատասխան դիմումներ եւ կոչեր! Հարկաւոր է շարժումը լայնացնել առ այժմս միմիայն Փինանսական հողի վերայ: Թուրքերէն թուրքիկներ կամ բրոշիւրներ մէջ ըստ իս ծանրանալու է գլխաւորապէս ժողովրդի տնտեսական քայքայիչ վիճակի վերայ, քննադատելու է տուրքերի անտանելի ծանրութիւնը ու կամայականութիւնը, եւ վերջի վերջոյ եզրակացնել ու պահանջելու է՝

- 1) Իջեցնել «տասանորդը» մինչեւ դուրանով ընդունուած իսկական տասանորդի (եւ ոչ թէ հիմիկայ 1/8 եւ նոյնիսկ 1/5-ի շնորհիւ գեղծումները):
- 2) Իջեցնել անասունների վերայ որոշուած տուրքը մինչեւ կէսի:
- 3) Ընդհանուր եկամտային նոր տուրքից ազատել ժողովրդի ամենաաղքատ տարրը (նրանց՝ որոնց տարեկան եկամուտը տարին 10 ոսկուց ցած է):
- 4) Ոչնչացնել այլեւայլ փուլերն(12), ինչպէս եւ անցագրերը: Ազատ երթեւեկութիւն բոլորի համար:
- 5) Զինակոչութեան ժամանակը իջեցնել կիսով (6 տարու տեղ 3 տարի): Կիսով պակսեցնել եւ քրիստոնեաների վճարելիք զինւորական տուրքը:
- 6) Հող չունեցող գիւղացիներին յատկացնել որոշ հողաբաժիններ:
- 7) Պոլսի բնակչութիւնը ենթակայ դարձնել նոյն տուրքերի, որին ենթակայ են եւ գաւառները:
- 8) Միւսների հետ միասին տուրքի ենթարկել եւ պալատի կալուածքներն ու գիւղերը:
- 9) Կրճատել փաշաների ու այլ բարձր պաշտօնեաների ռոճիկները:
- 10) Ամէն նահանգի եկամուտի կէսը գործածել տեղական պէտքերի վերայ:
- 11) Թէ՛ նահանգների-գաւառների ելեւմուտքի կոնտրոլն ու գործածութիւնը, թէ՛ ընդհանուր պետութեան բիւրճէի կազմելն ու կոնտրոլը ենթակայ դարձնել ժողովրդի կողմից ընտրուած խորհուրդների (առանց խտրութեան ազգի-կրօնի)...

Դուք աւելի տեղեակ էք եւ կարող էք աւելի որոշ դնել այս հարցերը:

Հարկաւոր է պարզել հարկերի ծանրութիւնը, անարդարացի բաժանումը եւ յիմար գործածութիւնը: Համոզիր կազմել մի քանի բաներ, – թուուցիկներ, բրոշուրներ. օգնենք ինչով կարող ենք: Ե՛լ Վանից եւ Կարնից պահանջում են այդ տեսակ գրաւածքներ:

Մեր բոլոր ընկերներին ներսը (Խոր Վիրապ, Դաշտ, Հովիտ եւայլն(13)) բացատրելու է այդ շարժման օգտակարութիւնը եւ յորդորելու ամէն կերպ համերաշխ լինեն ու աջակցեն դրան:

* * *

Հանգոյցին յիշեցրու իմ ուզած նիւթերը (լրագրական) ուղղման մասին: Երեւի դուրս է եկած անցեալ տարւայ Եգիպտոսին վերաբերեալ rapport-ը Ֆրանսերէն. ուղարկիր խնդրեմ մի օրինակ:

Ղարախ[անեան վարդապետ]ին(14) թերթը կ'ուղարկուի (եթէ չփակուի)...

Բարեւներ բոլոր ծանօթներին, տիկնոջ:

Բժ. Արծրունին բարեւում է. ցաւում է որ Պարսկ[աստան] գնալ չես համաձայնել:

Դպրոց[ական] առողջապահութեան գիրքը աշխատիր ծախել տալ կենտր. գրավաճառանոցի եւ գուտենբերգի միջոցաւ:

Իմ բարեւները բժ. Ջեւադին:

ՄՄ. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

- 1.- Տոքթ. Կ. Փաշայեան, Աղեքսանդրիա:
- 2.- Պէյրոսի. Խօսքը ներկայի Ամերիկեան համալսարանին մասին է:
- 3.- Ատանայից: Նախապէս յիշուած Թարսուսը Կիլիկիոյ Տարսոն քաղաքն է:
- 4.- Հովիտը՝ Այնթապն է, Սահմանաբերող՝ Մարաշ:
- 5.- Վիշապը՝ Կ. Պոլիսն է:
- 6.- Նիկոլ Աղբալեան:
- 7.- Ֆրանսերէն. հոս կը նշանակէ բաժնետոմսերը հնչուն գումարի վերածել:
- 8.- Խօսքը կը վերաբերի Հ.Յ.Դ. չորրորդ Ընդհ. ժողովին, որ փաստօրէն գումարուեցաւ 1907 թ. Փետրուարին:
- 9.- Հալէպի շրջանը:
- 10.- Իմա՝ հալէպցիներու:
- 11.- Խօսքը Դաշնակցութեան Խորհուրդին մասին է: Այս վերջինը կը բաղկանար երկու Բիւրոներու, 4 Պատասխանատու Կ. կոմիտէութեանց, Յուցական եւ Կովկ. ինքնապաշտպանութեան մարմիններէն մէկական ներկայացուցիչներէն. Խորհուրդը Ընդհ. ժողովներու միջեւ ինկող ժամանակաշրջանին՝ պարբերաբար գումարուելով կու տար կարեւորագոյն որոշումներ:
- 12.- Դրոշմանիշերը:
- 13.- Յաջորդաբար՝ Ատանա, Հալէպ, Այնթապ:
- 14.- Ներսէս վարդապետ Խարախանեան – նախկին Առաջնորդ Մշոյ թեմին եւ վանահայր Ս. Կարապետի վանքին. 1892-էն ի վեր թրքական կառավարութեան կողմէ արսորուած էր ան Երուսաղէմ:

Յարգելի Թափառիկ(1),

Կարդացի 9 Մայիսի գրածդ Պարսկ[աստան] գնալուդ մասին: Տղաների հետ դեռ չեմ խորհրդակցել վախենամ որ Սարգսին կամ մի այլին շարժելը այդքան էլ դիւրին չը լինի: Աշխատելու է ներսի համար կազմել մի օժանդակ մարմին, եթէ ոչ այդտեղ, գոնէ Գահիրէ:

Վստահ եմ, եթէ մի շաբաթ Հանգոյցի(2) հետ միասին աշխատէք Գահիրէ-ում դա կը յաջողուի, կամ վերջապէս թող Յրդ, Կրդին հրաւիրեն իրենք՝ Եփր[եմեան]ը, Աստ[ուրեան]ը: Հաշիւները նոյնպէս տալու է նրանց, արժեթղթերը պահ տալով Շալ[ճեան]ի կամ Աստ[ուրեան]ի միջոցաւ (եթէ մարմինը չը կազմուի հարկաւ) եւ դնելով Արեւմ. բիւրոյի տրամադրութեան տակ: Դրուութիւնը հիմա գուցէ քիչ փոխուած լինի եւ Տիրանը կամ միւսները համաձայնեն մարմնի մէջ մտնել...

Դա ամենանպատակաշարմար ճանապարհն է:

Ի՞նչ արիք Սիմֆերապոլի գումարները. իրենց սիմֆերապոլցոց լուր տւի՞ք արդեօք գործադրութեան մասին: Լաւ էր կարծեմ այդ գումարը դնել Դաշտի ու Մոցի(3) մարմինների տրամադրութեան տակ քաղաք[ական] բանտարկեալներին օգնելու համար: Եթէ այստեղ տեսան որ գումարները գործ են դրուում նպատակաշարմար կերպով, կարելի էր նոր օժանդակութիւն ստանալ:

Ապշու՞մ եւ գարմանում եմ որ Մարթինի(4) օժանդակութեան հարցը մինչեւ օրս ենթակայ է ձգձգման: Միթէ՞ ժամանակին Հովտից(5) չեն յանձնած իրեն 10-15 ոսկի. ինչ էր ասում Յակովբը: Յամենայն դէպս, եթէ Ամերիկայից օգնութիւն են ուղարկում իրեն, այդ օգնութիւնը շուտով հասցնելու էր: Փառք Աստուծոյ դա երեւի հարիւրաւոր ոսկիներ չի լինելու: Մի նայիք սրա նրա ասածներին եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու հասցրէք Մարթինին իրեն ուղարկուած գումարը: Նա հիմա կարծեմ բաւական խրատուած կը լինի եւ պարապ ծախսեր չի անել:

Յակովբից ամենակարեւորը՝ հաշիւները չեկան եւ չեկան...: Ինքը Յակովբը մի բան արդեօք այդտեղ սորվե՞ց թէ չէ: Խորհուրդը բաժանեց երկու մասի. Լեռն[ավայր]ի, Վիշապի(6) խնդիրները քննելու են քիչ յետոյ: Մեծ Հայաստ[անի] նկատմամբ վերջացրէք. որոշեց մի 25 հազ[ար] Ֆր.ի օգնու-

Թիւն Տարօնի, Ս[ասունի] ազգաբնակութեան:

*Շատ ու շատ բարեկներով, ձեր
ՍՄԲ. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]*

Ի՞նչ արիք Ձեւադի հետ, բան տպելու էք թէ չէ:

- 1.- Տոքթ. Կ. Փաշայեան, Ադեքսանդրիա:
- 2.- Նիկոլ Աղբալեանի:
- 3.- Հալէպի եւ Պէյրութի:
- 4.- Մարթին Մուրատեան:
- 5.- Հովիտ – ծածկանուն Կիլիկիոյ Այնթապ քաղաքի:
- 6.- Լեոնավայրը՝ Կիլիկիան է, Վիշապը՝ Կ. Պոլիս:

66

Փաստ. 16-47

30 -V - [19]06, *Չորեքշաբթի*

Սիրելի Հանգոյց(1),

Առած եմ V-11 եւ 25 ինձ գրածներդ: Թափառիկին(2) արդէն գրած էի որ առանձին յոյս չունեմ Սարգսի այդտեղ գալու մասին: Յամենայն դէպս ժընեւում մի բան կ'անեն եթէ հնարաւոր է: Յոյս չունեմ եւ ներսի գործերը չը կաղացնելու համար. միակ նպատաշարմար միջոցը ինձ թւում է նա, որի մասին արդէն աշխատում էինք, տեղումդ (Գահիրէ) կազմել, կամ նշանակել մի քանի հոգի որոնք կը տանեն ներսի հետ ունեցած անմիջական յարաբերութիւնները, կը հետեւեն հաշիւներին եւ այլն...

Դա դժւար չէ մանաւանդ եւ այն պատճառաւ որ այդտեղ հասած Գուրգէնը, Գահիրէի Բաբան (որ Հովտից(3) փախել է) կարող էին նոյնպէս մասնակցել եւ տեղեակ պահել ներսի մանրամասնութիւններին:

Համոզւած եմ եթէ մի քանի օր Գահիրէ աշխատէք այդ ուղղութեամբ կարելի է մի բան անել:

Աշխատէք Ջաւադ բէյին(4) արագացնէ իր թուուցիկները-դիմումները: Ամառուայ արձակուրդները մօտենում են. Ծոցի(5) աշակերտներից շատերը կը մնան Լիբանանում, ուր շատ յարմարութիւններ կան կանոնաւոր պարապմունքներ տանելու համար: Կարծեմ վատ չէր լինի եթէ ձեռք գցէիր մի

անցագիր – եթէ չի կարելի հային գնալ ամառանոց, հրէական անցագիր (որ շատ դիւրին է) – եւ ամառը այնտեղ մնայիր, համ կը պարապէիր տղաների հետ, համ Ֆրանսերէն կը սորվէիր (դասեր վերցնելով), համ կը հանգստանայիր:

Այդ մասին մտածիր. խորհէք եւ եթէ համամիտ էք համաձայնեցէք Բ[իւրօ]-ի հետ...

Եթէ Ծոցի տղաները 2-3 տեղ լինեն համախմբւած, զբաղմունքները կարելի է բաւականին կանոնաւորել...

Մարթինին(6) շատ օգնելու է այդտեղից որպէսզի նա էլ գոնէ մնայ:

Այստեղ ամէն օր սպանութիւն, թալան, կողոպուտ է. ամէն ինչի ընտելացել ենք, ջղերնիս բթացել:

Վերադառնալը ոչ մի վտանգ կամ դժւարութիւն չի ներկայացնում: Օրը 20 մարդ բանտարկում են, 20-ը ազատում:

Շունը տիրոջը չի ճանաչում:

Բարեկներով
ՍՄԲԱՏ

1.- Նիկոլ Աղբալեան, որ իբրեւ գործիչ կը գտնուէր Եգիպտոս:

2.- Տոքթ. Կ. Փաշայեանին:

3.- Այնթապից:

4.- Եգիպտոս հաստատուած թուրք ազատամիտ մտաւորական եւ քաղաքական գործիչ:

5.- Պէյրութի:

6.- Մարթին Մուրատեան, Կիլիկիոյ գործիչներէն:

Միրեյի Միքայել(1),

Երէկ ստացայ քո 16 Մայիսի գրած նամակը. ժամանակին առած էի եւ առաջինը, ինչպէս եւ 1905-ի annuaire-ը եւ միւս գրքոյկը: Ռոստոմն ասում է որ իմ երկու կապոցները (իրերով եւ գրքերով միասին կապած) գտնուում են մեր տան Յրդ յարկի այն փոքրիկ սենեակում որը կից է մեր պահեստին եւ որը մտնում են սանդուղքը բարձրանալուն պէս. կարծեմ S O (հարաւ արեւել. անկիւնն է լինելու): Կապոցների մէջ կան խառը խուռը իրեր՝ հողերի, քարերի կտորներից ու ձմեռայ պալտոյից սկսած մինչեւ պատկերներ, գրքեր, ձեռագրեր ու մանր ծոցատետրեր: Վերջիններս գրքերի հետ միասին հեռանալիս ես փաթեթած էի լրագիրներում եւ առանձին առանձին կապած: Ինձ պէտք են մանաւանդ ձեռագիրը ու գրքերը: Ձեռագրերի մի քանի տետրակներ (Հալէպ — Իսկենտերունի շրջանին վերաբերեալ) Ֆրանսերէն-ուսերէն գրած, ուղարկւած էին լուսանկ[արչական] պլակների հետ միեւնոյն արկղում դրած: Մի 10-20 կտոր գիրք է լինելու. ոչ միայն stat. agri. de la France-ը(2) իր բաժիններով այլ մի քանի ուրիշ կարեւոր գրքեր տնտեսական-գիւղատնտեսական բովանդակութեամբ... Կապոցները եթէ բանաք, կը հասկանաք: Ռ[ոստոմ]ի ասելով Գալֆան(3) էլ տեղը գիտենալու է: Ես գրած էի արդէն որ եթէ պլակներ ուղարկելը դժւար է, կարելի էր ամէն մէկից տպագրել տալ մի լուսանկարի[չի] մօտ եւ նկարները ուղարկել... նորից հարց ես տալիս...

Հանգոյցի(4) Երոսաղէմ գնալը օգտակար էր գործի համար՝ տեղում մի մարմին առաջ բերելու տեսակէտից. յոյս կար որ Ծոց(5) էլ կարող էր մտնել եւ տղաների հետ քիչ մնալ: Վերջապէս, սխալ էք կարծում որ Եգիպտոսում նա աւելի օգտակար է քան թէ կարող էր լինել Երոսաղէմում...

Փաշայեանը գնում է եւ իր տեղ մարդ է ուզում: Շատ յիմար դրուծիւն է իսկապէս. ամէն յիմար բանի համար յատուկ մարդ է ունենալու... Ժամանակին ուզում էի լծել Եփրեմեանին, Աստուրեանին. Փաշայեանի ասելով 2-րդը չէզոքացած է: Կարծեմ ամէնէն լաւը մի օժանդակ մարմնի կազմելն է Գահիրէ..., եթէ հարկաւ այդտեղից ոչ մէկը չի կարող Եգ. հաստատուել...

Ձերոնց տեսայ. մայրիկը քիչ հիւանդ է. հայհոյում է որ դու իրան մոռացել ես. Յովհաննէսն էլ երեւում է [է] մերոնցից դժգոհ է. պատճառը կարծեմ զինուորական դրուծեան առաջ բերած չարիքներն են որոնց դէմ կուելը այնքան էլ դիւրին չէ:

Օր չի անցնում որ այստեղ թալան, կողոպուտ, սպանութիւն չը լինի մութ տարրերը գլուխ են բարձրացրել:

Տեղական վարչութիւնն էլ լռելօրէն խրախուսում է օրէցօր զարգացող անարխիան: Միակ միջոցը չարիքի առաջն առնելու համար ուժեղ կուսակցութիւնների համերաշխութիւնն է. դրա վերայ էլ դժւար է յոյս դնել: Սոց. դեմո-իան շատ նեղ տեսակէտ ունի. կրթւած գեկավարները պակասում են իրեն:

1½ ամիս առաջ Ֆնդկլեանին (Berthollet, 20) ուղարկած էի 30 Ֆրանք Rec-lus-ի L'Homme et la Nature տպագրող գրքին բաժանորդ գրելու համար ինձ:

Չեմ կարծում որ դրամը ստացած չը լինի: Բայց գիրքը չը կայ ու չը կայ:

Միմ. Յակոբեանին, Մատինեանին կամ միւսներին ասա, եթէ ամառը ազատ ժամանակ ունենան եւ եթէ հետաքրքրւում են տնտեսական հարցերով, թող աշխատեն պարզել արդեօ՞ք կանտոնում, օրինակ, ժամանակի ընթացքում առաջ է գնում հողերի եւ տարածութեան կենտրոնանալը քիչ ձեռքերում, թէ ընդհակառակը... Լօզան բաւականին տեղեկութիւններ կարելի է գտնել դրա մասին: Հետաքրքիր հարց է դա. արժէ աշխատել...

Գրած էի իրեն եւ մի առանձին նամակ: Ինչով բացատրել նրա լռութիւնը եւ գրքի չստանալը: Ապագայում ուղածս գրքերը (Ժօրէսի Hist. Socialiste-ը դեռ չես ուղարկել կարծեմ): Աւելի լաւ է կարծեմ Մարսէյլ-Բաթումի վրայով ճանապարհ գցես...

Ռուզվելտի(6) դիմումը գուցէ անէ ապագայ հոգաբարձական խորհրդակցութիւնը...

Գաւառից եկած լուրերը կարդալիս մոռանալու չէ որ չափազանցութիւնները առհասարակ անպակաս են:

Քո մասին քիչ յետոյ. բարեւներս տղաներին:

Շնորհակալութիւն «Մուստին»[?] եւ իր հետի միւս ինձ յիշողներին:

Քո ՍԻՄ.

- 1.- Միք. Վարանդեան:
- 2.- Statistique agricole de la France – Ֆրանսայի գիւղատնտեսական վիճակագրութիւն:
- 3.- Յար. Գալֆայեան, նախապէս գործիչ Կիլիկիա եւ Եգիպտոս, ապա Ժընեւի մէջ կը վարէր «Դրօշակ»ի եւ Արեւմտ. քիւրդի քարտուղարութիւնը:
- 4.- Նիկոլ Աղբալեանը:
- 5.- Պէյրոս:
- 6.- Միացեալ Նահանգներու նախագահի:

Ձահէլ տղաներին, օրիորդներին խորհուրդ տուր հետեւեն մանկավարժութեան այլեւայլ ճիւղերին. հիմա դա մեզ շատ պէտք է:

Սիրելի Միքայել(1),

Գրած էի, որ գայու-չը գայու մասին կը գրեմ քիչ յետոյ: Խորհուրդը յետաձգեց. յամենայն դէպս մենք որոշեցինք առաջարկել ուժեղացնել տեղիդ կազմը: Այդ մասին կը դիմւի տեղդ եւ կարծիք կը հարցւի: Զուր ես ծերացած համարում քեզ. ինձ այնպէս թւում է որ ամենաարդիւնաւէտ ասպարէզը մանկավարժութիւն է եւ արժէ որպէս զի դրա համար դու պատրաստես: Յուսամ եւ օգնութիւնը չի պակսի... Առանց ժամանակ կորսնցնելու աշխատիր այդ ուղղութեամբ... Հանգոյցին(2) իմ շատ ու շատ բարեկները. թող ներէ որ առանձին չեմ գրում: Պ. Թափառիկի(3) վարմունքը ինձ ապշեցրեց... ծախսերը կատարել են մինչեւ այս տարւայ Յունւարը, այսինքն երբ ես ներսն էի, եւ երբ իմ առաջարկութեամբ նրա հաշիւները ու մօտ եղած դրամները քննութեան էր ենթարկած Հանրմեանը, բաւարար գտած եւ Արեւմտ. բ[իւրօ]-ին էլ լուր տւած... Ուստի Բիւրոյի նկատողութիւնը որ դրա մէջ մեղաւոր եմ եւ ես՝ քանի որ դրամները թողի Եգիպտոս, անհիմն է... Թափ[առիկ]ը չի երեւացել այստեղ. երեւի չի էլ երեւայ: Հանգոյցի նամակը առնելուն պէս հեռագրեցի իրեն որ «չհեռանայ առանց դրամները յանձնելու»...

Դրամական զեղծումները մեզ համար ցաւ են դառել, կատարեալ պատուհաս: Ժողովրդական առածը որ «քամու բերածն էլ քամին կը տանէ» այնքան էլ անհիմն չէ:

Վահապը(4) տեղեկութիւններ է ուզում Շատիկեանի մասին որը ինտրիգներ է լարում: Դեռ Փետրւարին գրած էի Օդեսայից Արեւմտ. Բ-ին որ նրա վերաբերմամբ իմ անցեալ տարւայ գրած բացատրութիւնը (VI թէ VII-ին Ծոցից(5) գրւած) պատճէնը ուղարկելու է Ամերիկա. նորից յիշեցնում եմ:

Ֆնդկլեանից ես ինդրած էի Reclus-ի L'homme et la Terre-ը սկզբից, մի կապոցով. նա սկսել է ուղարկել 63-րդ տետրակից. ինչ միտք ունի դա: Թող դարի տետրակ տետրակ ուղարկելուց, այլ հասցնէ ինձ սկիզբը I-62 տետրակները ապահովագրւած. մնացածի համար դուրս գալիք տետրակների համար դրամը յետոյ կ'ուղարկեմ:

Իմացայ որ ինչ որ բան ես ուղարկել իմ թղթերից եւ ճանապարհին կորել են:

Աստուած սիրես, ազատիր, գտիր: Ինձ համար այդ ձեռագիրները շատ թանգ են: Ինչու ես այդչափ անհոգ վերաբերել, յարմար մարդու չես յանձնել...

Երեւան էի, տեսայ Օհանէսին եւ միւս եղբօրդ: Օհ-ը ուզում է աշունքը

Համալսարան գնայ... լաւ էր... ծանօթ, բարեկամ տղաներին շատ բարեկներս:

Քո ՍՄԲ.

- 1.- Միք. Վարանդեան, «Գրօշակ»ի խմբագիր:
- 2.- Նիկոլ Աղբալեանին, որ այդ օրերուն ժըննս կը գտնուէր:
- 3.- Տոքթ. Կարապետ Փաշայեան:
- 4.- Ա. Վասնեան:
- 5.- Պէյրութից:

69

Փաստ. 16-54

23 - VIII - 1906, Շաբաթ/Կիրակի

Սիրելի Համօ(1),

Եզրիպտոսից եկած Արշակ Սըվաճեանը եկած է մի երկու ճիւղ սորվելու Համար:

Առայժմս կարծես լաւ է նրան Գանձակ ուղարկել, տալով հարկ եղած յանձնարարութիւնը: Յետոյ կը տեսնենք, գուցէ աւելի լայն պատրաստութիւնը օգտակար լինի:

Աղբալեանի գրելով Սըվաճեանը իր ծախքով է ապրելու:

Այստեղից հեռանալիս ուզում էի խօսել՝ արդեօ՞ք լաւ չէր լինի որպէսզի Յովնանին կամ Յովսէփին(2) կանչէինք Թիֆլիս... Երբ հաւաքւիք, խօսիր այդ մասին...

Կարեւոր բան լինի, ինձ գրիր ուղղակի Սանահին կայ[արան] (Կարսի երկ[աթուղիի] գիծ)(3):

Այս նամակի միւս կէսը թող Սըվաճեանը յանձնէ Գանձակում արհեստաւոր Կարոյին:

Բարեկներս
Քո ՍԻՄ.

Բժ. Փաշայեանը եթէ դիմէ՝ շատ պաղ է վարւելու հետը: Նրա հաշիւները անընդունելի են: Լաւ է բացակայ էի եւ իրեն չը տեսայ:... Աւելի լաւ է մնացած գումարի համար մուրհակ վերցնել...

Ժամանակին, երբ Աղբալեանից լուր առի որ մեր գումարներից ինչ որ տպարանի ծախսն է արել, հեռագրեցի որ «չհեռանայ մինչեւ գումարներ յանձնելը»: Տպարանը թէեւ գրաւել են տղերքը, բայց էլի Փաշայեանի վերայ շատ պարտք է մնում:

Այդ «աֆէրան» Աղբալեանին յայտնւել է միայն վերջի օրը... մինչեւ այդ Փաշ.ը ոչ ոքի բան չէր ասած:

- 1.- Համօ Օհանջանեան:
- 2.- Յովնանը՝ Յոնան Դաւթեանն է. Յովսէփը՝ ք. Յովսէփ Տէր Դաւթեանն է, անդամ՝ Արեւելեան քիւրդի:
- 3.- Բնագրին մէջ ռուսատառ:

Միրելի Միքայել,

Գնացած էի մի 15 օրով մի այլ տեղ եւ անկարող եղայ ժամանակին պատասխանել վերջի գրած նամակին:

Նամակդ էլ քովս չէ որպէսզի կարողանամ կէտ առ կէտ պատասխանել: Ընդհանուր մասը, քո դժգոհութիւնները՝ թէ ինչո՞ւ այսինչ այնինչ անձնաւորութիւններ խօսում են կազմակերպութեան՝ անունից, ես լաւ չեմ ըմբռնում — միթէ ամէն մի անհատ դ[աշնակցակա]ն իրաւունք չունի՞ իր այդ կարծիքը յայտնելու եւ ենթադրելու որ իր մտքերը համապատասխանում են կազմակերպութեան՝ մտքերին: Աւելի եւս այդ կարող են անել նրանք՝ ում յանձնած է թերթի դեկավարութիւնը: Վերջիններս էլ անում են դա ա՛յնպէս, ինչպէս իրանք կարող են: Յամենայն դէպս նամակդ կը կարդամ ընկերների շրջանում:

Գալով ասածներդ էութեան, կարծեմ դու լաւ չես ըմբռնում այն կացութիւնը որի մէջ մենք գտնւում ենք: Ռուսաստանը այս երկու տարում 20-30 տարւայ քաղաքական հասունութիւն է առել. բոլորը մի քանի քայլ են արել դէպի ձախ:

Եթէ 1890-92-ին մենք դնում էինք մեր ծրագիրը սոցիալիստական հիմքերի վերայ (գուցէ մի քիչ քողարկած ձեւով), հապա ինչպէ՞ս վարւելու էր հիմա, երբ պահանջում է որոշութիւն եւ հոտառութիւն: Բոլոր երիտասարդ ու կենսունակ ոյժերը դժգոհ են նոյնիսկ մեր այդ անորոշութիւնից եւ սպասում են բաժանւել Դ[աշնակցութիւն]ից եթէ բուրժուազիան դեր կը խաղայ մեր մէջ եւ կը դնէ իր կնիքը մեր գործունէութեան վերայ:

Աւելի եւս, անհասկանալի է այն պարոնների պահանջը, որոնք առջարկում են չը զարգացնել Կովկ[ասեան] գործունէութիւնը, սահմանափակ[ւ]ել «պաշտպանողական» տակտիկայով եւ այլն եւ այլն:

Այսպէս մտածողները խորհում են ոչ ինչպէս քաղաքագէտներ, այլ որպէս մահկանացուներ որոնք չեն հասկանում ժամանակի ու տեղի պահանջները:

Միապետութեան պարտութիւնը Ռուսաստանում, թէկուզ միմիայն թուրքահայկ[ական] դատի տեսակէտից, նոյն է թէ յաջողութեամբ պսակել մի երկու սասունների գործեր...

Աւելի լաւ է այժմս մի-երկու Սասունի գոհել տալ այստեղ, քան թէ ապագայում ստիպւած լինել 10-20 անգամ աւելի տալ, այն էլ ուժասպառ երկրում: Չը մասնակցել Ռ-ում ազատագրական շարժման կը նշանակէ հրա-

ժարուել մեր ազգային եւ մարդկային իրաւունքներից կոպկասում, կը նշանակէ անցնել պետութեան ու խուլիզանների շարքը ապագայում գլխատուելու հաւանականութեամբ եւ կորցնել ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի դէպի հայութիւնը ունեցած յարգանքը:

Այս բոլորն ասելով, ես համամիտ չեմ որ Թուրքահայաստանի գործը թուլացնելու է: Չէ, նա գնալու է իր կարգով, մանաւանդ որ ներկայ պատրաստողական շրջանում այնտեղի գործը շատ ոյժեր չի պահանջում: Գործը երկրում կաղում է, որովհետեւ կաղում է գաղափարը, չը կան մարդիկ, ամէն ինչ հիմնած է վարձկանութեան վերայ...: Ոչ գոռով, ոչ էլ փողով չի կարելի գաղափարական մարդ ստեղծել:

Նուշիկի պատմածից երեւի կ'իմացուի թէ ինչքան դժւարին է այստեղ թուշակ յաջողեցնելը: Ներսիսեան] դպրոցը ունի մի գումար (60-70,000) որի տուկոսներով նա ուսուցչանոցներ էր պատրաստելու, բայց վերջերս ոչինչ չէ արած: Աշխատելու է այնտեղ յաջողեցնել: Եթէ գալու ես, միասին կ'աշխատենք: Եթէ կ'ուշանաս կազմիր մի խնդիրք եւ ուղարկիր հոգաբարձութեան: Ես էլ հարկաւ կը հետեւեմ:

Այսօր միայն ստացայ 6 տուփ լուսանկարներս մի քանի գրքերի հետ միասին... Աւա՛ղ ձեռագիր տետրակներս (ներսի նկատողութիւնները Ֆրանսերէն եւ ռուսերէն գրած) մէջը չը գտայ. Բերողի տեղն էլ չը գիտեմ: Արդեօք այդ տետրակները ուղարկած ես թէ չէ: Դա իմ ունեցածի ամենաթանկագին մասն էր:

Քո ՍՄԲԱՏ

Փաստ. 16-56

Կովկասէն, հաւանաբար Թիֆլիսէն գրուած է Նիկոլ Աղբալեանին, որ կը գտնուէր Եգիպտոս: Նիւթը կը վերաբերի Կիլիկիոյ հայկական գիւղերու տնտեսական կացութեան մասին Չաւարեանի ձեռնարկած տեղեկահաւաքի աշխատանքին: Անթուակիոյ այս նամակի գրութեան ժամանակը պետք է տեղադրել 1906 թ. վերջին ամիսներուն:

Սիրելի Նիկոլ,

Խնդրեմ ազատ ժամանակդ անցնես զէյթունցու կամ Բարդողիմէոս վարդապետի քով եւ լրացնես հետեւեալ ինձ պակասած տեղեկութիւնները,—

I Ինչքան է Ֆունուզ գիւղի (100 տան) եւ Զէյթունի տուրքերը հիմա ամբողջը՝ այսինքն՝

աշար

անասունների

զինուորական

թեմերու [?]

հողային եւ այլն:

Ինչքա՞ն են եղած այդ տուրքերը[?] 94-95ին:

Ինչպէ՞ս են բաժանուում այդ տուրքերը միմեանց մէջ, կա՞յ արդեօք օգնութիւն համայնքի կողմէ չբաւորներին եւ այլն:

II Կազմել մի միջակ, իրենց լաւ ծանօթ ընտանիքի (աւելի լաւ է երեք ընտանիքի (աղքատ, միջակ, ունեւոր) մանրամասն բիւզէ, այսինքն նշանակել ընտանիքի ունեցած չունեցածը իր արժէքով:

ա.- Ունեցած չունեցածը մէկիկ մէկիկ մանրամասնօրէն իրենց արժէքով. ընտանիքի անդամները մէկ մէկ, անուաններ, հասակը, արհեստը:

Տուն եւ այլ շինութիւններ,- արժէք

Հողեր, այգիներ (տարածքի արժէք)

Անասուններ ...

Գործիքներ (երկրագործական եւ այլ, տան պիտոյքներ, կահկարասիք

Շորեղէն

Անկողին

Զէնք

Զարդ

բ.- Տարւայ եկամուտ հասոյթը, քանակը եւ արժէքը:

ցանքը I-ին քանի է բերում:

Հացահատիկներէ, բանջարանոցներէ, այգիներէ, անասուններից (միս, իւղ, կաթ, պանիր)

Դրսի աշխատանքէ (արհեստէ, օրավարձէ)

Տնայագործիքներէ – դրամի եկամուտ:

դ.- Տարւայ ծախքը (թէ իր աշխատանքի, թէ դրսէն գնւած) քանակը եւ արժէքը

Հացեղէն (տեսակ, տեսակները)

Միս, պանիր, մածուն, կաթ

Կանաչեղէն, մրգեղէն

Խմիչքներ, կաֆէ, շաքար

Նաւթ, սապոն, վառելիք

Գործի համար, գէնքի, զարդի

Տուրք. կրօնական պէտքերի, դպրոց:

Մի խօսքով մանրամասն նկարագրութիւն ամբողջ ընտանիքի ունեցած չունեցածի, տարւայ ստացւածի եւ տարւայ կերած եւ ծախսածի:

Ներփակ հաշիւը նայէք, ուղարկէք Գահիրէ նայելու եւ ձեր նկատողութիւններով ղրկէք Բիւրոյին: Չը մոռնաք ուղարկել եւ միւս հաշիւները (Տիրանի, Թափառիկի եւայլն):

Թափառիկի տեղական հաշի մէջ կար «Դրօշակի» 80 համարի ծախս երկիր ղրկելու: Բժ.ի հետ բացատրէք դա, քանի որ երկիր գնում էր 10-15 համար եւ երկրի համարները ձրի է: Նախ քան ուղարկելը այդ սխալը ուղղելու է:

Բարեւներով, Քո ՍՄԲ.

III-ով տանելի է, միայն լաւ է տակը գոցելու համար մի փափուկ բան ունենալ...

Մշակները սրա հետ միասին ուղարկում եմ ձեզ. արժէ ներս ուղարկել:

Չաւարեանի այս գրութիւնը ուղղուած պէտք է ըլլայ Կովկասեան մարմիններէն մէկուն:

31 - I - [19]07, Թիֆլիս

Սիրելի ընկերներ,

Անցած ընտրութիւնները տեղումդ, ինչպէս եւ ընդհանուր մի քանի խոշոր հանգամանքներ ստիպում են ինձ գրել այս երկտողը:

Ինչպէս արդէն խօսած էի առանձին առանձին մի քանիսներդ հետ, տեղումդ ծագող տնտեսական անարխիայի առաջն առնելու, ինչպէս եւ բաւարարութիւն տալու համար բանւորական խաւերի փոփոխւող պահանջներին, ըստ իս ամէնից նպատակաշարմարն է մասնակից դարձնել բանւորներին գուտ արդիւնքի մէջ (ըստ իրենց աշխատանք-կապիտալի, հող-կապիտալի եւ արդիւնաբերական-կապիտալի համաչափ քանակի), գործարանի վարչութիւնը եւս կազմելով այդ երեք կարգի կապիտալների ներկայացուցիչներին: Այդպիսով մենք իրականացրած կը լինենք սոցիալիզմը կիսով չափով (դրանից աւել անել Ռ[ուսաստան]ում անկարելի է), եւ միւս կողմից արդիւնաբերութիւնը կը գցէինք մի հաստատուն հոսանքի մէջ:

Եթէ այդ հարցի քննութիւնը դնենք մեր բանւորական խմբերի առաջ, կարծեմ կարելի է անցկացնել եւ կամաց-կամաց իրականացնել: Դրանով տւած կը լինենք նաեւ մի նոր լոզունգ բանւորական հարցի լուծման համար, մի լոզունգ, որին ըստ իս ժամանակի ընթացքում ստիպւած կը լինեն յարել եւ միւս բան[ւորական] խաւերը: Իսկ եթէ չը վարենք այդպէս, այլ հետեւենք Ս[ոցիալ] Դ[եմոկրատ]ների յետեւից, Ս. Դ. տակտիկային, իբրեւ փոքրամասնութիւն մենք ստիպւած կը լինենք գնալ միշտ Ս. Դ.ների յետեւից եւ վերջի վերջը ասպարէզը նրանց թողնել:

Այլ հետեւանք կը ստացուի իմ առաջարկած տակտիկայից. բուն բանւորական խաւերը շահագրգռուած լինելով աշխատանքի մէջ, կամաց կամաց դուրս կը գան այդ կեղծ ս[ոցիալիստ]ների ազդեցութիւնից եւ կը հպատակւեն նրանց միայն այն դէպքերում, երբ նրանք կը համոզւեն որ այդպէս էլ հարկաւոր է...

Իսկ քանի որ քաղաքական ընդհանուր հարցերի վերաբերմամբ, մեր ծրագիրը աւելի մօտ է հայ բանւորական խաւերի սրտին, ազատելով Ս. Դ.ների գերիշխանութիւնից տնտեսական պայքարի ժամանակ (ուր Ս. Դ.ները աւելի ուժեղ են), հայ բանւորական խաւերը կը մնան կապւած մեզ հետ...

Խնդրեմ մի ազատ ժամանակ այս հարցի մասին լուրջ կերպով խորհրդակցէք:

Բարեկներով ձեր՝
ՍՄԲ. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

Սիրելի Միքայել,

Քո Յունևար 13 եւ 28-ին գրածները ստացած եմ:

Զեռքս չի անցել հոգաբարձութեան ուղղածդ խնդրագիրը. թէեւ դու վերջի նամակումդ ուզում ես յետ վերցնել այդ առաջարկութիւնը, բայց սխալուում ես: Այսօր անկուսակցական մարդ չը կայ աշխարհումս եւ այդ տեսակի պատճառաբանութիւններ դեր չեն խաղալու: Վախենում եմ միայն մի գուցէ տնտեսական տագնապի պատճառով ուսուցչացուների հարցը յետաձգելի... Յամենայն դէպս ես ի նկատի կ'ունենամ եւ կ'աշխատեմ մի ճար գտնել:

Անցած օրը Տէր Դաւթեանի հետ ուղարկեցի Օր. Օնորինի ուզած շալը, 1 արշին է. կէսը կարող էք տալ Նուշիկին: Ամբողջը արժէ կարծեմ 5 ռ[ուբլի] (14 Փր.), թէեւ յոյս ունեմ, որ եւ դուն եւ օր. Օնորինը եւ տիկին ժիրոն այնքան բարեկամ կը գտնեն ինձ, որ այդ հաշիւը կը թողնեն մի կողմ:

Բորեանից գրքերը ստացել եմ. դժբախտաբար ամենակարեւորը՝ ձեռագիր յիշատակարան-նկատողութիւններս չը կային: Երեւի այդտեղ են այլեւայլ խրամների [?] մէջ ընկած: Աստուած սիրես, գտիր եւ մի վստահելի մարդու միջոցաւ հասցրու ինձ:

Գրւած է Փրանս[երէն] եւ ռուսերէն, սպիտակ թղթի վրայ սպիտակ շապկով, շապկի վրայ նշանակւած գիւղերի անունները...

Առ հասարակ լաւ կ'անէիր, եթէ բոլոր իմ գրքերը եւ թղթերը կամաց կամաց ուղարկէիր ինձ:

* * *

Քաղաքում մենք կրեցինք պարտութիւն... դա շատ լուրջ նշան է: Վտանգը ոչ միայն ձախակողմեաններից է, որոնց, շնորհիւ մեր անտակտութիւնների, մենք համարեա թէ հեռացրինք եւ որը մեր պարտութեան պատճառներից մինն էր: Վտանգը աջից է, որոնք չեն ուզում ոչինչ տեսնել, ուզում են ջրի հոսանքի դէմ գնալ եւ կազմակերպութիւնն էլ խեղդել...

Պարսկ[աստան]ից յետոյ Տաճկաստանն էլ բռնկւելու է. լուրջ նշաններ կան: Ահա մի գործ որի վերայ մենք դարձնելու ենք մեր ամբողջ ուշադրութիւնը... Դա ռուսաց յեղափոխութեան շարունակութիւնն է... Եւ կոյրերը միայն կարող են դա չը հասկանալ:

Բարեւներս ծանօթներին, քո՝
ՍՄԲ[ԱՏ] [ՕՀԱՆԵԱՆ]

Սիրելի Ստեփան(1),

Սամսոնը(2) գուցէ աւելի շուտ հասած կը լինի, քան թէ այս նամակը: Հաղորդած կը լինի անշուշտ այն քիչը որ նոր է քեզ համար: Քո ասածը ճիշտ է: Բայց ճիշտ է եւ մեր իրականութիւնը, նա որ մենք շատ քիչ ոյժեր ունենք:

Ծրագիրը(3) շուտով դուրս կը գայ եւ դուք կարող կը լինէք օգտակար, մանաւանդ Թուրքիային եւ Ռուսաստանին վերաբերեալ մասից, իսկ մինչեւ այդ կարող էք օգտակար այս քանի օրերս ուղարկելիքներից, որը կազմած է Տաճկ[աստան]ի համար, եւ որի 9/10-ը օգտակար կը լինի եւ ձեր երկրի ու մեր պարսիկ բարեկամների համար:

Դա ընդհանուր ծրագիր է մօտ ապագայի համար:

Ինչ վերաբերում է օրւայ տակտիկային, հէնց այժմս անելիքներին, դա դժուար է այստեղից որոշել, եւ տեղացիքդ դրա համար աւելի ձեռնհաս կը գտնուիք...

Մեզ թւում է որ մեր ընկեր ձախակողմեաններից կազմակերպ էր մի յանձնախումբ, որը մշտական յարաբերութիւն ունենար մեր բարեկամների հետ, աջակցէր նրանց ամէն կերպ եւ նոյն իսկ ապագայում միանար պաշտօնապէս:

Մեծ վտանգ դա չի կարող սպառնալ, քանի որ հայ վաճառականների ճնշող մեծամասնութիւնը հաւանականօրէն չէզոք դիրք բռնէր, կամ լինէր նոյն իսկ կառավարութեան հետ...

Մեր բարեկամները կը հասկանան որ ամէն ազգի մէջ էլ կան եւ պահպանողականներ, եւ յեղափոխականներ...

Առ այժմս այսքանը:

Ուղարկում եմ մի կապոց իմ կազմած ծրագիրներից (գիւղերի ուսումնասիրութեան համար). յուսամ մի քանի ձեռնհասները կը գտնուեն, որպէսզի կարողանային Ղարաբաղում մի երկու գիւղ ուսումնասիրել (լաւ է մէկը հայ գիւղ լինէր, միւսը պարսիկ)...

Մնացածը տուր Սամսոնին, թող ներս ուղարկէ:

Տէր Աբրահամեանի անուշով (Սալմաստ) նոյնպէս ուղարկած եմ մի կապոց – նա էլ, հարկաւ ներս կ'ուղարկէ:

Բարեկներով Քո Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

1.- Ստեփան Ստեփանեան (Բալասան, բուն անունով՝ Յարութիւնեան Ծերուն), որ մասնակցած էր 1907-ի Հ.Յ.Դ. չորրորդ Ընդհ. ժողովին իբրեւ Ատրպատականի պատգամաւոր:

2.- Սամսոն – Ստեփան Թադէոսեան, պատասխանատու Ատրպատականէն դէպի Երկիր զինամթերքի փոխադրութեան:

3.- Խօսքը Հ.Յ.Դ. չորրորդ Ընդհ. ժողովին մշակուած ծրագրի մասին է:

Նամակը Թիֆլիսէն է եւ պէտք է ուղղուած ըլլայ Ժընեւ՝ Արեւմտ. բիրոյին:

5 - VIII - [19]07

Այստեղ շատ խօսուում է այն լուրջ սխալների մասին, որոնք տեղի են ունեցել Քարում(1) եւ Ղարաքիլիսայում: Առաջինի մասին կը պատմէ Ներսէսը, որ այսօր մեկնեց դէպի ձեզ. դա վերաբերում է մանրութեան(2) առեւտուրին որ շահատակութեան եւ շահագործութեան միջոց է դարձել մեր «ընկերներից» մի քանիսների ձեռքում:

Աւելի լուրջ է երկրորդը որ կարող է բոլորովին զցել մեր պատիւն ու համայքը: Ասում են որ Արտուշը դարձել է խաղալիք իր ազգականների ձեռքին, որոնք նրա միջոցաւ իրենց թայֆայական շահերն են առաջ մղում: Ժամանակ է եւ օգտակար է քննութիւն նշանակել այդ երկու գործերի համար էլ, մանաւանդ երկրորդի: Լաւ է որ քննութեան մէջ մասնակցեն Ոսկեհանքի եւ Մրգաստանի(3) մարմինները իրենց [ներկայացուցիչները] նշանակելով. մի քանիսը գտնուում են այդ կողմերում: Աղամալեանը, բժ. Տէր Թովմասեանը(4) (որ այստեղ է) նոյնպէս եւ կարող կը լինէին օգտակար լինել. կարելի էր խնդրել մարդ նշանակել եւ իրա՝ Քարից – քննութիւնը կը պարզէ Քարի սխալները, որը թէ բաւարարութիւն կը տայ հասարակութեան գրգռած խղճին թէ առիթ կը լինի մաքրութեան ենթարկել Քարի մարմինը:

Վահագի(5) արած թարգմանութիւնները չուշացնէք ուղարկել ստորագրելու: Լաւ է մեկը անձամբ տանի ...

Մալխասը(6) դրամը ստացել է...

Ափսոս լահէում չեն իրականացրել հասարակական միտինգը, կամ մասնաւոր տեսակցութիւններ չեն ունեցած զանազան մարդոց հետ:

Բարեններով
Ձեր ՍՄԲ. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

Ռոստոմի կինը գնա՞ց թէ չէ...

Իմ անունով թղթեր են թողնուած լինելու... խնդրեմ ուղարկէք. Ձեր քեզեանի կազմածի պատճէնը չը մոռանաք ուղարկել Վրէժին(7):

- 1.- Ալեքսանդրապոլում:
- 2.- Ձեզի մասերին:
- 3.- Ոսկեհանքը՝ Իզմիրն է, Մրգաստանը՝ Երեւան:
- 4.- Երկուքն ալ անդամ Ոսկեհանքի (Պարո) Կ. կոմիտէին:
- 5.- Ա. Վասնեան, որ չորրորդ Ընդի. Ժողովի կողմէ ընտրուած էր անդամ Արեւելեան բիրոյին:
- 6.- Արտաշէս Յովսէփեան:
- 7.- Թարիզ՝ Ատրպատականի Կ. կոմիտէին:

Փաստ. 17-27

Չաւարեանի այս գրութիւնը Թիֆլիսէն է եւ ուղղուած Ժընեւ՝ Արեւմտ. քիւրոյին:

14 - VIII - [19]07

Ստացայ Վահագի(1) 4 VIII-ի գրածը քաղաածքի հետ միասին: Նամակները Յակոբը երեւի արդէն տարած է եւ լաւ է արած: Հարցի լուծումը ինչպէս կ'երեւի կախած է երկու աղաներից եւ այդ նամակները կարող են որոշ նշանակութիւն ունենալ: Ինձ այնպէս կ'երեւի որ Ղարիբի(2) վերջի ատեն ընկերակից Ծերուկը կարող էր որոշ քայլեր անել մեզ համակրող անհատների առաջ, որոնք կողմնակի կերպով կ'ազդէին աղայի վերայ: Ղարիբը որ դայ խորհէք այդ մասին:

Անջ[ատականների] մասին յարձակումներն ու կռիւր կը դադարւի միայն այն դէպքում, եթէ նրանք դադարեն Հայկ. Ֆրակցիա լինելուց(3). կոնֆերանս առաջարկելով եւ դիմումը մի մանեովը էր եւ ժամանակի կորուստ... Լաւ է մերձեցման նշաններ ցոյց չը տալ...

Շ[րջաբերական]ի համար պահանջների առանձին տպագրելը հարկադրում է չտապել յառաջաբանի տպագրութեամբ, մինչեւ որ խմբագրւած չը լինի ամբողջ Ծրագիրը...

Յառաջաբանը մի այժեբրա է որը մատչելի է միայն չնչին փոքրամասնութեան: Ընդհանուրը տպագրելիս կարելի է կարծեմ պահանջները դնել խմբագրւած եւ ուղղւած ձեւով (եւ ոչ ինչպէս Շ-ին է ներկայացւած):

Շահր[իկեան]ի զրկած գրքերը փոստով ուղարկէք ինձ:

Քարի(4) անախորժութիւնների մասին մի նամակ էի գրած. արդեօք ստացած էք...

*Բարեւներով
ՍՄԲ. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]*

- 1.- Արշակ Վոսնեան:
- 2.- Աւետիս Ահարոնեան:
- 3.- Անջատականներու մէկ մասը, դժգոհ Հ.Յ.Գ. չորրորդ Ընդի. ժողովի ընդունած ծրագրէն, ղիւմած էր ռուս սոցիալ յեղափոխականներուն, զիրենք ընդունելու համար իրենց կուսակցութեան մէջ իբրեւ հայկական ֆրակցիա:
- 4.- Ալեքսանդրապոլի:

Սիրելի Միքայել(1),

Քո երկու նամակներն էլ, որ վերաբերում էին այդտեղ մնալուդ կամ վերադառնալուդ — ժամանակին ստացել եմ: Մինչև հարցի որոշ գոյն ստանալը չէի ուզում պատասխանել: Այժմս յաջողած կարող եմ համարել որ ամիսը կարող կը լինեմ քեզ հասցնել 50-ական ու[ուբլի]: Ընկերներից մի տասը հոգի որոշած են կատարել քո վերաբերմամբ իրենց ընկերական պարտականութիւնը եւ միջոց տալ որպէսզի դու կարողանաս գէթ մի տարի պատրաստել եւ նւիրել քո սիրած մանկավարժական գործին: Որտե՞ղ եւ ի՞նչպէս — դա արդէն քո գործն է. աշխատելու ես միայն որպէսզի մինչև եկող աշուն վերջացրած լինես քո զբաղմունքները: Յուլիսի վերջերին լինելու ես այստեղ որպէսզի սրտովդ մի տեղ գտնես. դա դժւար չէ լինել[ու] քանի որ ներկայումս ուսուցիչների մեծ պահանջ կայ:

Լաւ է սակայն եթէ քեզ յաջողւի ձեռք գցել ոեւէ վկայական որպէսզի կարողանաս ցուցնել որ բոբիկ չես մանկավարժական ասպարէզում:

Ժամանակ չահելու համար Երեւանից քեզ հեռագրեցի որպէսզի օր առաջ տեղաւորուես ուր հարկն է: Գնալ Ամերիկա կամ Եգիպտոս շատ սխալ կը լինէր: Հերիք է թափառել. հիմա էլ թող աւելի թարմ ոյժերը դրան նւիրեն:

Վերջապէս մայրիկդ էլ մեղք է. անցեալ օրը Երեւանում Օհանէսը գանգատում էր, որ դու այդքան ձգձգում ես քո վերադարձը:

Բէյրութի հետ ես պահում եմ նամակագրութիւն, թէեւ շատ անկանոն կերպով:

Նրանք գանգատում են, որ չը նայած իմ մի քանի անգամ կրկնած նամակներին՝ այդտեղից ուղարկել իրենց գրքեր որոշ ուղղութեամբ, ոչինչ չեն ստացել:

Նորից շեշտում եմ այդ բանի վերայ:

Խնդրում եմ մի քանի անձանց հետ կազմէք մի քանի տասնեակ գրքերի ցանկ, մի կողմից՝ ազատագրական լայն մտքով, միւս կողմից՝ բնութեան եւ մարդկութեան զարգացման միտքը արծարծող, գնէք այդ գրքերը եւ մաս մաս ուղարկէք իրենց: Պէտք են թէ անգլիերէն գրած քերթ թէ Ֆրանսերէն: (Անգլիական եւ Ֆրանսական դպրոցների համար):

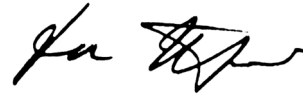
Եթէ դրամի խնայողութեան մասին ոեւէ խօսք լինի, գրիր այստեղ, դրամը կ'ուղարկւի:

Այդ տեսակ գրադարաններ հիմնելը լինելու է մեր նպատակներից մինը բոլոր այն տեղերում, ուր կան քիչ շատ հասակաւոր աշակերտներ: Ժամանակին դա կը տայ բաւարար արդիւնք:

Հետեւիր այս բանին խնդրեմ եւ իրականացրու, թէ չէ ստիպւած կը լինեմ գրավաճառների հետ կապել, որ շատ աւելի սուղ կը նստի մեզ:

Ես լաւ եւ առողջ եմ. վարում եմ աւելի թափառական կեանք որը այնքան էլ դուրալի չէ եւ վատ է ազդում ջղերիս վերայ: Որոշ գբաղմունք դժբախտաբար չունեմ, թէեւ չեմ էլ աշխատած այդ ուղղութեամբ:

Բարեւներս ծանօթներին

Քո ՍԻՄ[ՈՆ]

Հասցէս Ֆրէյ լինսկայա 4 (2):

Ներփակ 200 ու[ուրլի]. քեզ կը բաւի մինչեւ Յունւար: Յունւարին կ'աշխատեմ չուշացնել... Գրիր ինչպէս եւ ուր տեղաւորեցիր:

1.- Միքայէլ Վարանդեան, որ կ'ակնկալուէր, որ Թիֆլիս անցնի եւ Ներսիսեան վարժարանին մէջ ուսուցչական պաշտօն վարէ:

2.- Բնագրին մէջ ռուսատառ:

Միրելի Միքայել(1),

Բաւականին ժամանակ է ինչ ստացել եմ վերջի նամակդ (թ[ւական]ը չէիր նշանակած): Շատ գոհ եւ ուրախ եմ թէ ընտրած տեղիդ, թէ զբաղմունքներիդ առթիւ: Պարապմունքները իրենք — չափաւոր, ոյժիդ համեմատ պարապմունքները — կը կազդուրեն եւ լաւ կ'ազդեն տրամադրութեանդ վերայ: Միայն թէ չը ցրւես, կենտրոնացնես ուշադրութիւնդ մանկավարժական գիտելիքների վերայ եւ իւրացնես դա գործնականօրէն: Քննութիւն տալը եւ վկայական առնելը օգտակար կը լինի, անշուշտ, գուցէ եւ անհրաժեշտ ապագայ քո դիրքի համար: Առանձնապէս զբաղւիր լըրագիտութեամբ, որ ցած դասարաններում մտցած է այժմս դպրոցներում եւ ամփոփում է բնական գիտութիւնների տարերքը. “leçons de choses” է կոչուում այստեղ: Մեր դպրոցների ուսուցիչներից միայն ժընեւում սորված բնագէտներն են քիչ հմուտ դրան (Լիզան, Մաշուկը) եւ մարդ չը կայ այդ առարկաներից. Երեւանի դպրոցներում նոյն իսկ այս տարի համապատասխան ուսուցչի բացակայութեան պատճառով չէին անցնում իրագիտութիւն. անպատճառ դա անցիր եւ լաւ անցիր: Դասագիրք էլ չունենք դրանից...

Օրտանար(2) խորհուրդ է տալիս որպէսզի մարմնամարզութիւն եւս անցնես, շատ օգտակար է մեր դպրոցների համար: Կրկնում եմ. քանի որ ժամանակը սուղ է՝ կենտրոնացրու ուշադրութիւնդ մանկավարժական առարկաների վերայ. յաճախիր թէ քաղաքի թէ հարեւան գիւղերի դպրոցները... կոնֆեսիոնալ(3) դպրոցներում կամ եկեղեցիներում ծանօթացիր ինչպէս են անցնում կրօնը, բարոյագիտութիւնը:

Նամակդ առնելուց յետոյ Երեւան չեմ եղել. եղբայրներիդ գրածներին այնքան էլ ուշադրութիւն մի դարձրու: Բացի Օհանէսից միւսները լըրենցով շատ են զբաղւած եւ կարող են եւ պարտաւոր են հոգ տանել ծնողների մասին: Ամառը կը գաս եւ մայրիկդ գոհ կը լինի...

Բէյրութում հայերէն գրքերի բաւարար գրադարան հիմնած եմ դեռ 3 տ[արի] առաջ եւ միշտ էլ ուղարկում եմ: Սակայն հայերէն շատ բան չը կայ: Եղած բժշկական դպրոցներում էլ (թէ անգլիական թէ ֆրանսիական) թէ եւ շատ գրքեր կան — տասնեակ հազար հատորներ — բայց ազատամիտ ուղղութեամբ եւ ոչ մի բան: Այդ բժշկանոցները կրօնական հաստատութիւններ են եւ խոյս են տալիս թէ Դարվինից, թէ Սպենսերից: Ուսանողները բոլորն էլ

կամ Ֆրանսերէն կամ անգլիերէն գիտեն բայց էւոլուցիոնի մասին գաղափար չունեն: Բացի այդ, ամառները արձակուրդներին գրադարանները փակուում են եւ տղաները ամբողջ 3 ամիս ազատ Լիբանանում մնում են պարապ: Իմ կարծիքով Թուրքիայի բոլոր խոշոր քաղաքներում ուր կայ երիտասարդ ուսանողութիւն, մենք ունենալու ենք եւ փոքրիկ փոքրիկ ազատամիտ գրադարաններ: Դրանք աւելի շատ բան կ'անեն, քան թէ մեր թերուս քարոզիչները:

Տղաներին հետաքրքիր քաղաածքներ կամ տպագրական (Ֆրանսերէն, անգլիերէն եւ գերմաներէն) նորութիւններ ուղարկէք հետեւեալ հասցէով՝ Van (Turquie) British consulat capt. B. Dichson, N. M. H. B. m.

Արժէ մի քիչ դրանով զբաղել: Կազմեցէք մի քանի տասնեակ ազատամիտ, յեղափոխական, սոցիալիստական, անիշխանական գրքերի ցանկ Ֆրանսերէն եւ անգլիերէն (Բէյրութի համար) եւ կամաց կամաց ուղարկէք:

Թող տղաների միտքն ու սիրտը մի քիչ լայնանայ ու մեծանայ: Հայերէնը այստեղից կը հասցնեմ: Նոյն բանը անելու է Պոլիս, Երուսաղէմ, Իզմիր, Կեսարիա եւ այլ տեղերում: Սա Ծրդ անգամն է որ գրում եմ եւ յոյս ունեմ վերջինը կը լինի: Վերջերս ուզած էին եւ պայթուցիկ նիւթերին վերաբերեալ մի գործնական ձեռնարկ: Ռուբինան(4) ասեց որ մինը տեղումդ կայ. (Յովնանը գիտէ), կամ կարելի է Փարիզից բերել տալ. չը մոռանաք եւ դա:

Հիմա էլ իմ կարիքներից: Ես զբաղած եմ մի ուսումնասիրութեամբ. ինձ պակասում են նիւթեր, թւեր: Այստեղի գրադարանը շատ աղքատ է...

1) Խօսիր վիճակագրութեան եւ քաղաքատնտեսութեան պրոֆեսորի հետ եւ գրադարանում համոզւիր ինքդ որ ինչ գրքում կայ քիչ շատ ամփոփ տեղեկութիւններ զանազան պետութիւնների տնտեսական վիճակի մասին, մանաւանդ Թուրքիայի եւ Ռուսիայի:

Ծանօթացիր Mulhall Dictionary of Statistics 1899 եւ May Die Wirthschaft in Werganseneit — գրքերի հետ, տես որը դրանցից աւելի լրիւ տեղեկութիւններ է պարունակում Թուրքիայի ու Ռուսիայի մասին, որտեղ կայ վիճակագրութիւն այլ եւ այլ պետութիւնների ընդհանուր հարստութեան, ընդհանուր արտադրութեան մասին եւ եթէ 50 Ֆրանկից սուղ չեն, գրւիր եւ մինը ուղարկել տուր ուղղակի ինձ: Կարծեմ Միւլհալլը աւելի լաւ է:

2) Mulhall-ի Balancesheet of the world for ten years 1870-80 աշխատութիւնից քաղիր տեղեկութիւններ այլ եւ այլ երկիրների (չը մոռանաս Թուրքիան ու Ռուսիան) արտադրութեան արժէքի մասին անձի վերայ 1870 եւ 1880-ին...

3) Ուղարկիր ինձ ամենալաւ գրածքը որ կայ Ֆրանսերէն Economie social-ի մասին. կարծեմ այդպէս է կոչուում այն գիտութիւնը, որ ռուսերէն

տնտեսական քաղաքականութեան-ի (եւ ոչ քաղաքատնտեսութեան)(5) ա-
նունն է կրում...

4) Նոյնպէս վիճակագրութեան գիրք, մանաւանդ տնտեսական վիճակագ-
րութեան եւ ոչ ազգաբնակչութեան:

5) Բերել տուր եւ ուղարկիր ինձ Otto Hübner-ի Geographisch-Statistische
Tabellen գրքոյկի 1907-ի եւ 1881 (կամ 1882) թւերի պրակները (տպագրւած է
Ֆրանկֆորտում H. Keller-ի մօտ):

Գրքերի արժէքը, գները իմանալուն պէս կ' ուղարկեմ քեզ:

Ծանօթացէք, մօտեցէք տեղումդ ապրող թուրք ուսանողութեան հետ.
աշխատէք գործունէութեան վերաբերմամբ համաձայնութեան գալ:

Բարեկներս Ղազարեանին, Ալիբէգեաններին:

Քո՛ւ՝ ՍՍ[ԲԱՏ] ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

– Ներփակ ուղարկում եմ 100 ռ[ուբլի]:

– Օր եւ Տիկ. Ժիրոնին բարեկներս:

1.- Միք. Վարանդեան:

2.- Յոնան Դաւթեանի գովիցերուի կինը:

3.- Յարամուանական, կրօնական:

4.- Սոֆիա Արէշեան, ծանօթ Ռուբինա անունով:

5.- Բնագրին մէջ ռուսատառ:

Փաստ. 18-95

Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ Սահմանադրական իշխանութեան կազմութենէն անմիջապէս ետք գրուած նամակ:

15 - VII - [19]08

ԹԻՓԼԻՍ

Արեւմտեան Բ[իւրօ]-ին,

Ընկերներ,

Երէկեայ տւած հեռագրից պարզ կը լինի ինչպէս ենք նայում մենք օրւայ հարցին, Սահմանադրութեան յայտարարութեան Թուրքիայում:

Յայտարարութիւններին առանձին նշանակութիւն չը պիտի տալ. նրանցից օգտուելու է եւ հական բովանդակութիւն մտցնելու: Մեզ թւում է որ մեր տակտիկան էլ լինելու է [է] խոչընդոտ չը հանդիսանալ արթնացման գործին, այլ աշխատել ամէն կերպ լայնացնել նա եւ խորացնել:

Դրա համար մասնակի առաջարկութիւններ չը պիտի անել, այլ աշխատելու է բացառիկ օրէնքներ վերացնելու միջոցաւ վերացնել եւ ազատ երթեկուցութեան արգելքները, անցագրերը, հայրենիք վերադառնալը, ազգային ժողովի գումարումը եւ այլն... Դրան, վստահում ենք, կ'աջակցեն եւ մեր բարեկամները: Բայց ամէնից կարեւորը նա է, որպէսզի ժողովներով ու խօսքի կատարեալ ազատութեան գործադրութեամբ արթնացնել քնած ամբոխը, կազմակերպել ժողովներ գաւառական ու նահանգական քաղաքներում, ուղղելով այդ ժողովների ուղադրութիւնը այն բոլոր չարիքների դէմ, որից իսկապէս տառապում է ազգաբնակչութիւնը...

Ազատութիւն ստացած բանտարկեալներն ու աքսորականները պիտի հանդիսանան ազատութեան կրակը վառողներ, օսմանեան յեղ. դաշնակցութեան ծրագիրը պիտի լինի մեր բոլորին պլատֆորման: Ձգտելու է յիշատակած կէտերը մարսել տալ ղեկավար տարրերի ու ժողովրդի կողմից: Դրա համար էլ անհրաժեշտ է զանազան լեզուներով թարգմանել տալ դա, եւ ցրել, իսկ յետոյ կոմմենտարիաներ(1) աւելացնել ամէն մի կէտին... Թուրքերէն, քրտերէն (հայոց տառերով). այստեղ կը տպագրենք. հեռագրում ենք Եգիպտոս արաբերէն տպելու համար — այլ տեղ էլ տպել տւէք թուրքերէն, ալբաներէն, սերբերէն, բուլգարերէն եւ այլն...

Տեղական ինքնավարութեան ու ազգ. կուլտուրական աւտոնոմիայի մասին շատ քիչ է խօսուում Օսմ. յեղ. դաշնակցութեան պահանջների մէջ... մակեդոնացիների, ալբանացիների, արաբների, հրեաների մասնակցութիւնը

զրաւական է որ դա եւս դժւար չի լինել ապահովել: Օգտւելով Նիազիի(2) յայտարարութիւնից գուցէ հէնց հիմիկանից ուիզայականները(3) գիջեն: Աւաշմս այնքան էլ շեշտելու չէ դրա վերայ. թողէք կրակը չաղանայ ընդհանուր պահանջներու հողի վերայ...

Մոմենտը շատ պատասխանատու է. այդ պատճառաւ էլ մեզ թւում է որ հէնց այժմեանից ձեզանից, Լիսի(4) մարմնից եւ Պերմանանի անդամ Նիթրայից(5) կազմելու է մի մարմին, որը եւ խօսելու ու բանակցելու է մեր կողմից: Խաչատուրին(6) հեռագրւած է այդ մասին: Նիթրան շուտով կը գայ: Չմոռանաք խորհրդակցել եւ Շահնազարի(7) հետ: Բացի անմիջական օգտից նա կարող էր մեզ կապել եւ Լիսի մաքուր ազատամիտ տարրերի հետ:

Բարեկներով ձեր ՍՄԲ. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

- 1.- Մեկնաբանութիւնները:
- 2.- Թուրք յեղափոխական բանակի հրամանատար:
- 3.- Ահմէտ Ռիզայի կուսակիցներ, աւելի պահպանողական եւ թուրք ազգայնական թեքումով:
- 4.- Կ. Պլլայ:
- 5.- Նիթրան՝ Յար. Շահրիկեանն է, որ Գաշնակցութեան կողմէ կ'անդամակցէր Օսմ. Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերու կազմած մնայուն կոմիտէին (Պերմանան):
- 6.- Է. Ակնունի:
- 7.- Յովի. Շահնագար, հրապարակագիր, որ տարիներ առաջ աշխատած էր մերձեցում առաջացնել Գաշնակցութեան եւ Վերակազմեալ հնչակեաններու միջեւ:

Փաստ. 18-100

31 Յուլիս 1908
Թիֆլիս

Սիրելի Յովնան,

Քանի ժամանակ է ինչ ստացած եմ Օրտանսի, Գալֆայի(1) ու քո անթլակիր նամակը. ստացած եմ նաեւ ուղարկւած գրքերի առաջի մասը: Շնորհակալ եմ:

Չարմանայի է նամակներ չստանալնիւ... տղերքը ասում են որ դուք էլ էք «թղթի կտորներ» գրում: Վերջապէս, միշտ ընկերներ են գալիս գնում, պատմում ամէն ինչ, ուղարկւող նամակների պատճէններն էլ բաւականին լուսաբանում են դրութիւնը:

Տեղում մեր դրութիւնը նախանձելի չէ. մեծ մասը մարմինները քայքայւած, ուժեղանալու նշաններն էլ բաւականին քիչ յուսալի: Դժւարանում եմ

դա վերագրել «ռէակցիային» ու ժամանակին: Գուցէ այս փորձերը զուր չանցնեն եւ մենք կարողանանք կանգնել աւելի ուղիղ ճանապարհի վերայ:

Փաստը սա է, որ մեր ունեցած մարմինները մեծ մասամբ անձեռնհաս են մեր առաջ դրած բարդ հարցերին ուղղութիւն տալու...

Թուրքական սահմանադրութիւնը մի խոշոր երեւոյթ է, որին վախնամ մենք չը կարողանանք բաւականութիւն տալ:

Գաղթականների վերադարձը հարցի մի չնչին մասն է. նա կ'իրականանայ միայն այն դէպքում երբ բոլորը կը զգան որ Թուրքիան ապահով ու ազատ է... առանց դրա մասսաները չեն վերադառնալ... Առ այժմս մեր նպատակն է լինելու սահմանադրական պահանջն ու էութիւնը իւրացնել տալ ժողովրդական մասսաներին, մշակել մի minimum պրոգրամ, պահանջներ, որը իրականացելու է հէնց այսօրանից եւ իրականացելու է համերաշխօրէն. այլ կերպ գինւորականների գերիշխանութիւնը անուրանալի է: Վիլայէթների սահմանների փոփոխութիւնն ու տեղական ինքնավարութեան ապահովութիւնը կորիզ կը դառնայ եւ շրջանային ինքնավարութեան: Փոքր ազգութիւնները եւ Եւրոպայի ազդեցութիւնը շատ մեծ են Թուրքիայում որպէսզի քրիստոնեաների դիրքը չապահովվի:

Նիթրան(2) մեկնում է քանի օրից յետոյ, գուցէ Լիսի(3) վրայով: Կարծեմ գործունէութեան կոնկրէտ պլատֆորմա մշակելու համար օգտակար լինէր բոլոր կուսակցութիւնների խորհրդաժողով հրաւիրել: Վերջինիս համաձայնութեամբ գուցէ օգտակար լինէր նոյնիսկ ապագայում մի ազատ պարլամենտ[ական] խորհրդաժողով գումարել Թուրքիայից դուրս, օրինակ Եգիպտոսում: Վերջինս կը մշակէր թէ սահմանադրութեան հիմքերը, թէ պրոպագանդ կ'անէր այն հասունացած ռեֆորմների համար որ իրականացելու է:

Չեմ կարծում, որ թերթերն ու բրոշիւրները կարողանան այն անել, ինչ որ այդպիսի մի ազատ խորհրդաժողով կ'անէր: Յամենայն դէպս, դրութիւնը այնքան պատասխանատու է որ առանձնակի քայլերը ցանկալի չեն: Ահա ինչու առաջի օրն իսկ հեռագրած էինք որ Արեւմտ. [բիւրոն], Լիսի մարմինը եւ Նիթրան իբրեւ «մնայունի» անդամ կազմելու են մի յանձնաժողով որը տանելու է այդ գործերը...

Իմ ազգակից բժիշկը այստեղ է. այնքան էլ ուրախ տպաւորութեամբ չի վերադարձած...

Ասում են Կոմսը լեռներից շուտով Շամ(4) կը վերադառնայ...

1.- Օրտանը՝ Յոնան Դաթեանի գոյիցերուի կինն է. Գալֆան՝ Յար. Գալֆայեանը:

2.- Յար. Շահրիկեանը:

3.- Կ. Պոլսոյ:

4.- Կոմսը՝ Վահան Փափագեանն է, իսկ Շամը՝ Վան: Նախքան սահմանադրութեան յաղթանակը, ինչպէս բազմաթիւ յեղափոխական գործիչներ, Կոմսը եւս փախստական վիճակի մէջ էր Վասպուրականի լեռնային շրջաններուն մէջ:

Փաստ. 921-35

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք շարք մը դաշնակցական ղեկավար ղեմքեր, ինչպէս է. Ակնունի, Ս. Չաւարեան եւ շատ ուրիշներ, անցած էին Թուրքիոյ մայրաքաղաք, ուր կազմաւորուեցաւ Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ (Վիշապ) Պատասխանատու մարմինը: Այս վերջինին գործունեութեան գլխաւոր մարզերը պիտի ընդգրկէին մէկ կողմէ՝ Թուրքիոյ նոր ղեկավարութեան հետ յարաբերութիւններու հարցը, միւս կողմէ՝ վերակազմակերպումն ու կապը Օսմանեան կայսրութեան տարածքին մինչ այդ գործող կուսակցական ընդլայնուող մարմիններու հետ:

Ս. Չաւարեան, ինչպէս յիշուեցաւ, առաջիններէն էր Թուրքիոյ մայրաքաղաք ժամանողներէն:

Չաւարեանի ներկայ գրութիւնը ուղղուած է Ժընեւ, Արեւմտեան քիւրոյին:

31 - X - 1908, Իզմիր

Միրելիք(1),

Մի քանի օրով եկած եմ հոս. կ'օգտուեմ առիթէ մի քանի տող գրելու:

Ընտրողական գործը(2) բոլորին էլ իր վրայ է կենտրոնացրել. ընտրութիւնների խառը կերպով տանելը (Օսմ. կ[առավարութեան թելադրութեամբ] ոչ միայն մեր ձայները իջեցրեց ենթադրեալ 15-20-ից մինչեւ 8-10, այլեւ ցոյց տւեց որ հայկական ասած գաւառները շատ քիչ հայկական են... (Թուրքերին էլ դա էր պէտք): Խարբերում հայերի գրկելը, Խոզանում (Միս) թուրքի չընտրւելը, այստեղ յոյների ճնշւելը ապացոյց է միայն որ ընտրութիւնները Թուրքիայում չեն կարող ընթանալ թեկնածուի «արժանաւորութեան» հողի վերայ, եւ որ դրանց խառը կերպով տանելը միայն ազգային յարաբերութիւններն է լարում ու գրգռում, արգելելով միաժամանակ գաղափարական հոսանքների արտայայտւելուն ամէն ազգութեան մէջ...

Մի նոր եւ խոշոր արգումենտ որ ընտրութիւնները այստեղ տանելու է ազգութիւնների մէջ, կամ առաջուց որոշելու է, որ այս ինչ շրջանում ընտրւելու է այսչափ հայ, այսչափ մահմեդական (ինչպէս դա Լիբանանում է...)...

Ներսերի(3) հետ լաւ է շարունակել այստեղից պահել յարաբերութիւններ, դրսերը ուղղակի փոստով ուղարկել, ինչպէս եւ պատկերները, փոստ-քարտերը... Ի դէպ, վերջիններիս գները ճշտելու է, հատ-հատ սերիաներով այնքան էլ յարմար չէ: Ամէն տեղ գինւածներու պահանջ կայ... Մի քիչ բարակ թղթի վրայ տպէք, աւելի արժան եւ շատ մեծ քանակութեամբ կը տարածւի...

Մենք շատ առատ տեղեկագրեր ունենք. դուք միայն Տատրակինը եւ Իշխանինն(4) էիք ուղարկած. հապա միւսները?

Խնդրեմ մէկդ, մի երկու ուսանողների հետ դրանով զբաղւէք եւ ուղարկէք Վասպուր[ականի], Բաղէշի, Խլաթի, Սղերթի եւ այլ տեղերի տեղեկագրեր, վիճակագրական եւ այլ փորագրութիւններ: Տեղերը Գալֆան կարծեմ աւելի լաւ գիտէ. հիմա գրում է...(5)

Անցնում են տարիներ, այդ թանկագին նիւթերը կորցնում են իրենց արժէքը... այնինչ հիմա այնքա՛ն հետաքրքրութիւն կայ հասարակութեան մէջ...

- 1.- Գրութիւնը անստորագիր է եւ ուղղուած ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կամ, նոյնն է, Արեւմտեան քիւրդիին:
- 2.- Խօսքը խորհրդարանական ընտրութիւններու մասին է, որոնք տեղի պիտի ունենային առաջին անգամ՝ Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն ետք:
- 3.- Այսինքն՝ ներքին գաւառներու հետ յարաբերութիւնները պէտք է կատարուին այստեղէն, այսինքն՝ Կ. Պոլսէն:
- 4.- Տատրակը՝ Գեղամ Տէր Կարապետեանն է. Իշխանը՝ Վանայ Իշխանը (Նիկոլ Միքայէլեան):
- 5.- Գալֆան՝ Յարութիւն Գալֆայեան, «Դրօշակ»ի եւ Արեւմտեան քիւրդի քարտուղարն էր, որ Սահմանադրութենէն ետք գործիչային առաքելութեամբ անցած էր Թուրքիա եւ այդ օրերուն կը գտնուէր Իզմիր: Արդարեւ, Չաւարեանի նամակին կցուած է Գալֆայեանի գրութիւնը, որմով ցուցմունքներ կը կատարէ ժընեւի ընկերներուն, թէ ո՞ր պահարաններուն մէջ պէտք է փնտռել պահանջուած փաստաթուղթերը:

82

Փաստ. 191-138բ

Ս. Չաւարեանի այս հակիրճ ծանօթագրութիւնը կցուած է Երկրէն ըստացուած (Բաղէշ եւայլն) եւ Կ. Պոլսէն ժընեւ՝ Արեւմտեան քիւրդիին ուղարկուած շարք մը նամակներու:

23 - XII - [19]08
5 - I - [19]09, Կ. Պոլիս

Սիրելիք,

Ահա մի շարք նամակներ. ամենահետաքրքիրը Բաղէշի ժողովին վերաբերեալներն են որ խօսում են Դաշն[ակցութիւն] – Իթիթհատի խորհրդակցական ժողովի մասին: Արձանագրութիւնը դեռ առած չենք:

Միւսների մէջ էլ կան կարեւոր կէտեր, կարմիր մատիտով գծուած:

Փաստ. 193-165

Կ. Պոլսէն, ուր կը գտնուէր Չաւարեան, Ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան ուղղուած նամակ է, կիսատ, անտորագիր եւ առանց թուականի: Այս վերջինը կարելի է մօտաւոր կերպով ճշդել: Ընդհ. ժողովը, որուն ակնարկութիւն կայ նամակին մէջ, հինգերորդն է, որ գումարուեցաւ Վառնա, 1909 թ. 14 Օգոստոսին: Երկու Բիրոններու հրաւեր-շրջաբերականը ուղարկուած էր նոյն տարուան Մարտ 1-ին:

Հաւանաբար 1909 թ. Մարտ ամսուն ալ գրուած պէտք է ըլլայ այս նամակը:

[Մարտ 1909]

Սիրելիք,

Առած եմ Մարի 7 Մարտից եւ Յովնանի վերջի գրութիւնը (թիւ ?). Խ[աչատուր]ը(1) արդէն մանրամ[ասն] գրած պէտք է լինի թէ ինչ պատճառներով Ը[նդհ.] Ժ[ողով]ին վերաբերեալ բոլոր խնդիրները ձեզ է թողնուում: Ուրեմն կարգադրելու էք: Նամակներով ես լուր տւած եմ:

Շնորհակալ եմ Միք[այէլ]ից(2) Տարօնի համար արւած նախապատրաստութիւնների համար...

Գրքերի մասին էլի կրկնելու եմ, ինչպէս ուզում էք անենք միայն թէ շուտ լինի շատ, մի տարուց յետոյ նոյն հետաքրքրութիւնը չի լինելու: Մեզանից ուղղակի պահանջում են յեղափ[ոխական] շարժման պատմութիւնը: Հինգ անգամ որոշումներ տրւած են այդ ուղղութեամբ. հիմա երբ հնարաւորութիւն կայ այդ պակասը որոշ չափով լրացնել յիշատակարաններով... ինչ որ անյարմարութիւններ էք գտնում: Սա[թենիկի] — Իշխանի «ոչ գեղեցիկ» բաները ի հարկէ դուրս կը թողուի: Ինչպէս եւ գաղտնիքի բնոյթ ունեցող կէտերը... Իսկական անունները կարելի է փոխել: Մոռնալու չէ եւ մի հիմնական կէտ. եթէ հաշէք վնասը, հաշուելու է նաեւ օգուտը... վերջինս մի քանի անգամ բարձր է առաջինէն... Խորհէք այդ մասին եւ յուսամ կ'ուղարկէք եթէ ոչ բոլորը գէթ Խանասորի արշաւ[անքի] վերաբերեալը. եւ նրան յաջորդող մասերը, որպէսզի օր առաջ Սիմ[ոն] Յակոբեանը խմբագրէ:

Գիտական բաժնի մասին արդէն քայլեր արւած են — «Ամբոխ[ային] տրամաբանութեան» յայտարարութիւնից կը տեսնէք... աւելացրէք պակասը —:

Պատկերները 20% ապառիկով մենք ուղարկում ենք շրջանները, իսկ դուք նաղդ(3) ուզում... Անցեալները Բագէլից(4) ուղարկւած է թէ քանի ոսկին մերոնք վճարած են (ճանապարհած թէ ոչ) 10 ոսկուց աւել, այդ է էժանը:

1.- Յաջորդաբար՝ Միք. Տէր Մարտիրոսեան (Մար), Յոնան Դարեան, Խաչատուր Մարումեան (Է. Ակնունի):

2.- Միք. Վարանդեան:

3.- Կանխիկ:

4.- Չուիցերիական քաղաքի անուն:

Փաստ. 106-5

16/29 - V - [19]09, Կ. Պոլիս

Միրելի Դուրանեան(1),

Առի 26 Ապրիլի գրածը: Հեռագիրներ քեզի չը հասցնելու պատճառը հասարակ թիւրիմացութիւն է՝ հեռագիրներ արտագրողը կարծել է որ չըջանիդ կենտրոնատեղին Բաղէշն է եւ որ էնտեղից ձեզ կ'ուղարկեն:

Յանձնաժողով ուղարկելու հարցը թէեւ պարլամ[ենտում] յետ վերցւեց, բայց մինիստրութիւնը դա կ'անէ վարչական ձեւով, ուր դա անհրաժեշտ կը գտնէ: Դա վատ չէ նախ այն տեսակէտէ որ մինիստրութիւնը անկարող կը լինի ամէն մեղք ու դանդաղկութիւն գցել գնացող լրագոր յանձնաժողովին վրայ: Իսկ մնաց որ եթէ տեղի վարչութիւնները չաշխատէին, յանձնաժողովի գործը պիտի չէգոքացնէին... ինչեւէ. յետ վերցնելը մեզ համար պարտութիւն չը պիտի համարել:

Յուսանք որ Կարախանեան Ներսէս վարդապետը(2) ինքը անաչառ կերպով կը քննէ իր եղբօր անտակտութիւնները: Նոր բացւող դպրոցների քանակը եւ որակը կախած է նաեւ շրջանումդ ձեռնհաս մարդոց աւելանալուցը:

Նորից յիշեցրէք տեղիս Կանանց եւ Միացեալ ընկերութիւններին, շտապեցրէք առաջնորդին առանց ժամանակ կորցնելու ձեռնարկէ դպրոցների բացման պատրաստութեան, բերել տայ դասագրքեր եւայլն: Ամառւայ վերջը ուշ կը լինի:

Ազանայի սոսկումներին(3) կը ծանօթանաք թերթերէ. 30-40.000 մարդ սոված է եւ աչալուրջ վերաբերմունք ցոյց չի տրւում...

Ընկածների թիւը ճշտել դժւար է, բայց երեւի 5-7000-էն պակաս չէ – հայերից: Դրա մօտ 1/4-1/5 կը լինի միւսների գոհերը:

Բարեւներով
Քո ՍՄԲ[ԱՏ] ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

Մոռացայ ասել որ Մուրադի այսօր ձեր մօտ[?] մնալու մասին մի քանի անգամ ինդիւրներ են եղած շրջապատողների կողմէ: Երկու անգամ հեռագրած էինք մեկնի մեր[?] կողմերը: Քանի որ այնքան էլ ստիպողական չէ դա, իրեն բան չենք գրի մինչեւ ձեզմէ այդ մասին հեռագիր չստանանք:

ՆՈՅՆ

1.- Դուրանեան – Տարօնի Կեդր. կոմիտէին ուղարկուած նամակ է:
2.- Մշոյ նախկին Առաջնորդը՝ Խարախանեան Ներսէս վարդապետ, որ թրքական իշխանութեան կողմէ տարիներէ ի վեր արքայութեան էր Երուսաղէմ, Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք վերադարձած էր Տարօն:
3.- «Աղանայի սոսկումները» ակնարկութիւն է 1909 թ.ին Ատանա քաղաքին եւ Կիլիկիոյ տարածքին Սուլթան Համիտ Բ.ի եւ Իթթիհատի մասնակցութեամբ սարքուած կոտորածներուն:

Փաստ. 953-95

1909 թ. Ատանայի ջարդերին ետք Ս. Չաւարեան փութաց Կիլիկիա՝ տեղւոյն վրայ ստուգելու համար գործուած չարիքին հետեւանքները: Յաջորդող քանի մը նամակներ անաւարտ են եւ անստորագիր: Յովնանը ծանօթ Դաւթեան Յոնանն է:

Ուրբաթ, 22 - V - [19]09
Մերսին

Սիրելի Յովնան,

Աւելի յարմարը չը գտնուելու պատճառաւ ես եկայ այս կողմերը: Թէեւ գոհերի թիւը ստուգելը շատ դժւար է բայց սպասածիցս շատ է լինելու, կրկնակին, այսինքն մօտ 15-20 հազ[ար]: Եւ դրանց 9/10-ըը տղամարդիկ, աշխատող ձեռքեր, որ մի-մի ընտանիք կը պահէին: Անկարող եմ հասկանալ այդ անգը թուիթեան ու ատելութեան հիմքը: ...Աջ ու ձախ շատ են խօսուամ (թուրքերի կողմից ի հարկէ) որ հայերի ցուցամուրթիւնները, թայֆայականութիւնը.....

Փաստ. 953-100

Կիլիկիոյ կոտորածներին ետք Ատանա անցած Ս. Չաւարեան կը գրէ Կ. Պոլսոյ Պատ. մարմնին ջարդերու մասին՝ տեղւոյն վրայ իր քաղած կարեւոր տեղեկութիւնները մանրամասնօրէն փոխանցելով:

26 V / 8 VI - 1909
Ադանա

Սիրելիք,

Երէկ գիշեր երկար հեռագիր տւի Վարդգէսի(1) անունով, պատճէնը ներփակ է: Զոհերը շատ են. Ադանայի, Թարսուսի, Միսիսի, Համիդիէի, Բաղէէի կազաներում գիւղ, չիֆթլիք (խոշոր կալւած), չը կայ ուր հայութիւնը կոտորուած կամ այրուած չը լինի: Թարսուսի շրջանում (Կոլլէճի անւանացուցակով) 453 զոհ կայ. իմ ներկայութեամբ մի չիֆթլիքի ազատուածի շնորհիւ զոհերի թիւը բարձրացաւ 553-ի: Եւ այդպէս շարունակուում է. բոլոր գիւղերը տուժել են առջի շրջանում:

Այդ 553-ից 55-ը երեխաներ են
48-ը կիներ, օրիորդներ
323-ը 15-16 տար[եկան] տղամարդ
127 այլ հասակի տղամարդիկ.
գումար 553

Թւերից կը տեսնէք որ հարւածը ուղղւած է հայ կենսունակ տարրի դէմ...
Նոյնը եւ ամէն տեղ է.

Օսմանիէի մէջ մօտ 500 կին, երեխաներ են մնացել եւ միայն 12 տղամարդ:
Դրսեցիներ (Հաճին, Խարփութ, Տիգրանակ[երտ], Մուշ) շատ կան չիֆթ-
լիքներում կորած: Շրջանին լաւ ծանօթ մի յոյն կալածատէր, քրիստ[ոն-
եայ], չիֆթլիքներում աշխատող քրիստ[ոնեաների] թիւը կը հաշւէր մօտ
10.000. մահմեդ[ական]. չիֆթլիքներում աշխատող քրիստ[ոնեաների] թիւը՝
3-5000: Դրանց մէջ հայ բանւորները կազմելիս են եղել 80%-էն ոչ պակաս
(մնացածները՝ ասորիներ, յոյներ են):

Վախենամ որ այդ 10-15.000 դրսեցիների 9/10-ըը կոտորւած լինի: Վալին
երէկ ստացւած գեկուցագրերի հիման վրայ գոհերի թիւը ցոյց էր տալիս 3500
քր[իստոնեայ] + 2036 մահմեդ[ական] = 5538, չը հաշւելով դրսեցիներին,
որոնց թիւը ճշտել անկարելի է իբր: Եթէ կարող էք ճնշում գործ դրէք, թող
պահանջեն ցուցակագրել տէրերի միջոցաւ բոլոր չիֆթլիքներում աշխատող-
ների ցանկը եւ կենդանի մնացածների անունները. ես էլ կ'աշխատեմ:

Եւրոպացիները ասելով գոհերի թիւը 20-30 հազարի մէջ է: Ինձ էլ թւում է
որ 20.000ի շուրջն է դառնում: Ամէն տեղ մահմեդ[ականների] մէջ գտնուել են
անհատներ, որ շատ օգնել են հայերին:

Ամէն տեղ լաւ են եղել յոյները, եւրոպացիները: Չէրքէզները Հաճինի,
Չէյթունի շրջանում պաշտպանել են, միւս տեղեր մասնակցել: Տեղական
վարչութեան ղեկավարութեամբ է եղել մեծ մասը: Շատ վայրերում
տեղ[ական] իշխանութեան անդամներ դիմադրել են. աւերւած վայրերում
քիչ շատ դիմադրութիւն ցոյց են տւած Ադանան եւ Թարսուսը. միւս տեղե-
րը յանկարծակի են եկել...

Բինբաշի Լիւտֆի բէյը պահում է իրեն օրինակելի կերպով. առաջի շրջա-
նում պաշտպանում է Միսիսը, յետոյ ամերիկական հիւ[պատոսի] պահանջ-
մամբ (7 ամերիկացիների պաշտպանութեան համար) Հաճին է փոխադրւում
եւ վերջինս պաշտպանում: Նրա հեռանալուն պէս Միսիսը ջարդում են —
ընդհակառակը (Ադանայից) տեղիս կոմմանդանը (որ մինչեւ օրս ազատ է)
ձեռքերը ծալում է, 300 զօրքերը պարապ նստեցնում եւ գաղտնի կերպով
խրախուսում կողոպուտն ու կոտորածը: Նոյն դիրքն է բռնած եւ վալին որ
Պոլիս է. պահանջելու է նրան յանձնել տեղիդ գին. ատեանին, բանտարկել
առանց ժամանակ կորսնցնելու. մակեդոնացոց մասնակցութեամբ հաւանօ-
րէն տեղի է ունենում, վերջիններիս խաբւելով տեղացիները կողմէ...

Պարլամ[ենտ]ի ներկայացուցիչներն քննութեան համար դրսէն մարդիկ
են ուզած (կէսը հայեր): Դա շատ կարեւոր է. հայերի տեղ կարելի է եւ այլ

քրիստոնեաներ: Պարլամ[ենտի] անդամների գալուց յետ դրու[թիւնը փոխ-
ւած է դէպի լաւ. եթէ քննիչների թիւը աւելացէր, լաւ կը լինի: Իրանց դեռ
չեմ տեսած (գնացած են դէպի Չոք Մարսուան). առ հասարակ դրսէն մար-
դոց գալը (ինչ ձեռով էլ որ լինի) լաւ եւ ցանկալի է... Թող պատրիարքարա-
նը յատուկ մարդիկ, փաստաբան եւայլն դրկէ Անտիոք, Բախչէ, հոս. նաեւ
Ֆելդերներ(2), բժիշկներ: Մահմեդ[ական] բժիշկներէ խոյս են տալիս, այն
ինչ սոված, անտուն ժողովրդի մէջ հիւանդութիւնները անպակաս կը լինեն:

Պաշտօնեաները փոխելու են. չը մոռնաք Բայագէդից հեռացած միւթե-
սարեֆին, Վահանի գիտցած կայմակամին, պաշտօնեաների փոխելուն:
Սրանք եւս հումանիստ են. նոր պաշտօնեաները հարկաւ դրսէն են գալու
(գերադասելի է Մակեդոնիա աշխատածների մէջէն ջոկել):

Եթէ միտնորները, Հայոց (պատր[իարքարանի]) պատւիրակները,
Փրանս. Հալէպի հիւպատոսը չը լինէին հազարաւոր մարդիկ սովէն կը կո-
տորէին:

30.000 ո[սկի] յատկացելէ յետոյ իսկ կառավարութիւնը 130 դրամնոց
հաց է տալիս եղել, ուրիշ ոչինչ: Հայ պատւիրակները շեշտում են որ կառա-
վար[ութեան] օգնութիւնը (հայերին) 1500 ոսկիէն անցած չէ (կառավարու-
թիւնը դեռ հաշիւ չէ տւած): Այն ինչ երբ 4 օր առաջ մի խառը (միջազգայնա-
կան) յանձնաժողով է կազմուում (պարլամ[ենտի] անդամների նախաձեռնու-
թեամբ) նրա տրամադրութեան տակ է դրուում 22 հազար (8 հազ. ո. ծախսը-
ւած համարելով). այդ նոր յանձնաժողովն էլ դեռ բան չի ըրած... տեսնենք:

Այսօր Մերսինից դառնալու է կաթողիկոսը. գուցէ որոշ քայլեր անենք
այդ ուղղութեամբ...

Վալին ասում էր որ խնդրւած է մի նոր 30.000 եւս, որ մտադիր է եկեղե-
ցիները, դպրոցները կառավար[ութեան] հաշուով շինել տալ: Պատիժներէ
զատ ամենախոշոր հարցը (տների, գործիքների, կահ կարասիների, անա-
սունների) առհասարակ վնասների հատուցման խնդիրը մնում է բաց: Ա-
ռանց դրա կոտորածները դադրելու չեն:

Երէկ հեռագիրներ ուղարկեցի Թիֆլիսի եւ Բագլայ թերթերին օգնու-
թիւն խնդրելով:

Կրօնական որսորդութիւնն էլ չի մոռացուում: Հայ տարրի ներկայու-
թիւնը ամէն տեղ կարեւոր է: Կրօնի պաշտպանութիւնը չէ ի հարկէ այլ մի
ժող[ովրդ]ի շիտակութեան եւ արժանապատուութեան:

Իզմիրցիներից շատ շնորհակալ են. ամենաարագ եւ ամենաշատ օգնու-
թիւնը նրանք են հասցուցած:

Որբերին կարծեմ աւելի լաւ է տեղաւորել Պարտիզակ, Ատաբազար եւ
Ռոտոս[թո]:

Այս նամակը եւ պատկերները ուղարկէք Յոնանին(3). ժամանակ չը կար
գրելու:

1.- Վարդգէս` Յովի. Մերենկիլեան, անդամ Օսմ. խորհրդարանին:

2.- Բուժակներ, բժիշկի օգնականներ:

3.- Յոնան Դաւթեանին:

Փաստ. 953-105

31 -V / 13 -VI -[19]09

Ադանա

Ընկերներ,

Առաջադրվող գրեցի թէ ի՛նչ պայմաններում է կատարվում դատավարու-
 թիւնը(1): Վճռագիրը մոռցած էի դնել ծրարում, կը գտնէք ներփակ: Ճանա-
 պարհորդութիւնս շարունակելու համար նորէն տեսնեցի Վալիի հետ: Իր
 տւածէն (3500 քր[իստոնեայ] + 2000 մահմ[ետական] գոհ) նոր տեղեկութիւն-
 ներ չի տալիս, թէ եւ անցեալ օրը ռուսաց հիւպատոսին ասած էր որ 10,000-ի
 է հասած: Նա էլ ինձանից էր տեղեկութիւններ ուղղում աւելի ճիշտ
 տրամադրութիւն դժուարանում եմ մի վերջնական բան ասել: Ընդ-
 հանուր առմամբ սա ճիշտ է որ ամենամեծ հարւածը կրել են հունձի եկած
 մշակները, որոնց թիւը որոշ չիֆթիկներում(2) 10-15,000-ի կը հասնէր, չը
 հաշւած գիւղացիների քով աշխատողներին: Խարբերը, Սեբաստիան, Մուշ
 10-12 հազար տղամարդ գոհ տւին եւ դրանք բոլորը կորչելու
 են աղքատութեան մէջ:

Հողատէրերը կամ չեն հետաքրքրում նրանց անուններով այլ... միայն
 ծխանուներով:

.....

1.- Խօսքը կը վերաբերի քրքական իշխանութեանց կողմէ հայկական կոտորածներու մասնա-
 կիցներու դատավարութեան:
 2.- Չիֆթիկ – խոշոր, ընդարձակ կալուած, մեծ ագարակ:

Սիրելի Անանեան,

Խոստացած էի գրել այստեղի անցած դարձածներու մասին: Թշուառութեան ու աւերակներու մէջ տրամադրութիւն չը կայ երկար նկարագրութիւններու: Յիշեմ միայն որ Ադանայի, Թարսուսի, Ջեբել Բերեք[էթի] (եւ մասամբ Սսոյ) միւթեսարիֆութեան հայութեան տների 9/10-ը թալանած ու աւերած է: 20,000-է աւելի մարդու կորուստ կայ- դրա 8/10-ըը էրիկ մարդ, մեծ մասը աշխատաւորներ եւ կէսը դրսէն (Խարբութ, Մալաթիա, Մուշ) եկած հնձուորներ: Հետեւապէս ընդունելու է որ 20,000-15,000 ընտանիքներ գտնուում են կամ վաղը կը գտնեն իրենց սուգի մէջ: ...Աւելի մեծ է նիւթական վնասը քանի որ այստեղի չիֆթիլիքները ունէին շատ կատարելագործած մեքենաներ: Վիլայէթում հաշուում է մինչեւ 2000 հնձելու մեքենայ (լոկոմոբիլով):

Ամէն տեղ էլ շատ հայեր ազատուած են անհատ մահմեդականներու, յոյներու եւ մանաւանդ եւրոպացիներու շնորհիւ: Վայրագութիւնները եւս այս անգամ անցան 95-96-ի գազանութիւնները, իրենց «նրբութեամբ»: Ծովեզերքին մօտ վայրերում եւր[ոպական] նաւերը ցոյց են տւած որոշ (թէեւ պասսիւ ձեւով) ծառայութիւն: Ջինլ[որական] ատեանը իր գործերը նոր սկսած է թէեւ սխալով, բայց յոսամ ապագային մէջ աւելի յաջող... գուցէ...

Միւթարէք տեղացիներին իրենց տւած կորուստներով: Թող իրենց գաւակները ապրեն:

Ձեր Ս. ՕՀ. [ՄՄԲԱՏ ՕՀԱՆԵԱՆ]

Ս. Չաւարեանի 193-166 համարը կրող այս ընդարձակ նամակը ուղղուած է ամենայն հաւանականութեամբ Կ. Պոլսոյ Հ.Յ.Դ. Պատասխանատու մարմնին: Ըստ երեւոյթին կիսատ է: Հ.Յ.Դ. Կեդր. արխիւի բոլորովին մէկ այլ թղթածրարին մէջ (953-107) կը գտնուի Չաւարեանի միեւնոյն հարցերուն մասին գրած մէկ նամակին վերջին 6 էջերը (9-14), որ այդպէս ալ հրատարակուած է Հրաչ Տասնապետեանի խմբագրած «Միմոն Չաւարեան» գործի Գ. հատորին մէջ (Անթիլիաս, 1997, էջ 150-151):

Մեր համոզումով վերջին՝ անակիզը գրութիւնը մաս կը կազմէ եւ կ'ամբողջացնէ թիւ 193-166 նամակը, թէ իբրեւ էջերու եւ թէ իբրեւ բովանդակութեան շարունակութիւն: Այդպէս ալ միասին կը ներկայացնենք երկու փաստաթուղթերը, պահելով անոնց արխիւային երկու համարակալումները:

Փաստ. 953-107

Երեքշաբթի 9/22 - VI - 1909

Բախչէ

Ընկերներ,

Մօտ 10 օր է ինչ ճամբորդութեան մէջ եմ: Միսիս, Համիդիէ, Օսմանիէ, Էրզրն, Օսմանիէ, Բախչէ: Բոլոր տեղերն էլ տեսնուում եմ զին[ւորական] տեղական հրամանատարների հետ: Օսմանիէ նստում է Էրզրնի (Ջեբել Բերեքեթի) զինւ. ատեանի I-ի քննիչ յանձնաժողովը: Ուրիչ քննիչ (Ժաքիքաթ) յանձնաժողովներ կան Մարաշ, Հաջին, կարծեմ եւ Անտիոք: Զին[ւորական] V (տեղական) հրամանատարները հսկում են խաղաղութեանը. տեղ տեղ վերադարձնում են թալանները, տեղեկութիւն են հաղորդում քննիչ յանձնախումբերին անցած դարձածների մասին: Քննիչ յանձնախումբերն արդէն բանտարկում են յանցաւորներին եւ իրենց զեկուցման հետ յանձնում են զին[ւորական] ատեանին: Հասկանալի է որ ուր նստում են քննիչ յանձնաժողովները (օրինակ Օսմանիէ) այնտեղ դրութիւնը (քննութեան տեսակէտէ) աւելի բաւարար է եւ ընդհակառակը: Այսպէս Համիդիէի մէջ եւ շրջանում, ուր սպանւած է մօտ 1,500 մարդ եւ Միսիս, ուր բոլոր հայերը (մօտ 250) կոտորել են եւ կենդանի մնացածներն էլ մահամեղականացած են ու մինչեւ հիմա էլ չեն համարձակուում գնալ Ադանա — շատ աւելի քիչ յանցաւոր է բանտարկւած քան Օսմանիէ, ուր 588 սպանւածների վրայ 572 կենդանի մնացած կայ...

Օսմանիէի քննիչ յանձնաժողովը նստելու է նաեւ Համիդիէ, Բախչէ: Բայց

ե՞րբ է հերթը վերջիններին հասնելու: Քննիչ յանձնաժողովի անդամները ինձ ըսին որ մի 20-30 օրէն հագիւ վերջացնեն Օսմանիէն: Հետեւաբար Բախչէի շրջանը 850 ընտ[անիք] 5,268 անձով, որ 759 տեղացի եւ 52 (կարսեցի) գոհ է տւած, այսինքն բոլոր տղայ աշխատաւորներու կէսը, ղեռ ամիսներ սպասելու է իր հերթին: Այն ինչ Հաճին (որ ունի առանձին քննիչ յանձնաժողով) տւած է միայն 20-30 գոհ. նոյնը եւ Մարաշը: Յանձնաժողովները որոշելու էր ոչ թէ ըստ միւթեսարիֆութեան, այլ ըստ այլ եւ այլ շրջանների տւած գոհների թւի եւ աշխարհագրական դիրքին:

Այդպիսով Բախչէն (գուցէ միացնելով նրան Խասսան եւ Իսլահիէն) ունենալու էր մի առանձին քննիչ յանձնախումբ: Այդ մասին խօսեցի էրզինի գին[ւորական] ատեանի նախագահի հետ. թէեւ յուսադրեց, բայց աշխատելու է այդտեղ:

Բացի այդ, նկատի է ունենալու եւ կարգադրելու է որպէսզի հաշւի առնուեն հետեւեալ կէտերը:

1) Քննութիւնները կատարւեն տեղի վրայ՝ գիւղում, ավանում, ագարակում, եւ ոչ թէ գանգատւորներին կենտրոն հրաւիրելով: Առանց դրա 9/10-ըղը վախենում են 1/2, 1 օր ճամբորդել եւ գնալ քննիչ յանձնաժողովի մօտ գանգատւելու: Բացի այդ քննիչ յանձնաժողովը, չը տեսած ակերումները, տեղ տեղ դիակները իր աչքով, տեսական եւ սխալ գաղափար է կազմում յանցանքի մասին:

2) Քննիչ յանձ[նախումբ]ը քննելու է ոչ միայն այն դէպքերը երբ գանգատւորներ կան, այլ բոլոր կատարւած գազանութիւնների մասին, ումնից էլ տեղեկութիւն առնէ: Ընտանիքներ, գիւղական կան, որոնք բնաջինջ են եղած կամ մնացածն էլ փախած ու մահմեդականացած են: Գանգատուող չը կայ բայց կայ ամենասոսկալի ոճիր, որով ներկայումս չեն զբաղւում... (քանի որ գանգատուող չը կայ, ինչպէս Ջեբել Բերեքեթի Եարֆուղը, Միսիսը, շատ ագարակներ):

3) Քննիչ յանձ[նախումբ]ը զբաղւելու է նոյնչափ տեղացիներով, որչափ այն հագարաւոր հայ ու ասորի կոտորւած հնձւորներով, որոնցով տեղացիները, կալւածատէրերը, կոտորող գիւղացիները չեն հետաքրքրւում:

4) Քննիչ յանձ[նախումբ]ի մէջ մասնակցելու են նաեւ քրիստոնեաներ, գէթ իբրեւ քարտուղարներ, խորհրդականներ, մասնագէտ իրաւաբաններ: Այլ կերպ (ինչքան էլ անաչառ լինեն գինւորականները) քրիստոնեաները պիտի մեղադրեն անոնց աչառութեան մէջ: Մի մոռնաք որ գինւորականների մէջ դեռեւս քրիստոնեաներ չը կան եւ սպաները իրաւաբանական հմտութիւն չունեն:

5) Դժբախտաբար շարժման աստաւը — կողոպուտը — թալան է (հարս-

տուժեան, անասունների, հողերի, տների, կանանց): Հարցը սակայն այս տաք օրերի մէջ չէ, երբ օգնութիւն կայ դուրսէն եւ ժողովուրդը հնարաւորութիւն ունի պտուղներով (թուփ եւայլն) կերակրելու այդպէս եւ օգտել հունձէն: Հարցը ապագայի մէջն է: Համարեա բոլոր հայ տները թալանւած են: Գործիքները, անկողին, հագուստ... տների 9/10-րդը այրւած, հոյակապ պատերը...: Շատ ընտանիքներ կան, որ աման, գդալ, դանակ չունեն: Մածկալը [?] չունեն պարէնը կալսելու համար եւ փայտերով են ծեծում: չունեն տալու համար եւ ձեռքերով են տալիս...

Ապրում են աւերակների մէջ, ծառերի տակ թրջւելով անձրեւէն: Ոչ ոք հոգ չի տանում դրա մասին: աչքաթող են արւած...

Միթարւում են թէ թալանները յետ են տրւում: Զինւորական հրամանատարները գիւղերում այդ հրահանգը ճիշտ է ունեն եւ տաւարը որոնում են: Տեղ տեղ ինչքերն [?] ու կովերը յետ են բերւած (գէթ որոջ չափով): Նոյնը չի կարելի ասել տան իրերի մասին՝ 1/10րդն անգամ չի գտնւում... մանաւանդ արժէքաւոր բաները: Տները այրւած են ու չեն կարող վերադարձել:

Մի քանի տեղեր հաշիւ ըրի. վնասները մօտաւորապէս հետեւեալ գումարների մէջ են տատանւում այլեւայլ ընտանիքների] համար.

Տներ	12	25	35	100	ոսկի
պաշար (ուտելիք)	1/2	4	5	10	
Տան իրեր	4	8	40	50	
Անասուններ	—	6	10	60	
Կարասի, դրամ, գարդ	—	—	20		
	16 1/2	43	110	220	ո. ընտ[անիքի] հաշւի

Աւելացրէք այս ամէնին նաեւ սա որ հնձի մի մասը կորաւ, փչացւեց, մնացածը տրւեց հնձելու կիսով հարեւաններին, որ հայերը բոլորովին զրկւեցին իրենց ապրուստի գլխաւոր միջոցէ — շերամէ — եւ հասկանալի կը դառնայ կորուստի մեծութիւնը:

Չը գիտեմ ինչպէս կը կարգադրւի ապրուստի խնդիրը, տուն տեղերի, բնակարանների: Մի բան միայն պարզ է, որ ամօթ է գէթ վրաններ չը տալ այս կոտորւած ժողովրդին: Եթէ Ադանայի պահեստներում չը կայ, դժւար չէ Պոլսէն բերել տալ:

Սպանութեանց 9/10-ըը կատարուել է այդ նպատակով, եւ ոչ թէ կողոպուտը կատարուել է իբրեւ հետեւանք Ֆանատիզմի ու կոտորածի: Ոճրի մի կողմը անկարելի է պարզել առանց միւսի: Սպանութիւնները անբաժան կերպով կապուած են կողոպուտի հետ:

Եթէ բոլոր ոճրագործները կախեն իսկ՝ առանց թալանի վերադարձուելու, տուժողներ չեն կարող զգալ իրենց բաւարարութիւն ստացած: Հետեւաբար սպանութեան ու կողոպուտի քննութիւնը միացնելու է: Իսկ այդ պարագայում կրկնապատկելու է թէ քննիչ յանձնախմբի թիւը, թէ փոխելու է նրանց որակը, աւելացնելով իրենց մասնագէտ քրիստոնեայ քննիչներ:

Նման բան կարելի էր անել եւ զին[ւորական] ատեանների հետ, արտակարգ լրագորութիւններ տալով այդ բացառիկ մարմիններին պարլ[ամենտ]ի եւ զօրքի հրամանատարի որոշմամբ):

6) Քննութեան ու պատժի հետ մոռնալու չէ որ 30-50 տ[արի] առաջ այս շրջանի մահմեդ[ական] ազգաբնակիւթիւնը վարում էր աշիրական կեանք: Հիմա էլ մեծ մասամբ նստակեաց դառնալով նա դեռ շարունակում է պատկանել այս այն աշիրին, դեկավարուել այս կամ այն «պետի» հրահանգներով: Նոյնն է համարեա եւ այլեւայլ «մուհաջիրները»: Պատժել թալուողներին առանց ձեռք տալու աղաներին ու «անմեղ» պետերին, կը նշանակէ բանտարկել Սէիդ Ալիի այս կամ այն ղոլամին, կուել դանակի դէմ առանց պատժելու դանակը շարժող ձեռքը...

7) Նկատի ունեցէք որ Տարսոնէն սկսեալ մինչեւ Ադանա, Մերսին, Համիդիէ, Օսմանիէ, Չոք Մարսուան, Բախչէ, հաւանօրէն եւ Կարս[բազար], Խասսա եւայլն բոլոր ոճրագործ պաշտօնեաները մնում են իրենց տեղը... Տեղական զին. հրամանատարների հետ [երեւի փոխադարձ համաձայնութեամբ] վարելով վարչ[ութեան] գործերը... Դա այնքան էլ չի համապատասխանում արդարութեան:

8) Բոլոր վայրերում տեղ[ական] վարչութեան կամ ազդեցիկ անդամների հրահանգով նախ քան կոտորածը հաւաքուած են ուղիքները(1), զէնք բաժնած, կամ պաշտօնեաների ձեռնպահութեան շնորհիւ (այսինքն արեւելեան ձեւի հրահանգով) խուժանը գրաւել է զէնքի պահեստները: Դա է որ կուել տեղ կոտորածի ձեւ է տւել: Այդ զէնքերը մինչեւ օրս չեն հաւաքուած: Մեղաւորները ազատ են:

9) Ըսի որ կոտորած են ամենաազդեցիկ, ամենաաշխատաւոր, ամենախելօք, ամենաքաջ հայ անդամները: Միայն Հաճինը 3-4000 աշխատաւոր տղա-

մարդ է կորցրել: Իսկ սպանված ընդհանուր աշխատավորներու թիւը երեւի 15,000էն պակաս չէ: Հետեւաբար, 15.000 ընտանիքներ զրկւել են իրենց աշխատավորներէն: Ուստի կամ անոնց ընտանիքները ապահովուելու են գէթ մի 10 տարով կամ դրանց տրուելու է միանազ վարձատրութիւն (սպանվածների հաշուով) ամէն մի անձին հաշուելով օրինակ 100-ական ուսկի կամ աւելի ճիշտ կերպով ամէն մէկի տարեկան միջակ աշխատանքը capitaliser ընելով բազմապատկելով 10-ի վրայ (10% հաշուով), կամ 16-ի (6%-ի հաշուով): Հակառակ պարագայում 10,000 ոճրագործները մի 50-100 գոհ տալով հասած կը լինեն իրենց նպատակին – սովի միջոցաւ բնաջինջ անելով հայերին –:

10) Որբանոց-արհեստագիտ[ական] դպրոցները նպատակայարմար է հաստատել Հաճին (հաճինցոց համար) Հասան բէյլի (Ճէբել Բերեքեթի համար), մնացածներին տեղաւորելով Պարտիզակ-Ատաբազար...

11) Ազգութիւնը այստեղ եկեղեցիով է բնորոշուում: Քահանաները (իբրեւ ազգութեան ներկայացուցիչներ) կոտորուել են առանձին եռանդով: Ազդէք պատրիարքարանի վրայ, որպէսզի Երուսաղէմի միաբանների եւ Արմաշի աշակերտների մի մասը ցրուեն գէթ 1/2-1 տարով այս շրջանի որբ մնացած վայրերում:

Նամակս շատ երկարեց:

Բարեւներով
Ձեր ՍԻՄ.

Նամակս ուղարկէք Յովնանին(2):

- 1.- Ռեդիֆ – պահեստի զինուոր:
- 2.- Յոնան Դաւթեանին:

Միրեյի [...], Յովնանեան
Աղանայի միջնորդութեամբ

Կը հաստատեմ 10/23 Յունիսին Բախչէէն գրած նամակս: Երեւի առած ես: Մի շաբաթ Բախչէի շրջանը պտտելով երէկ հասայ հոս: Նոյն աւերումներն են կատարուած ինչ որ Օսմանիէի շրջանին մէջ: Գիւղերի լեռնային դիրքի եւ հայաբնակ լինելու շնորհիւ սպանութիւնները այնքան մեծ ծաւալ չեն առած: Մօտ 850 տուն եւ 5300 անձ ունեցող շրջանը տւած է 759 տեղացի եւ մօտ 100 էլ շրջանում աշխատող դրսեցիներէ զոհ (Մարաշէն, Այնթապէն եւայլն): Միջին հաշուով տան վրայ մի տղամարդ:

Գիւղերը միմիանցից չափազանց տարբերուած են: Գաւառի կենտրոն Բախչէում, ուր ոչ մի դիմադրութիւն չի եղել, 111 սպանուած արհեստաւորների վրայ ապրում են 62-ը: Թուրքերի մէջ ընկած Խառնրի մէջ 150 այրիացած կանանց վրայ կայ միայն 48 ամուսին ունեցողներ. ընդհակառակը մեծ, զուտ հայաբնակ Հասան Բէյլի մէջ 225 ամուսնացածներու վրայ այսօր հաշուում է 175 նոր եւս այրիացած կանայք: Այսպիսով հայր — պաշտպան ունեցող ընտանիքները կիսուած են:

Կան գիւղացիներ, ինչպէս Մարաշի Սարըլարը, ուր բոլոր տղամարդիկ մորթուած են, բացի մէկէն, որին ուզել են մորթել կոկորդի տեղ վզէն եւ արիւնաթաթախ փախած է... Շատ ծանր է որբերի վիճակը: Վերջիններիս թիւը այրի կիներէ 1½-2 անգամ աւելի է: Օրինակ 287 զոհ (265 տղամարդ + 13 կին + 9 երեխայ) տւած Հասան Բէյլին ունի 346 երեխայ 10 տարիէն վար առանց հօր եւ 100 որբ երեխայ էլ 10-15 տարեկան... Ի՞նչ է լինելու դրանց վիճակը: Դէպքերը այստեղ սկսուած են Ձատկի Հինգշաբթին (Ապր[իլ] 3-ին կարծեմ) եւ շարունակուել են մինչեւ ամսի 22-ը, այսինքն Սուլթ[ան] Համիտի գահընկէցութենէն յետ դեռ ամբողջ տասը օր...

Տարօրինակը սա է որ Բախչէի շրջանէն դեռ շատ քիչ մարդ է բանտարկուած (քննիչ յանձնաժողովը զբաղուած է Օսմանիէի մանրամասներով) եւ բոլոր ոճրագործ պաշտօնեաները իրենց տեղերումն են (սպանութիւնները դեկավարող կայմակամը էտիրնէում նոր պաշտօն է ստացել?!): Նոյնն է եւ նպաստի նկատմամբ. 20 օր առաջ Աղանայում կազմուած Կենտր. նպաստից յանձնաժողովը յայտնեց ինձ որ որոշած են քաղաքներում մի ամսով, գիւղերում երկու ամսով 5-ական մետ[ե]լիկ տալ (չը հաշուելով 17-էն վեր տղամարդկանց). մատի[?] վրայ էին բաժնել դա յատուկ խառը յանձնաժողովներ:

րի միջոցաւ... եւ չը հաշւած [?] որ 22,000 ոսկին Ադանայումն է. Բախչէի ամենախուլ անկիւնը նոյն յանձնաժողովէն որեւէ բան չի ստացել (Ապրիլ 12-ին որոնց համար Մայիս 16-ին 5 օրւայ(1) էր): Եթէ չը լինէր Մարաշի հայութիւնը – ժողովուրդը արդէն սովէն կը կոտորէր: Բարեբախտաբար հայութիւնը դեռ մեռած չէ: Այնթապի հայերը առանց կառավարութեան եւ առանց կուսակցութիւնների ղեկավարութեան ուշքի են եկել եւ մեծ օգնութիւն են հասցրել քահանաների միջոցաւ: Մայիսի ընթացքին մէջ Տէր Մեսրոպ եւ Տէր Բաբգէն քահանաների միջոցաւ արհեստաւորներէ եւ վաճառականներէ կազմւած Այնթապը փոխադրած է 512 հակ իրեր՝ հացեղէն, շոր, անկողին, ամանեղէն, սերմնացու եգիպտացորեն, օճառ, երկաթեղէն, եւայլն...

Վերը հաշւածս հակէն 370 հակը տւեր է նոյն քաղաքի լուս[աւորչական] համայնքը (.....). 80 հակը Այնթապի 2 բող[ոքական] եկեղեցիները. 46 հակը Քիլիսի համայնքը. 16-ը Ուրֆայի հայութիւնը:

Ո՛չ Պոլսէն, ոչ Իզմիրէն որեւէ լուր չէ հասած այս կողմերը... Սրտածմբիկ տեսարաններու մէջ սա ամենաուրախալի երեւոյթն էր, որին հանդիպեցի ճանապարհորդութեանս ատեն: Այնթապի օգնութիւնը հասած է

1.- Բազմակէտերով նշանակած ենք բնագրի անընթեռնելի բառերը, երբեմն նաեւ նախադասութիւնները:

91

Փաստ. 953-111ա

19 Յունիս / 2 Յուլիս 1909, Մարաշ

Յ[արգելի] Վահան [Պալապանեան, Իզմիր],

Անցայ վնասւած վայրերով... Մօտ 10-15.000 տղամարդ զոհ, նոյնչափ կիւնայրի, 1½-2 անգամ աւելի երեխաներ որը մնացած... Ձոհերի կէսը ներսի գաւառներէն են...: Դրսի օգնութիւնը (չորերը եւայլն) մեծ դեր է կատարել: Դժբախտաբար Բախչէի շրջանում Իսկենտերունի վրայով դեռ չոր չի ստացւած (չնայած ձեր տւած խոստումին)... Ինչո՞վ բացատրել դա: Փառք եւ պատիւ Այնթապին որ մօտ 500 հակ օգնութիւն է հասցրած այնտեղ. եթէ ոչ ժողովուրդը կը կոտորէր:

Մշում բացւելիք գորգի գործարանը մոռացութեան մի տաք. կարեւոր է: 12 օրէն կը լինեմ Մերսին (աւստր[իական] փոստ) իսկ 20 օրէն հաւանօրէն Պոլիս:

Բարեկներով Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

Փաստ. 953-153

Անուարտ եւ անթուակիր երկտող Ս. Չաւարեանէն:

Ուրբաթ -----
Մերսին

Ընկերներ,

Տեսնեցայ ում հետ կարելի էր՝, տուժած հայերի, հիւպատոսների, կալածատէրերի [?]: Դրուժիւնը աւելի վատ է քան ես ենթադրում էի: Տուժածների թիւը վախենամ որ այդտեղ ենթադրածիս կրկնակին լինի եւ մինչեւ 15 հազար: Բանից դուրս է գալիս որ այս տարի այստեղ

Մակագրուած է՝ «Խառն ժողովին – 13-09-1909»:

10 Օգոստոս 1909

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Վերջին երկուքուկէս ամիսներէ ընթացքին ես առիթ ունեցայ պատելու Կիլիկիայի աւերած վայրերի մեծ մասը: Տեսակցեցայ վարիչ ու գործող պետական, ազգային, օտար անձերու ու մարմիններու հետ: Ունիմ տեղեկութիւններ ու փաստեր, որոնք կարող են օգտակար լինել Ազգային վարչութեան, առաջարկութիւններ՝ որ պէտք է իրականացնել բոլոր հայ խաւերու համերաշխ գործակցութեամբ:

Չունենալով ժամանակ պատրաստել[ու] գրաւոր գեկուցում եւ միեւնոյն ատեն նկատի ունենալով շօշափելիք հարցերի շուտափոյթ գործադրութիւնը, կ'ուզենայի բերանացի կերպով պարզաբանել առաջարկութիւններս, որի համար խնդրում եմ սրանով յատուկ ժամադրութիւն:

Ինձ հետաքրքրող հարցերը վերաբերում են՝

- ա) Նպաստների կանոնաւոր եւ նպատակայարմար բաշխման.
- բ) Տների շինութեան անհրաժեշտութեան ու միջոցներին.
- գ) Որբանոցների ու դպրոցների կազմութեան ու գործակցութեան ձեւին.
- դ) Հայերի կրած վնասների ու հատուցման գործին.
- ե) Մեղսակից պաշտօնեաների եւ այլոց դատավարութեան:
- զ) Այն կալուածների կացութեան, որոնց տէրերը կոտորւած են.
- է) «Ազգի» (Պատրիարքարանի) անելիքներին (պատւիրակներ, առաջնորդներ, քահանաներ եւ այլն):

Կը խնդրէի ներողամիտ գտնւել եւ խնդրածս ժամադրութիւնը – յարգըւած դէպքում հարկաւ – նշանակել այս շաբթւայ մէջ. աւելի ուշ հաւանօրէն Պոլիս չը գտնւեմ:

Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

Յ. Գ.— Հասցէս՝ Օտէլ Պրօտի (նոյն անւան կղզու վրայ):

Փաստ. 77ա-16

6 - III - [19]10, Մուշ

Միրելի Գարո(1),

Վստահ եմ, սկսածդ երկաթուղային գործը առաջ ես մղում քեզ յատուկ հաստատակամութեամբ եւ լրջութեամբ... Այս խուլ անկիւնում աւելի եւս համոզւեցի որչա՛ր մեծ է դրա խորհուրդը:

Գործնական լինելու համար ծանրանալու է նեղ, լեռնային տիպի գծերի վրայ... այլ կերպ, շատ կը ձգձգւի այդ հարցը, կամ թէ երկաթուղին կը սահմանափակւի Կարնով:

20-30 տարի նեղ տիպի գիծն էլ կը բաւէ մեր ժողովրդին իսկ յետոյ... Աստուած ողորմած է...

Մեր Հրաչեան(2) կարծեմ գործ է փնտռում...

Գնա Հալաճեանի(3) քով եւ աշխատիր Հրաչին մի տեղ գտնել կամ երկրագործական, կամ վերջապէս ռեժի:

Գաւառներում ազնիւ պաշտօնեաների սով է եւ նրա նման տղան մնում է առանց գործի:

Մաշուկին նամակ գրելիս ինձնից շատ եւ շատ բարեւիր...

Մեր դպրոցներին օժանդակելու ձեւի մասին գրած եմ Վարդգէսին(4): Կը յուսամ որ դու եւս կ'ազդես Աբէլեանի վրայ(5) եւ ամէն միջոց ձեռք կ'առնես մի յաջողակ բան դուրս բերելու համար... ապահովելու է մանաւանդ տոմասակների ցրելը:

Քո ՍԻՄ.

Գործս բաւականին դժւար է, բայց առողջ եմ: Եթէ այս գարունը խաղաղ անցնի եւ հունձը լաւ լինի մեծ փոփոխութիւն առաջ կը գայ մեր ժողովրդի հոգեբանութեան մէջ...

Մուրադի օձիքից բռնէք որպէսզի նա ակտիւ դեր կատարէ յօգուտ մեր դպրոցների տրուելիք ներկայացման յաջողութեան:

1.- Արմէն Գարո – Գարեգին Փաստրմաճեան (Կարնոյ դաշնակցական երեսփոխան Օսմ. խորհրդարանին մէջ), որ սշակած էր հայկական նահանգներէն անցնող երկաթուղային գծի մը ծրագիրը եւ զայն կը հետապնդէր խորհրդարանէն ներս:

2.- Հաւանաբար Պանքայի Հրաչը (Հրաչ Թիրեաքեան):

3.- Պետրոս Հալաճեան, Օսմ. խորհրդարանի երեսփոխան:

4.- Վարդգէս, իսկական անունը Սերենկիլեան Յովհաննէս:

5.- Ըստ երեսոյթին, եւ վարը կը յստականայ, հարցը կը վերաբերի յօգուտ հայ դպրոցներուն կազմակերպուած քատերական ներկայացումի մը: Աբէլեանը պէտք է ըլլայ հանրածանօթ դերասան Յովհ. Աբէլեանը:

Ս. Չաւարեան 1909 թ. աշնան ստանձնելով Տարօնի Ազգ. վարժարաններու տեսչութիւնը, գործի հրաւիրեց խումբ մը երիտասարդ ուսուցիչներ, որոնցմէ մէկն էր Արտաշէս Եաղուպեան: Այս վերջինը «Հայրենիք» ամսագրի մէջ լոյս ընծայած իր ընդարձակ յուշագրութեան մէջ, «Ս. Չաւարեան Տարօնի մէջ» խորագրով, հետաքրքրական վկայութիւններ կը հաղորդէ մեծ յեղափոխականին մանկավարժական խոր հմտութեան, կազմակերպչական կարողութիւններուն, ինչպէս նաեւ մարդկային վսեմ վերաբերմունքին մասին (տես «Հայրենիք» ամսագիր, ԻԹ. տարի (1951), թիւ 2, 3, 4, 5 եւ 6):

Ստորեւ բերուած նամակները եւ տեսչական շրջաբերականները (թուով 5) քաղուած են Ա. Եաղուպեանի յուշագրութենէն:

8 - II - 1910

Հաւատորիկ, պ. Արտաշէս Եաղուպեանին

Յ[արգելի] ընկերակից,

Հոգաբարձուների ընտրութեան վերաբերեալ թուղթը ստորագրել է տալու գէթ գեղացիների կողմէ (եթէ ըէյս-մէջլիս չը կայ):

Մինչեւ մեր փոխ յարաբերութիւնների պարզելը միասինների հետ եւ նրանց համաձայնութիւնը հայ լուսաւորչական երեխաներին տօներին հայ եկեղեցի ուղարկել(1), աւելի լաւ է դպրոցը եւս լինի առանձին շէնքի մէջ: Թէեւ եթէ եղած դպրոցի շէնքը կառուցւած է ամբողջ գեղի միջոցներով ու անուշով, մենք եւս կրնայինք շէնքի մի մասը գիրցնել(2), փոխադարձ համաձայնութեամբ հարկաւ: Կիրակնօրեայ լսարանը, երեկոյի դասերը չը մոռնաք:

Յարգ[անօք] Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

Գիւղի ամբողջ հասարակութեան հետ ինչպէս միւս ուսուցիչները կ'ունենաք անշուշտ բարեկամական եւ միշտ քաղաքավարի յարաբերութիւններ:

1.- Ակնարկութիւնը գերմանացի միասինարին է, որ դպրոցներ բացած էր Տարօնի գիւղերուն մէջ եւ ժողովուրդը կը մղէր բողոքականութիւն ընդունելու:

2.- Ընդարձակել իմաստով:

«Հայրենիք» ամսագիր, ԻԹ. տարի (Մարտ 1951) թիւ 3 (302) էջ 59:

Հաւատորիկի ուսուցիչ պ. Ա. Եաղուբեանին,

Յ[արգելի] ընկերակից,

Ձանացէք աշակերտ-աշակերտուհիների թիւը աւելացնել: Թուրքերէն սորուածների հետ լաւ է շարունակել պարապել թուրքերէն. դասագրքերը ուղարկուում է: Միւս օտար լեզուներից աւելի լաւ է Ֆրանսերէնից պարապել, սկսելով վերջինս մի տարի թուրքերէնից յետ (ուշ): Երկու նամակ էր եկած ձեր անունով. երկուսն էլ ուղարկուում ենք գրաբերիս հետ: Երեկոները աշխատէք մեծերի հետ խօսակցութիւններ ունենալ: Գուցէ եւ սորուելու ցանկացողներ գտնուեն մեծերի մէջ:

Յաջողութեան ցանկութիւններով
Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

«Հայրենիք» ամսագիր, ԻԹ. տարի (Մարտ 1951) թիւ 3 (302), էջ 55:

ՅԱՆՁՆԱՐԱՐԱԿԱՆ

(Տեսչութիւն Տարօնի Ազգային վարժարաններու
պաշտօնաթղթին վրայ)

Գոմս գիւղի վարժարանի հոգաբարձութեան,
Ծխ[ատէր] քահանային, ըէյս-մէջլիսին ու հասարակութեան:

Նշանակելով պ. Արտաշէս Եաղուբեանին գիւղի դպրոցի ուսուցիչ, կը խնդրեմ հոգ տանիլ դպրոցական գործերու կանոնաւորման, օր առաջ գործադրելով հետեւեալ առաջարկութիւնները.—

1.- Կարգի բերել դպրոցին անհրաժեշտ չորս սենեակ (կամ սենեակներ դասատուների թուի համեմատ) աւագած ու ճերմկցրած պատերով.

2.- Ապահովել դասարանների լոյսը մի քանի ապակեծածկ երդիկներով ու լուսամուտներով.

3.- Յատակը ծածկել խոտերով, խսիրներով, թաղիքներով կամ յատուկ միներտներով:

4.- Դնել դասարանում յարմար վառարան, անհրաժեշտ վառելիքով, սեղան, աթոռ եւ պահարան:

5.- Տալ ուսուցչին յարմար բնակարան ու վառելիք:

Դասական պիտոյքների մի մասը ուղարկուում է սրա հետ միասին, մնացածը կը ստացուի մօտ ապագայի մէջ:

Ձեր ունեցած այլեւայլ նկատումներն ու դիտողութիւնները խնդրեմ ներկայացնել տեսչութեան:

Վստահելով Ձեր լուսամիտ զգացումներուն
Տարօնի Ազգ. Վարժ. Տեսուչ
Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

«Հայրենիք» ամսագիր, ԻԹ. տարի (Փետրուար 1951) թիւ 2 (302), էջ 68:

98

ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆԻ ԱԶԳ. ՎԱՐՉԱՐԱՆՆԵՐՈՒ

15 Ապրիլ 1910, Մուշ

Թիւ 11 Շրջաբերական

Վարժարանների հոգաբարձուներին,
Քահանային եւ Րէյս-մէջլիսին,

Գիւղեր յաճախածս ատեն ու անձնական խօսակցութիւններիս ժամանակ քանիցս անգամ խօսած եմ, որ գուցէ մեզ յաջողուի դպրոցների համար եւ նոյնիսկ անոնց կից հաստատել պարտէզներ, կատարել նրանց օգտին ցանքսեր:

Այս ուղղութիւնը ոչ միայն կրթութեան կու տայ աւելի թարմ, աւելի առողջ ընթացք՝ մանկութենէ ի վեր իրական կեանքի մէջ սրելով մանուկների զգայարանները եւ զարգացնելով նրանց աշխատասիրութիւնը, այլեւ քայլ առ քայլ հիմք կը ծառայէ դպրոցի ապահովութեան:

Դրա հետ միասին գիւղատնտեսական ճիւղերի մտցնելը դպրոցների մէջ կը նպաստէ — յուսամ — երկրի տնտեսական յառաջադիմութեան ընդհանրապէս:

Եթէ փորձերը ապացուցեն, որ Մշոյ դաշտը կարող է հասցնել բամբակ, եթէ այս շրջանի մէջ սովորական դառնայ թթենի[ի] մշակութիւնը եւ շերամաբուծութիւնը – դա մեծապէս կը նպաստէ մշակուող բոյսերի բազմապիւսութեան եւ արդիւնաբերութեան աւելացման ու հարստութեան յառաջացման:

Աւելացրէք դրան նաեւ մշակուող բոյսերի տեսակները լաւացնելը, մանաւանդ խաղողի, պտղատու ծառերի, բանջարեղէնների, աւելի կատարելագործուած գործիքների ընդհանրանալը, հիւանդութիւնների դէմ կռուիլը եւ դուք կը համոզուիք որ անխոնջ ու նպատակայարմար աշխատանքով տաս տարուայ ընթացքին մէջ մեր աղքատ գիւղացու նիւթական ու Փրիզիքական հարստութիւնը կարելի կը լինի կրկնապատկել:

Այդ ամէնին միացնելու է նաեւ բարոյականը. շատ ցանկալի եւ կարեւոր է, որ պէսգի ամէն դպրոց մտնող երեխայ նոյնիսկ ամէն տարուայ գարնան իր անուան կամ յիշատակին տնկէ, ինչամէ եւ մեծցնէ մի ծառ կամ այլ տունկ (բարտի, ուռի ճիւղ՝ անտառից փոխադրուած արմատով ծառ, խաղող, թթենի եւն.) . բոլոր գիւղերն էլ ունին դրա համար յարմար հողեր (խանդակներ, ճահճային վայրեր) . նման ձեռնարկի իրականացնելը գիւղերի համար կը լինի ամենագեղեցիկ տօներից մին:

Դպրոցական տղաների անուան ծառերի բուսցնելը, չի արգելում, հարկաւ, որ պէսգի մի յատուկ առանձին տեղ նոյն ձեւով (այսինքն ծառեր տնկելով) յիշատակուին եւ վերջի տարիների ծանր պայքարի մէջ ընկածների կամ մանուկների մերձաւորների յիշատակը:

«Մառի տօնի» միջոցաւ դպրոցական մանուկները աւելի սերտօրէն կը կապուին իրենց լուսաւորութեան մայր (Alma Mater) հիմնարկութեան հետ:

Դասարանների կամ աշակերտական խմբակցութիւնների հաւաքական աշխատանքները (մեծ դասամիջոցներին ատեն, կամ տօն օրերը կատարուող) կ'ուժեղացնեն տղաների մէջ եղած ընկերական կապը, որ իր կնիքը կը դնէ մատաղ սրտերի վրայ:

Գիւղացիների հաւաքաբար կատարուած եւ համայն (կրթական) նպատակի յատկացրուած ձեռնարկը նոյնպէս կը նպաստէ համերաշխութեան եւ համայն շահերով զբաղուելուն, որ ա՛յնքան կարեւոր է մեզ մօտ, ուր համարեա ամէն ինչ կատարուել է անհատական շահի եւ փոխադարձ մրցման հողի վրայ:

Մոռնալու չէ երբեք որ աշխատանքը եւ մանաւանդ հողագործական աշխատանքը ունի ամենամեծ ազնուացնող յատկութիւն: Իսկ հաւաքական ընկերական ձեռնարկների զարգանալը խոշոր ազդակ է թէ՛ հասարակական ձգտումների ուժեղացման եւ թէ՛ նորագոյն պայմանները հրամայողական պահանջի:

Թագնելու չէ յամենայնդէպս, որ յիշածս ձեռնարկների յաջողութիւնը կապուած է որոշ դժուարութիւնների հետ. բաւական է յիշել՝ որ գիւղերից

շատերը դեռ եւս չունին դպրոցական շէնքեր, գուրկ են յիշածս աշխատութիւնների համար անհրաժեշտ հողից:

Լուսամիտ ու պարտաճանաչ հոգաբարձուները եւ գիտակից անհատներն են, որ ամէնէն աւելի աշխատելու են այս ուղղութեամբ: Մէջտեղ դնելով (այս ձեռնարկների համար անհրաժեշտ) եկեղեցական-դպրոցական կամ որբերի հողերը, յատուկ համախօսականներով դպրոցին յատկացնելով համայնական («մարա») հողերից որոշ կտորներ, կամ վերջապէս որոշ անձերի նուիրել տալով այժմեանից հիմք դնել թէ՛ դպրոցական փոքրիկ պարտէզների, թէ՛ հասարակական ընկերական ցանքսերի՝ յանուն կրթական գործի: Ինչպէս ամէն մի գործ սկսուում է փոքրով, մենք եւս ապագայ մեծ եւ հոյակապ ձեռնարկների յոլսով ձեռքերնիս ծալելու չենք. այսօր իսկ անելու ենք ա՛յն փոքրը եւ պարզը որ հնարաւոր եւ մատչելի է մեզ համար առանց յետաձգելու: Ահա՛ այդ մտադրութեամբ է որ տեսչութիւնս միջոցներ ձեռք առած է եւ ստացած է մի քանի բոյսերի սերմեր, որոնց փորձելը եւ ընդհանրանալը կարելոր եւ օգտակար է:

Այդ տրամադրելի սերմերն են,

Ա. Ծխախոտի «սամսոն» եւ «տրապիզոն» տեսակներէ:

Բ. Թիթի-ծառի (ապագայում շերամապահութեամբ պարապելու համար):

Գ. Բամպակի:

Դ. Շուտով հաւանօրէն ստանանք սուսամի (քունջութի) եւ գուցէ մի քանի այլ բանջարեղէնների սերմեր):

Դպրոցների հոգաբարձուները, ըէյս-մէջլիսները եւ ուսուցիչները այս սերմերից կրնան ստանալ տեսչութեան գրասենեակէն եւ ցանել ու մշակել յարմար վայրերում եւ համապատասխան պայմաններով: Յատուկ հող լինելու եւ աշակերտների հաւաքական աշխատանք կատարելու դէպքում սերմերը անշուշտ կը գործադրուին ա՛յդ նպատակով: Հակառակ պարագայում սերմերը կը յանձնուին «ընկերութիւնների» կամ վստահելի մարդոց եւ դպրոցին կը յատկացուի սերմերից ստացուած արդիւնքի մի մասը: Կը յուսամ, որ մեր այս համեստ սկիզբը հիմք կը դառնայ ապագայ արդիւնաւէտ գործունէութեան, յօգուտ աշխատաւոր ժողովրդի լուսաւորութեան եւ բարգաւաճման:

Յաջողութեան ջերմ ցանկութիւններով,
տեսուչ Տարօնի Ազգ. վարժարաններու
Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

«Հայրենիք» ամսագիր, ԻԹ. տարի (Մարտ 1951) քիւ 3 (302), էջ 56-58:

ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ Ա.ԶԳ. ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ

21 Ապրիլ 1910, Մուշ

Շրջաբերական թիւ 12

Կարգապահութեան հարց:

Անկարգապահութեան դէպքերը վերջերս մեր շրջանում եւս սկսան յաճախակի դառնալ:

Ուսուցիչներից ոմանք թերի կերպով ըմբռնեցին «ազատութիւն», «արժանապատուութիւն», «ուսուցչական շահ» խօսքերի իմաստները: Նրանք շփոթեցին այդ բառերը կամայականութեան, անձնասիրութեան, անձնական գրպանի շահի հետ: Մոռցան որ իբրաւունքը անբաժան կերպով կապւած է պարտականութեան հետ եւ մէկը առանց միւսի առաջ կը բերէ կամ կամայականութիւն, կամ ստրկութիւն: Չես գիտակցում որ մէկի ազատութիւնը, արժանապատուութիւնը եւ շահը սահմանափակուած է միւսի (հարեւան, դրացու, հասարակութեան ու վերջինիս ներկայացուցիչ-վարչութեան) ազատութեամբ, արժանապատուութեամբ ու շահով:

Չէ՞ որ բոլորի համար հաւասար ու պարտադիր օրէնքին ու կանոնին հետեւելով է միայն, որ կարելի է կամայականութեան ու բռնութեան առաջն առնել: Սահմանադրութեան-իրաւակարգի՝ այսինքն օրէնքի իշխանութեան հաստատումը ամէնից աւելի ա՛յդ տեսակէտից է որ գնահատելի է:

Միտքս ճշտելու համար բաւական է յիշել, որ ամէնէն աւելի ազատ, ամէնէն աւելի կրթուած, ամէնէն աւելի յառաջադէմ երկիրներում ու ազգերի մէջ, ամէնէն աւելի, ամէնէն խիստ կերպով հետեւում են նաեւ օրէնքի ու կանոնի թելադրութիւններին, վարչական կարգապահութեան ու քաղաքավարութեան պահանջներուն:

Դա հիմքն է մարդկային անհատի, հասարակական կազմակերպութիւնների ազատութեան ու յառաջադիմութեան, դա անհրաժեշտ պայման է ամէն մի ձեռնարկի յաջողութեան:

Մեր յետամնաց շրջանում, դժբախտաբար, հասարակութիւնը խմորուած է կամայ բռնութեան՝ աղայական-ստրկական «բարոյականով», որից չեն կարողանում ազատ մնալ նոյնիսկ ուսուցիչները:

Յիշեմ միայն դպրոցից չափէն աւելի յաճախ բացակայութիւնները, որ մի քանի գիւղերում վարժարանները մատնեցին անկանոնութեան: Մենք ունինք այսօր դպրոցներ՝ ուր գլխավորապէս ուսուցիչների անպարտաճանաչութեան եւ սոսկ ձեւական վերաբերմունքի պատճառաւ աշակերտների թիւը վերջերս իջաւ 50-80%-ով, այնինչ կանոնաւոր ընթացք ունեցող վարժա-

րաններում զարնան բնական պակասը արտայայտուեց միայն 10-15%-ով:

Ցաւալին այն է, որ նկատողութիւններն ու բարոյական ներշնչումները ոմանց վրայ չէին ազդում: Հարկադրուած դիմուելու էր աւելի կռպիտ միջոցներու:

Ուսումնական Խորհրդի հաւանութեամբ որոշուած է Յունուարից սկըսեալ ոչ բանաւոր պատճառներով՝ պաշտօնից եղող ուսուցիչների ուժիկից զեղչել բացակայ օրերի արժէքը. աշխատանքի օրը համարելով համապատասխան ամսականի 1/20-ին:

Կը յուսամ որ նման դէպքերը կը կազմեն բացառութիւն եւ ուսուցիչները արժանի կը գտնուին իրենց կոչման եւ կը կատարեն իրենց պարտականութիւնները, որպէսզի դրանով իսկ պաշտպանած լինին իրենց իրաւունքները, չչեղուելով կարգապահութեան ու քաղաքավարութեան հիմնական պահանջներից:

Կարգապահութիւնը շատ թոյլ է նաեւ աշակերտների շրջանակի մէջ: Այդ պակասի լրացումը կու տայ շօշափելի դրական արդիւնքներ կրթական տեսակէտից:

Ուսուցիչները գործադրելու են հետեւեալ առաջարկութիւնները.

Ա) Աշակերտները նստելու են կարգով, ամէն մին իրեն յատկացրած տեղը. հասակով փոքրերը առաջ, մեծերը՝ յետ: Հետեւելու է, որպէսզի լոյսը տղաներին գայ ճախ կողմէն, եւ ուսուցիչը, գրատախտակը, պատկերները գտնուին աշակերտների առաջ.

Բ) Ուսուցիչը իր բացատրութիւնները, հարցումները, խնդիրները ուղղելու է ամբողջ բաժանմունքին, նպաստելով որպէսզի աշակերտները իրենք լրացնեն նիւթը, ուղղեն իրենց ընկերոջ սխալը: Առանց մատ բարձրացնելու եւ ուսուցչի թոյլտուութեան ոչ մի աշակերտ խօսելու եւ պատասխանելու չէ:

Գ) Աշակերտները իրենց պատասխանները տալու են ոտքի վրայ, ձեռքերը պահելով ազատ կերպով (առանց կուրծքի վրայ դնելու):

Դ) Դասարանից դուրս ելնելը կատարուելու է կարգով:

Ե) Ուսուցչի, հոգաբարձուների՝ ինչպէս եւ այլ հիւրերի դպրոց մտնելու (նաեւ դասարանից դուրս ելնելու) ատեն՝ բոլոր աշակերտները լուռութեամբ ոտքի են ելնելու՝ իբրեւ բարեւի եւ յարգանքի նշան:

Զ) Ուսուցիչներին, հոգաբարձուներին, քահանաներին, մէջլիսի անդամ-

ներին՝ ինչպէս եւ այլ պաշտօնական անձերին ճանապարհին հանդիպելիս՝ աշակերտները կայնելու են եւ աջ ձեռքը դէպի աջ յունքը բարձրացնելով (եւ ոչ վիզը ծռելով) բարեկելու են: Կարգապահութեան այս կանոնները ուսուցիչները լաւ բացատրելու են աշակերտներին, եւ հսկելու են անոնց անթերի գործադրութեան:

Առիթից օգտուելով կը յիշեցնեմ թերի գտնուած ուսուցիչներին, անցեալ շրջաբերականներում յիշուած եւ դրկուած ընդհանուր եւ ամսական տեղեկութիւնների մասին, տասը օրուան մէջ՝ ինչպէս եւ ամէն ամսուդ վերաբերեալ տեղեկութիւնների պատասխանները ուղղել վարչութեանս:

Խնդրեմ նաեւ ամսականներ առնելու համար՝ դպրոցը չխանգարել եւ քաղաք չմեկնիլ. ուժիկները դիւրին է ստանալ հոգաբարձուների, ծանօթների միջոցաւ:

Դրամի անկանոն բաշխումը հետեւանք է դրամի անկանոն գանձման. իսկ վերջինիս, ուսուցիչների բացակայութիւնը կրնայ միայն նպաստել:

Տեսուչ Տարօնի Ազգային վարժարաններու
Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

«Հայրենիք» ամսագիր, ԻԹ. տարի (Ապրիլ 1951), թիւ 4 (303), էջ 61-62:

Մինոն Չաւարեան եւ իր որդին

Չաւարեանի այս գրութիւնը արխիւային համարակալում, ինչպէս նաեւ ստորագրութիւն չի կրեր: Թուականը այլ ձեռագրով մը նշանակուած է Հոկտ. 1, առանց տարեթիւի: Այս վերջինը հաւանաբար պէտք է ըլլայ 1910, նկատի ունենալով Բ. կէտին մէջ նշուած «անցեալ տարւայ նման» խօսքը: Ծանօթ է որ Ս. Չաւարեան Տարօնի վարժարաններու տեսուչի պաշտօնը վարած է երկու տարեշրջան, 1909-1910 եւ 1910-1911: Իսկ 1911 թ. Օգոստոս ամիսէն սկսեալ ան հաստատուած էր արդէն Կ. Պոլիս:

Հոկտ. 1 [1910]

Սրբազան Առաջնորդին Հայոց Տարօնոյ եւ գաւառիս քաղաքական ժողովին,

Ի պատասխան Ձեր ... գրութեան կրթական տուրքի գանձման օժանդակելու մասին, պատիւ ունենք կրկնելու ա՛յն, ինչ որ բերանացի կերպով հարողած էր մեր ընկերներէն մին:

Մենք պատրաստ ենք կուսակցական հաւաքական ոյժով օժանդակելու եւ մասնակցելու կրթական տուրքի գանձման հետեւեալ պայմաններով:

ա) Եթէ անցեալ տարւայ նման կ'ապահովւի ընդհանուր, պարտադիր եւ ձրի կրթութեան սկզբունքը, ազգային վարժարանների բիւջէին միացնելով դրսից եկող բոլոր կրթական նպաստները (ամէն մին հարկաւ ծառայեցնելով նախապէս որոշւած նպատակին):

բ) Երբ — անցեալ տարւայ նման — կրթական գործը կ'ապահովւի Առաջնորդարանի եւ Դաշնակցութեան փոխադարձ օժանդակութեամբ եւ կրթական-վարչական մարմինների մէջ (կենտրոնական, շրջանային եւ գիւղական հանգանակիչ մարմիններ ու հոգաբարձութիւններ) կը մասնակցեն կուսակցական համապատասխան մարմինների ներկայացուցիչները:

գ) Երբ կուսակցութեան ներկայացուցիչները կը մասնակցեն կրթական բիւջէին, կրթական նոր եւ կարեւոր ձեռնարկների քննութեան, պարբերաբար գումարւող խառը խորհրդակցութիւններին ու կրթական հաշւետուութեան:

Այս պայմանները չընդունւելու պարագային, Տարօնի կրթական գործի նկատմամբ ամէն մի դաշնակցական կը գործէ իր անձնական պատասխանատուութեամբ, իբրեւ անհատ քաղաքացի:

Փաստ. 709-9

Արեւմտեան բիրոյի Թուրքիոյ հատուածին (Աբրո) ուղղուած այս գրութիւնը կը բաղկանայ ձեռագիր 12 էջերէ: Հրատարակուած է Հ. Տասնապետեանի խմբագրած «Միմոն Չաւարեան» Գ. հատորին մէջ՝ անջատ երկու բաժիններով.– առաջին մասը՝ Չաւարեանի ձեռագրով 2 էջ (I, II եւ III կէտերը, էջ 89-90), իսկ մնացեալը՝ էջ 145-148, ենթադրելով զանոնք տարբեր նամակներու անուարտ եւ անսկիզբ մասերը: Այստեղ անոնք կը հրատարակուին վերամիացած ձեով:

4 - II - 1911

Մուշ

Սիրելի Աբրո,

Կարդացի գրաւած հողերու մասին կազմուած նախագիծը եւ քեզ հետ միասին զարմանքով լցեցայ այդ օրինական խաբէութեան առթիւ:

I) Նախ յիշեցնեմ որ Դաշտի մէջ ամենավատ պայմաններում գտնուած գիւղերում իսկ գնուած կամ այս ու այն ձեւով գիւղացիներից վերցրած հողերի տարածութիւնը չի անցնում գիւղական հողերի ընդհանուր տարածութեան 1/4-ից: Չը նայած դրան գիւղացիք որ կը պոռան, դրա պատճառը երկուք է. նախ որ երբ մի ազդեցիկ մարդ (մանաւանդ թուրք) որեւէ տեղ ձեռք է բերում թէկուզ մի արտ եւ այսպիսով ոտք է դնում գիւղի մէջ, էապէս նա (բռնի կերպով) սկսում է օգտուել 5-10 արտից: Երկրորդ, հող գնող թուրքը, դառնալով շնորհիւ արտի հողատէր-աղա, սկսում է գնել գիւղի աշարը(1), սալաֆ(2)-պարտք է տալիս գիւղացիներին, կաշառում է իր կողմը (չատ անգամ չնչին գումարներով) գիւղի սրիկաններից ոմանց եւ այդ բոլոր միջոցներով ստրկացնում է գիւղը, քայլ առ քայլ տէր դառնում եւ միւս արտերի: Աղայի մը հաստատուելը գիւղի մէջ (ո՛վ էլ լինի) գիւղացոց ստրկութեան սկիզբն է:

II) Գրաւ դրած մարուհա (բերանացի, պայմանագրով կամ «կիսաքոչան») հողերի տարածութիւնը նոյնչափ մեծ է որչափ եւ ծախւած-քոչան արւածները: Ուրեմն ջանալու է գրաւ դրւածները չը բաժնել ծախւածներէց...

III) Գնողների, գրաւով վերցնողների թէեւ 1/10-1/15 միայն հայեր են, բայց դրանք կան, հետեւապէս ազգի, կրօնի անուն տալու չէ:

IV) Ծախւելը սկսում է գրաւով, գրաւը պարտքով, պարտքը մրիպայութեամբ: Մրիպայութեան(3) հիմքը նա է որ դրամ (կամ անասուն, հաց եւայլն) պարտք վերցնողը պարտաւորւում է այդ պարտքի եւ սերմի (որ

ստանում է դրամատիրոջ) տեղ դրամատիրոջ վճարել իր տարեկան հասոյթի (հատիկների) կէսը: Հայ գիւղերի մէջ, շնորհիւ ունեցած պարտքերի (10-20-50-100 ոսկով տան գլխին) անասուն-լծկան ունեցող ազգաբնակիչների 1/4 - 1/2 - 3/4- 9/10 (սովորաբար 1/2-3/4) մրիպաներ են (9/10-ը քրդերի): Այսպիսով, 1000 քիլէ ցորեն ստացող գիւղը 120 քիլէն վճարելով աշար (թասիլ), մնացած 880 քիլէից (1/2-ը եւ աւելին) տալիս է պարտատիրոջ: Հաշւած եմ որ վերցւած դրամի փոխարէն տարեկան մրիպաները վճարում են 35-50% (նախած տարւան եւ պայմանին) եւ դրամագլուխը միշտ էլ մնում է իր տեղը կանգուն: Այս պայմաններում եթէ ոեւէ ձեռով գիւղացիներին կրեղիտ(4) (crédit) չը բացւի, հողային հարցի լուծումից (անշուշտ թուրքական ձեւի) մեծ բան սպասելու չէ: Յամենայն դէպս սխալ կը լինէր չը յիշել որ վերջի 2 տարւան մէջ (շնորհիւ ապահովութեան, զին. տուրքի վերացման եւ լաւ բերքի, հացի էժանութեան) պարտքի քանակը իջաւ 10-20-30%-ով, իսկ մրիպաների թիւը պակսեց 2-10%-ով:

Տաւարի կոտորածը, ձմրան սաստկութիւնը կը կայնեցնէ յառաջադիմութիւնը ապագայի համար, այնպէս որ crédit-ի խնդիրը ստանում է առաջնակարգ նշանակութիւն:

V) Ամէն տեղ էլ գիւղացիների պարտքերը (որոնց շնորհիւ հարկադրւած են եղել գրաւ դնել ու ծախել հողերը) առաջ են եկած չնչին գումարներից սալաֆի ձեւով կամ բարդացրած տոկոսներով... Տեղ-տեղ գիւղացիները զանազան ազդեցիկներից պարտք են վերցրած դիտմամբ, որպէսզի չը կոտորեն: Բոլոր դէպքերում %-ի չափը եղած է 50-100-300%: Սկզբնական գումարը գիւղացիները վճարած են բազմիցս անգամ եւ բնականաբար, երբ մէջտեղը թուղթ չը կայ, նրանք հրաժարւում են պարտքից: Դիմացի (դրամ տուող) քրդերն էլ համարելով դա ոտնակոխում հին աղաթի ու սրբութեան, կա՛մ նստած են բռնի կերպով հայ գիւղերում (Մղակ, Վարդխաղ), կամ դրսում սպասում են յարմար առիթի վրէժ լուծելու համար (Արգավանք եւ ուրիշներ): Բնական է որ առանց դրամի տոկոսի օրինական չափի ճշտման եւ բերանացի պայմանները նկատի ունենալու (միջնորդ ատեանի միջոցաւ) դժւար է սպասել խաղաղութեան հաստատման...

VI) Որչափ էլ բռնագրօսիկ լինեն այս բոլոր պայմանները, այնուամենայնիւ տարբերութիւն է դնելու բռնի կերպով գրաւումների (առանց մուրհակի ու քոչանի) եւ գրաւումների «օրինական» պայմաններով, մանաւանդ որ քրդական շրջաններում բռնի կերպով կատարւած գրաւումները բաւականին մեծ նշանակութիւն ունեն:

VII) Մուհաջիրներ(5) պայմանները բոլորովին տարբեր են միւս կարգի գրաւումներից: Յամենայն դէպս, մուհաջիրները մեղաւոր չեն որ կառավարութիւնը իրենց հող է տւել այս այն վայրում:

Այս բոլոր եւ այլ մի քանի պատճառներով, հողային օրինագծի մասին բանակցելիս նկատի պիտի ունենալ հետեւեալ մի քանի առաջարկութիւնները,

որ կարող են բարեփոխել այլ շրջանների կարծիքներով.—

1- Բռնի կերպով գրաւած հողերը եւ ջրերը վերադարձնել նախկին տէրերին ամէնից առաջ, վերցնելով գրաւումներից՝ գրաւած ժամանակամիջոցի հողի եկամուտի չափը (օրինական տոկոսներով) առանց նկատի ունենալու գրաւողի կողմից շինուած շէնքերը եւ բարելաւումները: Գրաւողի դրամ կամ գոյք չունենալու դէպքում ենթարկել նրանց բանտարկութեան՝ հողը գրաւած տարիների թւի համեմատ:

2- 1877-ից յետ համիդիէ գնդերի շրջանների մէջ այս կամ այն «օրինական» ձեւով նորերի ձեռքը անցած հողերը եւ ջրերը, գնւած կամ գրաւի գումարի հաշւով, հին տիրոջ ազդարարութեան դէպքում վերցնել երկրագործական բանկաներէն հին տէրերին դարձնելու պայմանով (աստիճանական վճարումներով): Սկզբնական գրաւի կամ գնման արժէքի գումարի նկատմամբ երկու կողմերի մէջ անհամաձայնութեան դէպքում, ճշտել դա խառը յանձնաժողովների միջոցաւ, հաշւի առնելով պարտատիրոջ վճարելիքը՝ նախնական գումարի համար 9%-ից եւ գրաւողի հողից ստացած տարեկան հասոյթները՝ նոյնպէս բարդւած 9%-ից: Կառուցւած շէնքերը եւ բարելաւումները գնահատելիս, հաշւել դորա ո՛ր մասը կատարւած է գիւղացիների աշխատանքով:

3- Բոլոր նրանց, որոնք մեռած են բանտերում իբրեւ քաղաքական յանցաւորներ, կամ ազատւած են, նրանց՝ որոնք փախած են եղած օտար երկիրներ եւ դարձած են, համարել մուհաջիրներ եւ ենթարկել մուհաջիրների համար սահմանւած արտօնութիւնների:

4- Մուհաջիրների համար գրաւած հողերի համար, նախկին տէրերին վճարել հողերի այսօրւայ արժէքի կրկնակին (իբրեւ compensation(6) սեփականութեան իրաւունքի խախտման)․ նաեւ գրաւած ժամանակամիջոցի հողի եկամուտը (բարդացւած տոկոսներով):

Այսուհետ եւ գալիք մուհաջիրներին տեղաւորել իրենց կրօնակիցների գիւղերին մէջ:

* * *

Եթէ ա՛յսչափ կարելի լինի յաջողցնել, էլի մեծ բան է: Մուհաջիրների նկատմամբ լաւ է կարծեմ մի քիչ գիջող լինենք:

Քանի գնում ինձ համար աւելի պարզուում է որ երկրի ընդհանուր պայմանները բարելաւումը (հարկաւ ոչ այս 2½ տարւայ նման) աւելի արժէք ունի եւ աւելի գործնական է, քան թէ մեր ձեւով դրւած հողային հարցը...

Ճնշւած դասի եւ այս շրջանների ապագայի համար սահմանադրութիւնից յետ ամենակարեւոր նշանակութիւն ունեն հետեւեալ տնտես․ բարեփոխութիւնները, որոնց հետամուտ է լինելու

ա- Ջնջել գինւորական տուրքից մնացած բաքիաները(7)․ ամելիան (ճանապարհի) տուրքը) վերցնել աշխատանքով կամ միացնել դա հողային տուր-

քին ու թեմեթթուին(8). ջնջել օտարութեան մէջ գնացածների բաքիաները:

Մնացած բախիաներից անձի հաշւին ներում շնորհել մի քանիսական ոսկի:

բ- Անասուն չունեցողներին վճարել պարտք (անձի հաշւին թէկուզ 2-ական ոսկի) 10 տարւայ մէջ տարէց տարի վճարելու պայմանաւ:

գ- Միւթէգիւմութիւնը(9) վերացնել. աշարի քանակը հաւասարեցնել թեմեթթուի կամ պաշտօնեաների վճարածի (կառավարութեան): Զերծ պահել աշարից, տուրքից՝ կեանքի գոյութեան պահպանման համար անհրաժեշտ 18 կոտ ցորեն՝ անձի հաշւին, կամ նրա համարժէք այլ հատիկներ: Զերծ պահել աշարի հարկից նաեւ գիւղացու անհրաժեշտ սերմնացուն:

դ- Ամենամեծ կարեւորութիւնը տալ երկաթուղի անցկացնելուն, առանց որի Արեւելեան [Անատոլուի] հայկ. շրջանները չեն կարող քաղաքակրթել... Եթէ այլ ճար չը կայ, աշխատելու է գէթ որպէսզի Բէյրութ-Հալէպի գիծը շարունակելի դէպի Բիրեջիկ-Տիգրանակերտ (ապա Բիթլիսի յոյսով):

Ռուս-գերման համաձայնութիւնը պարզ ապացոյց է որ առանց երկաթուղու Օսմ. պետութիւնը անկարող կը լինի պահել արեւել. նահանգները: Զարմանալի եւ ապշեցուցիչ է որչա՛մ քիչ նշանակութիւն է տրւած երկաթուղիներին գինւորական տեսակէտից: Հետաքրքիր է, արդեօ՞ք գէթ հիմա սկսած են գնահատել դա թէ չէ:

Եթէ ժամանակը յարմար է, խնդրեմ գրէք ի՞նչ նպատակով Գարոն(10) գացած է Եւրոպա: Թէ Հալաճեանին(11) թէ Գարոյին գրած եմ որ մի քանի տեսակէտներից կանգ է առնելու նեղ (լեռնային, տրամվայական) երկաթուղու գծերի վրայ... Այլ կերպ մենք 20-30 տարուց շոգեկառքի երես չենք տեսնելու:

ե- Երկաթուղիների վնասը (déficit-ը) մեր գրպանից չը վճարելու համար յատուկ տուրք է նշանակելու այն հողերի եւ հարստութիւնների վրայ, որոնք մօտ են եւ օգտուում են երկաթուղիներից եւ շոգենաւերից:

Բարեւներով ձեր
Ս. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

- 1.- Աշար – բերքի տասանորդը որպէս տուրք:
- 2.- Սալաֆ – կանխիկ, կանխավճար:
- 3.- Մրիպա – հողագործի գիւղացի, մշակ:
- 4.- Գրամատնային վարկ:
- 5.- Հայկական հողերու վրայ հաստատուած մահմետական գաղթականներու:
- 6.- Ֆրանսերէն՝ հատուցում:
- 7.- Բաքիա – յետնեալ տուրք:
- 8.- Եկամտահարկին:
- 9.- Միւթեգիւմ – Թուրքիոյ մէջ տասանորդական տուրքի կապալառու:
- 10.- Արմէն Գարո (Գարեգին Փաստրմաճեան), անդամ Օսմ. խորհրդարանին, որ Արեւելեան Նահանգներէն երկաթուղագիծ անցընելու ծրագրին նախաձեռնողն էր:
- 11.- Պետրոս Հալաճեան, նոյնպէս անդամ Օսմ. խորհրդարանին:

Սիրելի Աբրո(1),

Առած եմ Մարտ 5-ի գրածդ: «Հողայինի» մասին ըստ իս կանգ է առնելու այստեղից ուղարկածս նախագծի վրայ: Բայց եւ այնպէս, որչափ էլ(2) օրէնք մշակելի, նա չի գործադրւելու մինչեւ որ պաշտօնեաների մի խոշոր մասը չը լինեն հայեր: Այդ ուղղութեամբ այս 3 տարւայ մէջ անհրաժեշտի 1/10-դն է խոստացւած[?]...

Ժողովի նկատմամբ, այստեղ գումարւած շրջան[ային] խորհրդակցութիւնը կողմնակից է Ընդհանուրի: Կայ բաժանման, միմեանցից հեռանալու վախ, ընդհանուր միջոցների, ծրագրային հարցեր եւայլն...

Մեր կողմից ժողովի հարցերի մէջ նշանակելու է հետեւեալները՝

- 1- Հաստատւած (légalisé) եղած ծրագրի համապատասխան լինելը հիմնական ծրագրին եւ վերջի Ը[նդհ.] Ժ[ողովի] որոշումներին:
- 2- Անցեալ Ը. Ժ-ից մնացած եւ չը վաւերացւած հաշիւների քննութիւն:
- 3- Թերթերի եւ այլ մարմինների աւելորդ ծախսերի խնդիր:
- 4- «Կոնտրոլ» (հաշիւքննիչ) մարմնի հաստատում կուսակցութեան մէջ:

Խնդրում եմ ուղարկել՝

- 1- Մի քանի տասնեակ Կ. Կ.ական բլանկներ.
- 2- 10-20 օրինակ վաւերացւած ծրագրից (հայերէն ու թուրքերէն).
- 3- Մէկ օրինակ Գէորգ Չաւուշի լուսանկարով մեծացրած պատկերից.
- 4- Գէթ մի օրինակ Վարանդեանի վերջին աշխատութիւնից:

Վահաբից(3) խնդրեմ գրել [թէ] ի՞նչ ձեւի յանձնարարականով է եկած Հաջին. եթէ գիտէ նաեւ Սմբատը, Մկրտիչը, որոնք այդ հիման վրայ մտել են Կեդր. կազմի մէջ:

Ժամանակին ուզած էի N 11-ի փչացող մասնիկներից(4). շատ պէտք է. 20-30-ական հատ ուղարկէք:

Ձեր՝
ՄՄԲ. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

- 1.- Աբրո – ծածկանուն Հ.Յ.Գ. Արեւմտեան բիւրոյի Թուրքիոյ Կ. Պոլսոյ հաստատւածի:
- 2.- Անընթեռնելի մէկ բառ:
- 3.- Վահաբ – ծածկանուն Վռամեան Արշակի (բուն անունով Դերձակեան Օննիկ):
- 4.- Մոսին հրացանի մասերից:

Փաստ. 1542-4ա

1542-4 համարը կրող փաստաթուղթի գրութեան հետ դրկուած են նաև հետևեալ երկու նամակները. երեքն ալ կը գտնուին Չ. Ընդհ. ժողովի թղթածրարին մէջ:

Սիրելի Վահաբ, Մար, Հրաչ(1)

Հրաչի ուղարկած գրքերի համար շնորհակալ եմ, սակայն խնդրեմ միևս անգամ հին դասագրքերը չուղարկել: Նախ որ դասագրքերի մէջ միօրինակութիւն է լինելու, երկրորդ՝ ձմեռ ժամանակ կիսարժէք դասագրքերի փոխադրութիւնը շատ սուղ է նստում, քիչոն 5 դրուչից (փոստին) աւելի: Մեզ կարեւոր են աւելի գրադարանի համար պէտքական ընթերցանութեան գրքեր:

Խնդրէք Շանթից կամ Արծիւից(2) մէկական օրինակ ուղարկել 1- «Լուսաբերներից» (Արծիւի հրատարակութիւն). 2- Աւետ. Իսահակ[եան] Աբու Լալա Մահարիից:

Ժամանակին քարտ փոստեր էի ուղած Գէորգ Չալուչի, Սուլուխի Սերովբի, Հրայրի (Տարօնի հերոսների): Չէ՞ որ քարտերի եւ վաճառած գրքերի հաշին արդէն ուղարկած Ներսէս Խարախանեանի, Հաջի Կոտոյեանի կամայական, նախասահմանադրական եւ անպարտաճանաչ վերաբերմունքին պատճառաւ Ուսումն. խ[որհրդ.]ից յետ[ոյ] հակադրեցայ հրատարակել եւ ես:

Այդ պարոնների այդպիսի վերաբերմունքի պատճառը իմ կողմից հաշիւների ուղեւն է: Առաջնորդը 1000 ո[սկի] գումարի մասին Քաղաք[ական] Ժ[ողով]ին տեղեկութիւն է տալիս մէկ տարուց յետ (իմ պահանջներից յետ) եւ վերջը համաձայնուում (փոխադարձ կաշառքներով) Քաղաք. Ժ[ողով]ի անդամների հետ: Սակայն գիտես որ իմ այստեղ մնալով հաշիւները մանրամասն կերպով հրապարակւելու են (որ նրանց վարկաբեկում է):

Կոտոյի հաջին, Գարմէնի(3) հետ միացած Սասունում ծախսել են 50.000 ապրուստի, ձիերի վրայ, որ չի կարող ընդունել Շրջ. Ժ.ի կողմից: Քաղաք. Ժ.ի միևս անդամներն են Միսակ Բղէեանը (ձեզ յայտնի), Իգիթեանը (որի եղբորից 80 ո. պահանջ ունենք) եւ այլ նման անձեր:

Նրանց հետ է եւ Վարդան վարդ[ապետ], որ վանքը դարձրել է իր ազգականների ու բարեկամների շահագործման վայր... Յամենայն դէպս մի քանի ամիս մնալու եմ:

Ինձ պէտք է թղթակիցներին վերապահւած պաշտօնական թուղթ եւ ամսական մի քանի ոսկի: Առանց այն էլ պարտքի տակ եմ:

Բարեկներով Ս. Չ.

1.- Յաջորդաբար՝ Վոսմեան Արշակ (Վահաբ), Տէր Մարտիրոսեան Սիքայէլ (Մար), Թիքեաբեան Հայկ (Հրաչ):

2.- Շանթը ծանօթ գրող Լեւոն Շանթն է, Արծի՝ Պոլսոյ յայտնի մէկ գրախանութն է:

3.- Գարմէն – ծածկանուն Մելքոնեան Սկրտիչի:

Փաստ. 1542-4բ

Աբրոյին

Հեռագրով դրամ էի ուզած (անշուշտ կրթականի համար ստացածներին, որի մէջ է եւ Սասունը): Հեռագրով պատասխանում էք որ «Սասնոյ գումարներից գատ ուրիշ գումար չունենք»: Դուք շատ լաւ գիտէք որ անցեալները այստեղ տարին հարիւրաւոր ոսկիներ են ծախսել, որ ստացւած նպաստը դրսից շրջանս չստացաւ, որ ներքին մեծ կռիւ է այստեղ, եւ որ յամենայն դէպս այստեղի գործը կամ այստեղ աշխատելը Պոլսից շատ աւելի դժւար [է] եւ այնուամենայնիւ հեռագրով դրւած պահանջը (դրամի համար)... բարձի տակ էք գցում:

Եթէ կրթականի համար եկած դրամներ կան (Ուսանողութեան, Լալայեանի կամ ուրիշներ), խնդրում եմ 10 ոսկի փոխադրէք Թիֆլիս Գուտենբերգին (Թիֆլիս, «Նոր դպրոցին»):

Ուղարկած էի մի օր[ինակ] խմորատիպ հանրագրութիւնից «Օսմ. պարլամենտ»ին աշխատաւոր ժողովրդի կողմից»: Լուրջ ուշադրութիւն է դարձրելու խմբագրւած կէտերի վրայ, մանաւանդ տնտես[ական] ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող: Լաւ է pleinière(1) մի ժողովի մէջ քննել դա եւ յետոյ հաւանածը ներկայացնել պատգամաւորների մի խմբակի: Երբ ստորագրութիւնները պատրաստ լինեն (գուցէ մի քանի հագար) եւ թուրքերէն հանրագրութիւնները ուղղենք պարլամենտ]ի նախագահին, լաւ էր նրա պատճէնը (խմորատիպ) հէնց այս տեղից ղրկւէր մի քանի վստահելի մեպուսների(2) եւ թուրք[ական] թերթերի: Լաւ է այդպիսիների ցանկը օր առաջ մեզ ուղարկէք: Արդեօ՞ք լաւ չէր լինի ամէն գլուխ, գուցէ եւ պահանջ լուսաբանել առանձին յօդւածներով: Գուցէ ես էլ մի քանիների մասին գրեմ...

Բարեկներով՝
Ս. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

- 1.- Ֆրանսերէն՝ լիագումար ցիստ:
- 2.- Մեպուս՝ երեսփոխան:

Փաստ. 108-76

29 - VI - 1911, Մուշ

Միրեյի Ռոստոմ,

Գացած էի Խլաթ-Բիթլիս-Խուլթ. Պոլսոյ հրահանգն է ամէն ինչ մեղմ-խաղաղ տանել: Այն աստիճանի «համբերող» որ զաչաղներին հանդիպելիս, նրանց փախչելիս իսկ հրացան չեն պարպում: Վալին թէեւ յոյս ունի նոյնիսկ ա՛յդ միջոցներով մարդասպանները ձեռք ձգել, բայց վախենամ որ ձանձրանայ, արձակուրդ ստանայ եւ ... չվերադառնայ: Այդ պարագայում այս շրջանում (եւ ամէն տեղ) կը սկսւի նոյնը, ինչ որ տեղի ունի Վան:

Շամեցիք(1) գրած-հեռագրած էին անպատճառ այցելել իրենց... Ձը կրցի կատարել իրենց խնդիրքը: Հաւանօրէն դուն էլ չես կարողացած: Նրանց յարուցած հարցերը արդիւնք են ընդհանուր քաղաքականութեան: Վախնամ որ Արաբիայի-Ալբանիայի անյաջողութիւններից եւ աջակողմեանների յաղթանակից յետ այս ընթացքը երկար շարունակւի:

Գուցէ օտարների կարծիքը եւ բիւզնէի բացը մի քիչ սթափեցնէ սրանց...

Յամենայն դէպս, մինչեւ տեսնւելնիս դժար է ոեւէ վերջնական եզրակացութեան գալ: Այդ մտքով էլ գրած եմ Շամ:

Մեր Շրջ. Ժ.-ը (կիսատ կերպով) վերջացաւ: Եթէ Ռուբէնը, Բժիշկը(2) (որ ընտրւած էր կազմի մէջ) գալու չը լինին մնացածների վրայ դժար է մեծ յոյսեր դնել:

Որոշեց խմբերի հասոյթների 50%-ը թողնել իրենց մտաւոր զարգացման, տնտես-ընկերական ձեռնարկների:

Գուցէ սա մի փոքրիկ խթան հանդիսանայ իրենց վերակենդանացման...

Ոչ ընդունելի շուայլ եւ անբարեխիղճ կերպով ծախսած գումարները պահանջւելու են Հաջուց ու Գար(մէ)նից(3): Մինչեւ վճարելին եւ վճարելուց յետ 3 տարով հեռու են մնալու շրջանիս կուս. գործերից... Սա էլ մաքուր տարրերի վրայ կը թողնէ իր ազդեցութիւնը, մի քիչ կը բարձրացնէ մեր ընկած բարոյական վարկը:

Քիւրդ գիւղացիութեան մէջ օրէցօր աւելանում է դժգոհութիւնն ու գանգատները կեղեքող աղաների դէմ: Մանազկերտ վերջի 2 ամսւայ մէջ 20 ոճիրներ են կատարւել այդ հողի վրայ:

Արտերը լաւ են, ցորենը անցեալ տարւանից աւելի արժան կը լինի: ...Թէեւ խոտը չը կայ եւ շատ սուղ է: Դրանից էլ տուժելու են աւելի ունեւորները:

Ամառւանս մէջ 10-15 ընկեր-ուսուցիչներ դուրս կը գան շրջանները պրոպագանդի: Գուցէ յաջողւի մի քիչ ամուր հող — գիտակցութիւն առաջ բերել: Հազիւ մինչեւ 10-15-ը կարողանամ դուրս գալ:

Քո ՍՄԲ[ԱՏ]

1.- Վան-վասպուրականցիները:

2.- Ռուբէնը՝ Տէր Սինասեանն է, Բժիշկը՝ հաւանաբար բժիշկ Յակոբ Զարեան:

3.- Կոտայեան Յակոբ (Հաճի) եւ Մեքոնեան Սկրտիչ (Գարմէն):

Փաստ. 1543-25

Փաստաթուղթը (անստորագիր, Չաւարեանի ձեռագրով) կը գտնուի Հ.Յ.Դ. վեցերորդ Ընդհ. ժողովի քրթածրարին մէջ: Ընդհ. ժողովը գումար-ւած էր Կ. Պոլիս 1911 թ. Օգոստոս 17 – Սեպտեմբեր 17: Ս. Չաւարեան նա-խորդ երկու տարիներուն գործած էր Տարօն-Մասունի մէջ իբրեւ շրջանի ազգային վարժարաններու տեսուչ եւ այդ միջոցին է, որ կազմած է այս տեղեկագիրը եւ անոր կցուած վիճակագրական նիւթերը:

**ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԴՈՒՐԱՆ-Բ[ԱՐՁՐԱԻԱՆԴԱԿ]Ի
Կ. Կ.-ԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄԱՍԻՆ**

Շրջան

Դ[ուրան]-Բ[արձրաւանդակ]ի շրջանը պարունակում է Բիթլիսի վիլայէ-թուլիւնը՝ Բիթլիս, Մուշ, Սղերթ եւ Գինջ միւլթեսարիֆուլիւններով: Մշոյ եւ մասամբ Բիթլիսի միւլթեսարիֆուլիւններ են, որ կիսով չափ հայկական են.—

- Մշոյ դաշտը 90 հայկ. գիւղեր՝ մօտ 4000 ընտանիք
(մեծ մասը գուտ հայաբնակ)
- Մասուկը (յարակից գաւառակներով) մօտ 1500 ընտանիք
- Երկու Բուլանըխները, մօտ 50 գիւղ խառը 2000 ընտանիք
- Մանազկերտ, 15-20 [գիւղ] խառը ?
- Վարդօ, 6 գիւղ

Կպւած լինելով Խլաթին — Կարճկանին եւ յետոյ Վանին, Թ[ուրքաց] Հա-յաստանի մէջ ամենահայկական շրջանն է սա:

Հայկական իր մնալու պատճառը հաւանաբար հեռու լինելն է (15 օր Տրա-պիզոնից, 10 օր ոռուսաց սահմանից, 12 օր Պարսկաց սահմանից եւ 20-25 օր Միջերկրական ծովից), որ արգելք է հանդիսացել դատարկելուն:

Բայց նոյն հեռաւորութիւնը պատճառ է եղած նաեւ նրան յետամնաց լի-նելուն, յետամնաց՝ բոլոր տեսակէտներից:

Ժողովրդի ապրուստի միջոցը կազմում է հողագործութիւնն ու անաս-նապահութիւնը: Բայց այս ճիւղերն էլ զարգացած չեն: Երկաթէ գուլթանը նոր է մտած, հնձելու մեքենայ՝ եւ ոչ մի հատ, տեղ տեղ կամերով կալսելու տեղ կալը կը ծեծեն անասունների ոտքերով, սայլերի տեղ գործ կ'ածեն սահ-նակներ..., պարզ քաշանի ձեւ: Լաւ ցորենից ստացւում է վատ հաց, կաթը

գործ է ածուում իւղ եւ թան ստանալու համար, պանիր շինել չը գիտեն...

Այգեգործութիւնը (որ տարածւած էր Քսենոֆոնի օրերէն) գոյութիւն ունի միայն Մուշ քաղաքի եւ շրջակայ մի քանի գիւղերի մէջ:

Բամբակ կը բուսնի բայց չի մշակուում. չալթուկը(1) կը մշակուի միայն վերջի տարիներ:

Արհեստները՝ ամենատարրական, ամենանախնական ձեւերով...

Ժողովրդի կենցաղը շատ ընկած, համարեա հաւասարուած քրդերի կենցաղին: Գետնափոր տներ, անկանոն-անբաւարար սնունդ. սեղանի, ափսէների բացակայութիւն: Աղտոտութիւն՝ ամենալայն իմաստով:

Այս ամէնի հետ միասին ուժեղ, դիմացկուն, աշխատաւոր գիւղացիութիւն, հայ-քրիստոնէական ազգի մի զանգւած, որը համիդական ռեժիմը ուզեց քանդել: Ուզեց քանդել եւ Սասունի հետ միասին ենթարկեց սիստեմաթիկ հալածանքների, սոսկալի կեղեքումների:

1906-7 թվականներին ողջ գիւղեր չբացած էին, տների կէսերից ծուխ չէր բարձրանում: Մեռնողների թիւը կրկնակի էր ծնողների թիւից:

Սահմանադրութեան լուրը այս շրջանին համար հանդիսացաւ իսկական աւետիս, որ ողջունեց նոյնքան մեծ հրճւանքով, որչափ մեծ էին իրենց կրած տառապանքները, տւած գոհերը:

Վերջի երեք տարիների ընթացքին մէջ տարօնցին-սասունցին զբաղւած է շինարարական աշխատանքով:

Գողթականները կամ բոլորը կամ գէթ նրանց 4/5-ըը վերադարձան: Տները նորոգեցին ու վերաշինեցին: Պարտքով, մրիպայութեամբ(2), սալաֆի(3) միջոցաւ ձեռք բերեցին լծկան, կթան, ոչխար. ցանքսերը շատցան. հայի ստացւածքը, բերքն ու եկամուտը կրկնապատկեց:

15-20 դրուշից ցորենի գինը իջաւ 8-12 դրուշի: Մշակի օրավարձը ամառը 3-5 դահեկանից բարձրացաւ 7-8-ի:

Մի քանի փաստեր ապացոյց են ասածներիս (տես առանձին տախտակը): Անցեալի հետ համեմատած վերջի 3 տարւան մէջ շրջանի կրած փոփոխութիւնը մեծ է. կ'արտայայտուի 30-50-100%-ով: Դժբախտաբար դեռ եւս շատ բան կայ անելիք: Հայ տարրի 9/10-ըը ընկած է սարսափելի պարտքի տակ (5-10-50 ո[սկի] տան վրայ), եւ դարձած է մրիպա եւ իր ստացած տարեկան արդիւնքի կէսը հարկադրւած է վճարելու դրամատէրերին:

Դրանով է բացատրուում արտագաղթի ուժեղացումը, մանաւանդ դէպի Ամերիկա ուղղուող:

Նիւթականի հետ միասին սահմանադրական շրջանին մէջ ուժեղացաւ եւ ժողովրդի մտաւորը: Դպրոցների թիւը կրկնապատկւած ու եռապատկւած է, բարձրացած է լուսաւորութեան գիտակցութեան որակը:

Կազմակերպութիւն

15 տարւայ պայքարի եւ գինւորական կազմակերպութեան ընթացքում կուսակցութեան մէջ էին մտած (կամ լռելեայն նրա հրամաններին կը հետեւէին) համարեա բոլոր հայերը, որ ունէին արժանապատուութեան զգացմունք: Ազգ եւ Դաշնակցութիւն դարձած էին հոմանիշ արտայայտութիւններ: «Յեղափոխութիւնը» դարձած էր կրօնի նման մի պաշտամունք. ընկած հերոսները գրաւած էին վաղեմի սրբերի, աստուածների տեղը...

Սահմանադրութեան հռչակումէն յետ ստեղծուած է կանոնաւոր կազմակերպութիւն համայնական հողի վրայ (բոլոր ցանկացողներից): Թէկուզ 20-10-ական փարա անդամավճարներով, գիւղական ենթակոմիտէների եւ հետեւաբար կոմիտէների ղեկը անցնում է գիւղերի ազգեցիկների (ուէյիսների եւայլն) ձեռքը եւ նախկին գինւորները յետ են մղուում: Ժամանակին կուսակցութիւնից տուժածները եւ այսօր «իշխանութեան» գլուխ կայնածները յաճախ սկսում են վրէժ լուծել գինւորներից: 1909-ին խոստացւած չնչին ամսավճարները, կեդրոնական [կոմիտէի] կամ կոմիտէների ջանքերի շնորհիւ վճարուում են իրենց անդամավճարների մեծ մասը: Բայց յետոյ, տեսնելով որ կուսակցութիւնը բանտ ունեցող եւ մահաւան ենթարկող կառավարութիւնն է, չը հասկանալով նրա կարեւորութիւնը ներկայիս մէջ եւ մանաւանդ՝ չը տեսնելով կոնկրէտ գործ եւ ընդհակառակը սոսկ ապրուստի վրայ վատնած գտնելով իր տւած գումարները, ժողովուրդը պաղում է: 1910-ին անդամավճարներ համարեա չը կային:

Մինչեւ օրս էլ ժողովրդի մաքուր տարրերը հազիւ են գիտակցել կուսակցութեան նպատակները. կենդանութիւնն է առած մեր նոր գործելակերպը: Վերակազմւած խմբերը (14 ենթակոմիտէութիւններից) բոլորն էլ խառը ձեւի են. կրնան եւ կրկնապատկւել, բայց եւ շատ սեղմուել նայած ղեկավար անձնուրաց, կենդանի գործունէութեան, տակտին, մաքրութեան: Թաքցնելու է որ գործունէութիւնն էլ դարձած է բաւականին դժւար ներքին պառակտումների պատճառաւ: Կուսակցութիւնը լեգալիզէ(4) է եղած. իթթ[ի-հատ]ի հետ պաշտօնական յարաբերութիւններ չը կան:

Շրջանի ցանկութիւնն է ունենալ իր մէջ գէթ 1-2 գործող ընկերներ եւ օգնութիւն ստանալ ինքնապաշտպանութեան համար:

- 1.- Կեղեր դեռ չհանուած քրիճ:
- 2.- Իբրեւ հողագործի մշակ:
- 3.- Փոխառութիւն բարձր տոկոսով:
- 4.- Լեկալիզէ – օրինականացած:

Փաստ. 109-74

Արեւմտեան քիւրդի Թուրքիոյ հատուածի քղթածրարին մէջ գտնուող այս գրութիւնը յայտնի չէ թէ ուրտեղէն գրուած եւ որուն ուղղուած է:

19 - V - [1912]

Յ-դ օրն է ինչ այստեղ եմ. տեսած եմ 4-5 մարդ մեր յիշածներից: Ուստա Գ.ի հասնելը դժբախտաբար յետաձգւած է անորոշ ժամանակով:

Բարեկամներս էլ կտրականօրէն հակառակ են իմ ճամբորդութեան, նոյնիսկ այստեղ մնալուն: Երեւի մի քանի օրից կը մեկնեմ յետ: Դրուժիւնը անորոշ է, նոյնիսկ մեծ փոփոխութիւն չեմ տեսնում. այստեղ են եւ Հ[այր] Աբրահամը եւ Բորիսը(1):

Բարեկներով Ս. ՕՀ[ԱՆԵԱՆ]

1.- Հայր Աբրահամ – Աւետիք Սահակեան: Բորիս – Սմբատ Խաչատրեան:

Անդրանիկին (Պարոյր) ուղղուած Միմոն Չաւարեանի նամակը կը գտնուի 113-1 համարը կրող ծաւալուն մատեանին մէջ, որ կը բովանդակէ Հ.Յ.Գ. Արեւմտեան բիւրոյի Թուրքիոյ (Պոլիս) հատուածին առաքած գրութիւններուն պատճէնները:

Ստորեւ՝ նախ Չաւարեանի գրութիւնը, ապա՝ Անդրանիկի պատասխան-նամակը շեղագիր եւ փոքրատառ:

Անդրանիկի այս հակիրճ գրութիւնը քաղած ենք Հրաչիկ Միմոնեանի «Անդրանիկի ժամանակը» երկհատորեայ ծաւալուն աշխատասիրութեան (Երեւան, գիրք Ա., 1996, էջ 320): Կը թուի թէ ան պատասխանն է Միմոն Չաւարեանի մէկ դիմումին իրեն՝ ընդունելու Մշոյ ընկերներուն այն առաջարկը, որմով կ'ուզէն զինք առաջադրել իբրեւ Տարօնի շրջանի երեսփոխանական թեկնածու: Ինչպէս սպասելի էր, Անդրանիկ, որ դէմ էր Թուրքիոյ հետ որեւէ ձեւի գործակցութեան, պիտի մերժէր իրեն կատարուած առաջարկը:

31 Օգ.1912

Ի Պոլիս

Սիրելի Պարոյր,

Նոր ընտրութիւններու առթիւ Մշոյ մեր ընկերները Գեղամին(1) կ'ուզեն փոխարինել նոր մարդկանցով: Կը խօսին նաեւ քո թեկնածութեան մասին: Այստեղի ընկերները եւս համակարծիք են որ որոշ պարագաներով քո թեկնածութիւնը կը լինէր լաւագոյնը:

Անշուշտ թեկնածուները պիտի ներկայացուեն եւ շահին տեղի կուսակցական ժողովի մէջ (ինչպէս կանոնադիրը կը թելադրէ), նաեւ անցնեն այլ դժլարութիւններ: Ուստի, նախ քան գործնական քայլերի դիմելը քո համաձայնութիւնը կը խնդրենք այդ գործին ընթացք տալու համար: Կը սպասենք շուտափոյթ պատասխանի:

*Ի դիմաց Արեւմտ. բիւրոյի
ՍՄԲԱՏ ՕՀԱՆԵԱՆ*

1.- Գեղամ Տէր Կարապետեան, Օսմանեան խորհրդարանի պետական երեսփոխան, Մուշէն:

Անդրանիկի պատասխանը.–

Փաստ. 113-1, էջ 314

Միրելի ընկեր,

Նամակներդ ստացած եմ եւ զարմանքով կարդացած: Ես ո՛ւր, օսմանեան փառլամենթի անդամ ըլլալը ո՛ւր:

Այդ ոճրագործներու վոհմակները, որոնք հող նստած են, ես անոնց չեմ հաւատար եւ երկրորդ որ իմ գործս չէ հող գալ եւ այդ աթոռին վրայ նստիլ: Ես կը փափաքիմ որ օր մը պատուով մեռնիմ: Ո՛չ այդ աթոռը, ո՛չ ալ պաշտօնը եւ ո՛չ ալ յիստուն օսմանեան ոսկի ամսականը կ'ուզեմ: Ձիս հանգիստ ձգեցէք իմ պուլկարական համեստ հիւղակին մէջ:

Ես կը նախընտրեմ հոս ճակտիս քրտինքով եւ բազուկիս ուժով ցորեն, գարի, լուբիա եւ գետնախնձոր ցանել եւ մշակել ու ապրիլ, քան գալ եւ փառլամենթի անդամ ըլլալ:

*Բոլոր ընկերներուս բարեւ,
Ձերդ ՊԱՐՈՅՐ*

Փաստ. 62ա-3

Կ. Պոլսէն գրուած Ս. Չաւարեանի այս նամակը անթուակիր է. այլ ձեռագրով անւցուած է 1911, որ թեական է, որովհետեւ ակնարկութիւն կայ բարենորոգումներու ծրագրին, որուն ձեռնարկուեցաւ պալքանեան պատերազմէն ետք միայն, այսինքն՝ 1913 թուականին: Տարեթիւի ճշտումին համար հաստատուն հիմք է Արամ Մանուկեանի վկայութիւնը 1913 թ. Վասպուրականի կացութեան մասին, զոր կը յիշատակէ Չաւարեան. արդարեւ 1912 թ. Դեկտ. 18-ին Վանէն Արեւմտեան բիրոյն յղած իր նամակին մէջ, Արամ կը վկայէ՝ Ազատութենէն յետոյ [իմա՝ սահմանադրութեան հռչակումէն] «ոչ այսքան ուժեղ կազմակերպութիւն ենք ունեցել եւ ոչ ալ այսքան դրամական եկամուտ»: Եւ նկատի ունենալով որ Չաւարեան այդ մասին կ'ըսէ վերջին 4-6 ամիսներուն, ուրեմն այս նամակի տարեթիւր պէտք է ըլլայ 1913:

Սիրելիք,

Քանի [մը] օր առաջ պատրիարքարանը թասխրում(1) յայտնեց — սպանուածութիւնները վերջ չը գտնելու պատճառաւ — գրաւոր կերպով լուր տալով «բարեկամ» 3 դեսպաններին, միւսներին էլ բերանացի կերպով հաղորդելով: Այդ գրութեան մէջ (մինը կ'ուղարկւի Փ.-ին) պատր[իարք]ը կը յիշէ որ երկու տարուց ի վեր արդէն յոյսը կտրած է լուրջ առաջարկներ ընելէ եւ կը սպասէ եւր[ոպական] պետութիւններէ անհրաժեշտ ռեֆորմներին:

Ամէն տեղից, դուք էլ կը հարցնէք ինքնապ[աշտպանութեան] գործի մասին... ինչ որոշ բան գրել... ամէն տեղ էլ աշխատուում է, մանաւանդ վերջի 4-6 ամիսները. բարձր տրամադրութիւն է մանաւանդ Շամի շրջանին մէջ... Արամի ասելով այժմս ինքնապ[աշտպանութեան] կացութիւնը աւելի լաւ է քան 1907-ին մեր կրահէն(2) առաջ: Սակայն, զինուում են եւ քրդերը... բացի այդ հարցը քանակի մէջը չէ այլ որակի, զինուորական ոյժերի, կազմակերպութեան. իսկ այդ տեսակէտից այնքան էլ մենք առաջ չենք: Ես միւրթարուում եմ նրանով որ այլեւս 95-ի դէպքերը տեղի չեն ունենար. սա կուր կը լինի արդէն, որի մէջ անշուշտ մենք կը տանք անհամեմատ աւելի շատ գոհեր... Ազգերը այդպէս են մարզուում...

Բարեբախտաբար թիւրքերը կարծեմ մի քիչ խելքի են գալիս: Տրամադիր են մեզ հետ հաշտ գնալ: Կարնոյ, Վանի վերջի տեղեկութիւնները այդ ցոյց կու տան... Թէեւ տակից «խլահիէ» գաղտնի ընկերութիւն են կազմակերպում եւ քիւրդ աւազակներին շոյում:

Իրենց մէջ էլ երկու հոսանք կայ. Ջաւիդը, Ջեմալը, Թալաթը լուրջ (?) բա-

ընկերությունները կողմն են. Հաջի Ադելը, Խայրի Բէյը հին ձգձգման: Ջալիլը նոյնիսկ իբր թէ գուլախատական(3) (թուրք-արաբ) կառավարություն կողմն է (à la աւտո-հունգար), բայց դժւար թէ սրանք ունենան այդպիսի քաղաքական մեծ յանդգնություն: Բացի այդ, հարկադրւած են ժողովրդին ցոյց տալ որ իրենց կամքով չէ որ զիջումները կ'ընեն, այլ ճնշման տակ: Եւրոպ. ճնշումը այդ տեսակէտից իրենց ձեռնառու է:

Միւս կողմից ռուսների հայերին շոյելը եւ միաժամանակ քրդերին ոյժ տալը թելադրել է տալիս, որ ռուսները ձգտում են ոչ այնքան բարեկարգութեան, որքան պղտոր ջրի մէջ ձուկ որսալու համար... Ընկած ենք երկու կրակի մէջ...

Նորից կարդացինք Ք.ի ծրագիրը: Ջանալու եւ Ֆինանսական մասին մէջ մեր ծրագրի առաջի (հարկերի համաչափութեան) եւ վերջի (մաքսից բաժին հանելու) գլուխները մտցնել տաս...

Դա մեծ կարեւորություն ունի:

Հանելու է այն կէտը, ուր ասուում է թէ կառավարիչները մեծամասնութիւն կազմող տարրից պիտի լինեն:

Կարեւոր է եւ ցենզի խնդիրը... Թափառաշրջիկներին ձայն չը տալը չի պակսեցնել ստրկացած քրդերի թիւը: Իսկական թափառաշրջիկներ չը կան: Այդ մասին ըսած են թէ թուրքերը, թէ ռուս խաւերը... վերջի 10-20 տարւայ մէջ թափառաշրջիկ քրդերը դարձած են նստակեաց...

Ուստի քրդերի 9/10-ըը պիտի լինեն աղաների, ցեղապետների գործիք: Փրկութեան միակ միջոցը կրթական ցենզի պահանջն է, գրել, կարդալ գիտնալը: Կարծեմ որ եւրոպական պետությունները եւս դրանից չեն կարող խորշել:

Ուղարկում եմ վերջի նամակներից մի քանին որ կարդալէն [յետոյ] խնդրեմ ոչնչացնէք:

Բարեւներով, ձեր Ս.

Ասուլիսներ(5) դէմ ամէնից շատ եւ եմ բողոքած... մի մի անգամ ակամայից եմ երեւում. զսպելու համար ծայրայեղ հոսհոսություններ... մեղաւորը մենք ենք:

Խեչօն հասաւ, վաղը կը մեկնի:

Զ.ի շրջանի մասին գրած կը լինի Խաչ[ատուր]ը(4). չէ որ դրա համար էր գնացել:

- 1.- Թասխիր – Օսմ. կառավարութեան յղած պատրիարքական պաշտօնագիր:
- 2.- Կրախ (ռուսերէն) – փլուզում, կործանում իմաստով: Կ'ակնարկէ դիերցի Գալոյի մատնութեան հետեւանքով Դաշնակցութեան զինամթերքի մէկ կարեւոր մասի գրաւման վան-վասպուրականի շրջանին մէջ:
- 3.- Երկակի, ինչպէս կը յիշուի աստրո-հունգարական պետութեան օրինակով:
- 4.- Է. Ալմունի (Խ. Մալումեան):
- 5.- Ալմարկութիւն Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցող գրական ասուլիսներուն:

Միմոն Ջաւարեանի այս եւ յաջորդող նամակը, ուղղուած իր հայրենակից լռեցի մեծ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանին, յայտնաբերած ենք Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) Թումանեանի ֆոնդին մէջ (ԹՖ), յաջորդաբար No 1172 (հին համարը՝ 211) եւ No 1173 (հին համարը՝ 978):

Չոյզ գրութիւնները կը շօշափեն Ս. Ջաւարեանի կողմէ այլ բազմաթիւ նամակներով յիշատակուած եւ պատրաստութեան մէջ գտնուող աշխատասիրութիւնը: Այս վերջինը, պատկերագարող այլպոմի ձեւին տակ, պիտի ընդգրկէր ամբողջ Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Կովկասի կեանքը՝ երկրագործութեան եւ արհեստներու վերաբերող վիճակագրական տուեալներով, ընդհանուր կերպով հայ ազգաբնակչութեան տնտեսական եւ կրթական վիճակը պատկերացնող:

Իր աշխատասիրութեան ամբողջացման նպատակով, Ջաւարեան կը դիմէր այլեայլ անձնատրութիւններու, ինչպէս Նիկոլ Աղբալեանին եւ Միմոն Վրացեանին: Ներկայացուող զոյգ նամակները ուղղուած են Յովհ. Թումանեանին յատկապէս Լոռիի, իրենց հասարակաց հայրենի աշխարհի բաժինը լրացնելու համար:

9/22. [19]13. Կ. Պոլիս(1)

Միրելի Օհանէս,

Քո ունեցած բազմազան զբաղումներին մի փոքրիկն էլ ես կ'ուզեմ աւելացնել: Ներփակ տպագիր նամակը կը բացատրէ նպատակս ու միտքս: Կ'ուզենայի որ Թիֆլիսի նահանգին մանաւանդ մեր Լոռուն վերաբերեալը դու լրացնէիր: Հետաքրքիր բաներ կան Երմակովի մօտ(2), գուցէ եւ Գնունու: Դերասան Վրոյրը(3) եւս գեղեցիկ բաներ պիտի ունենայ: Գիտեմ, սակայն, որ ամենալաւերը, ինձ համար ամենակարեւորները պիտի պատւիրել յատկապէս մէկին, գուցէ [կը պակսի մօտ երկու տող] էլ եմ դժլարանում որ ճիւղի վրայ կանգ առնել: Բոլորն էլ այնքա՛ն գեղեցիկ են, այնքա՛ն ինքնուրոյն: Չը մոռնաս յամենայն դէպս մի երկու որսորդական խմբեր, ձուկ որսարու տեսարաններ — ձիեր, սարի-խաշնարածութեան, այրերի եւ այլ մեղանոցները... ամրացրած այրեր-սղնախները: Կ'ուզենայի եւ Սարգսի(4) խաչքարը (Ջաքարիայի հօր, փակւած մատուռի մէջ, ուր Արդութ[եան]ները(5) կը թաղեն), Հաղբատի, Քիւրդ իշխանի(6) — մատուռ-գերեզմանները, քոբէրը[?] սղնախով, Սրբ. Գէորգի աղբիւրը վանքով...: Մի լայն բազմաբովանդակ տեսարան՝ գիւղով, ձորով-դաշտով-սարերով:*

Մնացածները դու գիտես...

Մի փոքրիկ խնդիրք-պատւէր էլ:

*Այս ձեռնարկը խորհած սկսած լինելով 14 տարուց ի վեր չէի ուզենայ որ-
պէս գի մի ուրիշը կանխէր ինձ: Ուստի խնդրեմ – աջ ու ձախ չը տարածայ-
նես:*

*Եթէ – ինչ ինչ պատճառներով – անկարող լինես կատարելու խնդիրքս,
երկտողով լուր տուր: Կը դիմեմ մի ուրիշի:*

*Շատ ու շատ բարեւներս տանցոնց: Որչա՛փ մեծացած պիտի լինեն բոլորը
[կը պակսի մէկ տող]:*

*Գուցէ Մուշեղին(7) (ընկերներով) պատւիրես դա, կամ մի այլ ճաշակ ու-
նեցողի:*

**) Նանւ մի գիտական տիպիկ տուն սրահով, հազարաշէն(8) մեծ տնով յետեւում,
գաղափար տող հայ ճարտարապետութեան սկիզբի մասին: Եթէ կարելի լինի հազար-
աշէն տունը վերցնել ներսից, երդիրով, աւելի լաւ:*

1.- Նշուած թուականին մէջ կը պակսի ամսաթիւը:

2.- Երմակով – ռուս մասնագէտ լուսանկարիչ:

3.- Վրոյր Արամ (1863-1924) – դերասան, հնագէտ եւ լուսանկարիչ:

4.- Սարգիս Չաքարեան – Միջին դարերու Չաքարեան նշանատր տոհմի նախահայրերէն: Չա-
քարեանները (ԺԲ.-ԺԳ. դարեր) վրաց թագաւորութեան մէջ վարած են սպարապետի պաշտօն եւ
իրենց հրամանատարութեան ներքեւ (յատկապէս Սարգիսի որդիներ Չաքարէի եւ Իւանէի) վրացա-
կան եւ հայկական զօրքերով ազատագրած սելճուքներու տիրապետութեան տակ գտնուող Հայաս-
տանի հիւսիս-արեւելեան շրջանները:

5.- Արդութեան – իշխանական նշանատր տոհմ՝ սերած Չաքարեաններէն. տոհմի անդամներուն
կը տրուէր Երկայնաբազուկ տիտղոսը:

6.- Քիւրդ իշխան – Չաքարեաններու տոհմէն. վերջիները կը համարուէին հայոց Արծրունի
տոհմին պատկանող ու քրտացած մէկ ճիւղ, որ այսուհանդերձ մնացած էր քրիստոնէայ:

7.- Մուշեղը՝ Յովհ. Թումանեանի մեծ որդին էր:

8.- Հազարաշէն – վեր բարձրացող գերաններով ծածկուած ու կոնաձեւ տանիքով յատկանշուող
հին բնակարան:

Յովհաննէս Թումանեան

Գարձեալ Յովհ. Թումանեանին ուղղեալ այս նամակը առաջին անգամ լոյս տեսած է «Վէմ» համահայկական հանդէսի՝ Միմոն Զաւարեանի մահուան 100-ամեակին նուիրուած բացառիկին մէջ (2013, Հոկտ.-Նոյ., թիւ 4, էջ 246-247): Գծրախտաբար սխալաշատ է. ուղեցիկնք՝ բաղդատելով Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արվեստի քանգարանի (ԳԱԹ) Թումանեանի ֆոնդին մէջ պահուող բնօրինակին հետ:

Յիշեալ գրութեան հրատարակիչն է բանասիրական գիտ. դոկտոր Սուսաննա Գ. Յովհաննիսեան. վերջինիս կողմէ կազմուած ծանօթագրութիւնները պահած ենք նոյնութեամբ:

Միմոն Զաւարեանի նամակը Յովհաննէս Թումանեանին(1):

27 - V - [19]13

Սիրելի՛ Օհանէս(1),

Ուրախացայ Բաթումից գրածդ երկտողիդ. «Տպաւորութիւններին» այս գործնական դարի մէջ տալու չէ մեծ նշանակութիւն: Ըստ իս հետեւելու է աւելի մարդկանց գործերին, դէպքերի արդիւնքներին. յամենայն դէպս (որոշ նւագագոյն մեր անկապտելի իրաւունքների զարգացման գործնական երաշխիքների պայմանով). ցանկալի է մերձեցում, գուցէ եւ կատարեալ հաշտեցում մեր դրացիների հետ: Այսուհանդերձ մոռնալու չէ երբեք, որ մարդու բախտի տնօրինողը ամէնից աւելի ինքը մարդն է, իր գիտակցութիւնը, ոյժը: Ուրիշի արւած բարեգործութեամբ, տւած ողորմութեամբ սնանկացած տնտեսութիւն չի վերականգնի... շատերը մոռնում են այս էական միտքը:

Գրածս այբոմին աջակցելուդ մէջ համոզւած էի, սիրելի՛ Օհանէս, սակայն գիտնալով քո չափագանց զբաղւած լինելը, կ'ուզենայի այդ գործը չը յետաձգէր: Լաւ է դրա համար քեզ օժանդակ վերցնես մի ուրիշի, աւելի ազատ մարդու, թէկուզ մեր Մարիամին կամ Նուշիկին: Չէի ուզենալ, որ պէսգի ամառը մարդկանց ցրւելու պատճառաւ ընդհատում առաջ բերէր այդ աշխատանքի մէջ: Ուստի, ինդրում եմ մինչեւ արձակուրդները ուղղակի կամ կողմնակի կերպով չը մոռնաս դիմել եւ օգնութիւն ինդրել հետեւեալ անձերից առանց յայտնելու իմ ամբողջ նպատակի մասին(2):

1. Երւանդ Լալայեանից(3) վերցնելով իր հրատարակութիւնների մի քանի տիպիկ նկարներ:

2. Տեղիդ նկարիչներ Թադէոսեանին(4) եւ ուրիշների (լաւ, հայկական գոյն ունեցող պատկերների լուսանկարները), հայկ. քանդակների, օրնամենտների նմոյշներ առնելով:

3. Վրոյրին(5), ուղելով իր լաւագոյն եւ հետաքրքրագոյն ապակիներէից ոմանք:

4. Լուսանկար(6) Տէր Ղեւոնդեանից, Երմակովից(7) ջոկել հայ ժողովրդի կենցաղին, տիպերի վերաբերեալ նկարներ:

Իզմիրլեան մրցանակի հ[ա]մ[ա]ր Լալայեանը ուղարկած է այստեղ Վայոց ձորի նկարների հաւաքածուն (կարծեմ Երմակովի նկարածը): Մի քանիսը դրանցից ես ջոկած եւ բերել կու տամ Երմակովից(8):

Արդեօ՞ք Մարը(9), Թորամանեանը(10) հրատարակած չունին Անիի շրջակաները գտնւած իրերի արժէքաւոր հնուածիւնների նկարները:

Չես մոռանալ, անշուշտ, Լոռի, Շուշուէր հանելիք ուղածս նկարները: Բարեւներս ծանօթներիս:

Քո ՍԻՍ[ՈՆ]

(Ընդգծումները Սիմոն Չաւարեանինն են – Ս. Յ.)

1.- Նամակը հրապարակում է առաջին անգամ: Ինքնագիրը պահում է Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի քանգարանի (Գ-ԱԹ), Թումանեանի ֆոնդում (ԹՖ) No 1173 (հին համարը՝ 978):

2.- Չաւարեանը կասկածում էր, որ բոլորը չեն կարող անշահախնդիր օգնել, հետեւաբար այլոցը հրատարակելու բուն նպատակը Կովկասում նա վստահում է միայն Թումանեանին եւ նամակում ընդգծում է նպատակը գաղտնի պահելու խնդրանքը:

3.- Լալայեան Երուանդ Ալեքսանդրի – ազգագրագետ, բանահաւաք, հնագետ, «Ազգագրական հանդէս»ի (1896), Ազգագրական հրատարակչական ընկերակցութեան (1900) եւ Հայոց Ազգագրական ընկերութեան (1906) հիմնադիր եւ նախագահը – 13.03.1864, Ալեքսանդրապոլ, այժմ Գիւմրի – 24.02.1931, Երեւան:

4.- Թադեոսեան Եղիշէ Մարտիրոսի – նկարիչ, Հայ արուեստագետների միութեան հիմնադիրներից մէկը եւ նախագահը (1916), Վրաստանի Գեղարուեստի ակադեմիայի հիմնադիրներից (1923), ՀՍՍՀ արուեստի վաստակաւոր գործիչ – 12.09.1870, Վաղարշապատ, այժմ՝ Էջմիածին – 22.01.1936, Թբիլիսի (թաղուել է Երեւանում):

5.- Վրոյր Արամ Սիմասի (Մաքաշչեան) – դերասան, քատերական գործիչ, բեմադրիչ, քարգմանիչ, հնագիտական ուսումնասիրութիւնների հեղինակ – 13.03.1863, Կ. Պոլիս – 05.03.1924, Թիֆլիս: Չաւարեանը խնդրում է Թումանեանին դիմել նրա օգնութեանը, քանի որ Վրոյրը զբաղւում էր նաեւ լուսանկարչութեամբ եւ 1904–1917-ին մասնակցել էր Ն. Մառի գիտարշաւներին (Անի, Գառնի, Վան եւ այլն), եւ հէնց նրա մասնակցութեամբ են 1905 թ. յայտնաբերուել Անիի Գրիգոր Լուսաւորչի տաճարի (Գազկաշէն) ւտերակները: Բացի այդ 1912-ից նա Յովի. Թումանեանի նախագահութեամբ գործող «Հայ գրողների կովկասեան ընկերութեան» անդամ էր, իսկ 1913-ին խմբագրում էր հրատարակում էր «Յուշարար» հանդէսը:

6.- Լուսանկար՝ իմա լուսանկարիչ [Ե. Փ.]: Տէր-Ղեւոնդեանը հաւանաբար ժամանակի լուսանկարիչներից էր:

7.- Երմակովը Ռուսաստանի լաւագոյն մասնագետ լուսանկարիչներից էր:

8.- Երուանդ Լալայեանը աւելի ուշ հրատարակեց Վայոց ձորի, Վասպուրականի եւ Նոր Բայազետի յուշարձաններին նուիրուած երեք նկարագարը, ստուարածաւալ այլոց՝ հայերէն, ռուսերէն եւ ֆրանսերէն բացատրութիւններով:

9.- Մառ Նիկողայոս Եակովլեւիչ – շտալանդացի [սկովտիացի – Ե. Փ.] (մայրը՝ վրացի) անուանի լեզուաբան, արեւելագետ, հայագետ, ակադեմիկոս – 25.12.1864 (Քութայիս) – 20.11.1934 (Լեւինգրադ, այժմ՝ Պետերբուրգ): Ժամանակակիցներին, այդ բուն Չաւարեանին գաղտնիք չէր, որ Մառը դեռ 1904 թ. ամռանից սկսել էր Անիի պարբերական պեղումները, որոնց մասնակցել է նաեւ Թորամանեանը՝ չափագրելով Անիի եկեղեցիները, պալատները, պարիսպները, կամուրջները եւ այլն: Հէնց այդ պատճառով էլ Չաւարեանը խնդրում էր իր հայրենակից բարեկամից, օգտագործելով իր հեղինակութիւնը, ձեռք բերել Մառի եւ Թորամանեանի հաւաքածուն:

10.- Թորամանեան Թորոս Յարութիւնի – ճարտարապետ, հայկական ճարտարապետութեան գիտական ուսումնասիրութեան հիմնադիր – 18.03.1864, Շապին Գարահիսար – 01.03.1934, Երեւան: Դեռ 1903-ին՝ մինչեւ Մառի պեղումները, Թորամանեանը բանասէր Կ. Բասմաջեանի հետ գնացել էր Անի՝ ճարտարապետական յուշարձանների այլոց կազմելու մտադրութեամբ:

– ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ –

Ս. ՋԱԻԱՐԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աւետիք Իսահակեան եւ Սիամանթօ, Ժընև, 1914

Ծանօթ խմբագրութեան.–

Մինն Չաւարեանի անտիպ նամակները բովանդակող հատորի վերջին՝ յաւելածական բաժնով կու տանք երեք բանաստեղծութիւններ, գրուած յաջորդաբար Միամանթոյի, Աւետիք Իսահակեանի եւ Հրանդ Նազարեանցի կողմէ: Յայտնի է որ Չաւարեանի կանխահաս մահը, ինչպէս նաեւ անոր մարմնին հանդիսաւորութեամբ փոխադրութիւնը Պոլիսէն Թիֆլիս, մեծ ցնցում առաջացուցած էր թէ՛ արեւմտահայ եւ թէ արեւելահայ շրջանակներուն մէջ: Այդ օրերուն Պոլսոյ եւ Կովկասի հայ մամուլը, կարելի է ըսել, ողողուած էր մեծ յեղափոխականին յիշատակը պանծացնող արձակ ու ոտանաւոր գրութիւններով: (Տեսնել այս մասին Հ. Տասնապետեանի կազմած ու Չաւարեանի կեանքին ու գործին նուիրուած եռահատոր գործի Ա. հատորը, Պէյրութ, 1983):

Ներկայ յաւելածով կը ներկայացնենք վերոյիշեալ երեք բանաստեղծութիւնները: Անոնցմէ առաջինէն՝ Միամանթոյի «Չաւարեանի հոգի»-էն քանի մը հատուածներ առաջին անգամ լոյս տեսած են «Դրօշակ»ի 1914-ի Մայիս-Յունիսի թիւ 5-6 (240) համարին մէջ. խմբագրութիւնը կը յայտնէ թէ բանաստեղծութեան ամբողջութիւնը ի մօտոյ լոյս պիտի տեսնէ Պոլսոյ եւ Կովկասի թերթերուն մէջ: Արդարեւ, այդ օրերուն ինչպէս նաեւ յետագայ տարիներուն հրատարակուած Միամանթոյի ամբողջական երկերուն մէջ տեղ գտած է այդ թերթուածը, բայց բոլորին մէջ կը պակսին, «Դրօշակ»ի հրատարակած հատուածներուն հետ համեմատած, երկու քառեակներ: Ներկայ յաւելածին մէջ կու տանք բանաստեղծութեան ամբողջութիւնը՝ ներառելով այդ երկու քառեակները (շեղագիր տրուած):

Երկրորդը՝ Աւետիք Իսահակեանի բանաստեղծութիւնը քաղած ենք «Աւետիք Իսահակեան. Ընտիր երկեր» ժողովածուէն (Երեւան, 2007):

Իսկ վերջինը՝ ծանօթ արձակագիր Հրանդ Նազարեանցի բանաստեղծութիւնն է, զոր քաղած ենք «Ազատամարտ» օրաթերթի հինգերորդ տարուան, 1913-ի 3/16 Նոյեմբերի համարէն: Հեղինակը, որ այդ շրջանին կը գտնուէր Իտալիա, շուտափոյթ արձագանգողներէն է եղած Չաւարեանի մահուան:

Ե. Փ.

ՉԱԻԱՐԵԱՆԻ ՀՈԳԻՆ

Ահաւասիկ մօրդ արցունքն իմ ճակատիս,
Եւ իր աղերսն ու հեծեծանքն աչքերուս մէջ,
Եւ աւասիկ զաւկիդ զարմանքն ու զարհուրանքը հոգիիս հետ՝
Ես քե՛զ կու գամ քու մաքուր մահդ ողջունելու...

*Եւ ես կ'ողջունե՛մ քեզ, ո՛վ Լօռիի լռին զաւակ,
Որ Սանահինին դէմ՝ դուն քու հոգիդ ծաղկեցուցիր.
Եւ ես կ'ողջունե՛մ քեզ Արարատի ազնի՛ւ որդի,
Արագածի՛ հարսնեղբայր, եւ Արաքսի՛ արգասիք...*

*Եւ ես կ'ողջունե՛մ քեզ, ո՛վ մարդկային հայելի,
Որուն մէջ մին իր հրաշքին ծանօթացաւ,
Եւ որուն մէջ ուրիշ մը իր սեւ դեմքէն էր շանթահար...
Եւ որուն մէջ անթիւներ առաքինութեամբդ օծուեցան...*

Եւ ես կ'ողջունե՛մ քեզ, ո՛վ յանկարծամահ ուղեւոր
Եւ փառքերէ փախստական եւ բոպէի տարագիր,
Ակնթարթի մէ՛ջ ոգեվարուող եւ լոյսէն արա՛գ մահացեալ,
Եւ այսպէս թո՛ղ ողջունեմ քեզ, մահուանդ առջեւ երգելով...

Եւ թո՛ղ ողջունեմ քեզ, ո՛վ հոգիի ուսումնարան,
Ուր մարդերն սկսան մէկզմէկու վրայ խորհիլ,
Եւ ես կ'ողջունեմ քեզ, ո՛վ բարեհամբաւ բանտարկեալ,
Երբ քու քաղցի օրերուդ՝ դուն քու սիրտդ կրծոտեցիր...

Եւ ես թո՛ղ ողջունեմ քեզ, երէ՛ց եղբայրը մեր ամէնուն,
Մեր ամէնուն խնկարկու, մեր ամէնուն մտրակիչ,
Եւ անկաշկանդ հոետոր եւ մաքսատրաց հալածիչ...
Եւ դուն՝ տաճարներ մաքրագործող ընկերային Նագովրեցի՛...

Ծանօթ խմբագրութեան.– «Դրօշակ»ի մէջ հրատարակուած այս բանաստեղծութեան երկրորդ եւ երրորդ քառեակները (շեղագիր) կը պակսին յետագայ բոլոր հրատարակութիւններուն մէջ:

Եւ ես կ'ողջունեն՝ք եգ, ըմբոստութեանց կարմիր դրօշ,
Որ գերիին եւ անխիղճին համար նոյն ժամանակ ծածանեցար,
Եւ դեռ քաղցրօրէն դուն՝ ձիթենի խաղաղութեան
Եւ մրրկէ մը տարուած բազմապտուղ եւ բարի ծառ...

Եւ ես կ'ողջունեն՝ք եգ, խորհրդանիշ պայծառութեան,
Դուն՝ մարդերու խղճին նժար,
Դուն՝ մարդերու մտրակիչ եւ մարդերէն մարտիրոս,
Եւ դուն՝ անոնց անգին նոխազ, եւ դուն՝ անոնց անգին գերի...

Եւ ես իմ սէրովս կ'ողջունեն՝ք եգ, թափառական այցելու,
Դուն՝ ուրիշին ուղեցոյց, դուն՝ ուրիշին արահետ.
Դուն՝ ուրիշին ոտքի հող, եւ ուրիշին գլխու պսակ,
Եւ ուրիշին ողջակէզ, եւ ուրիշին համար ամբոց...

Եւ ես կ'ողջունեն՝ք եգ, ո՛վ փրկարար փոթորիկ,
Դուն՝ գարշութեանց մաքրիչ եւ փոքրօրութեանց խարազան,
Դուն քու խաչդ ուսիդ՝ Գողգոթայէն վեր մագլցող
Ո՛վ սրբակրօն Սիմէոն, ո՛վ եղերական մարդ-Յիսուս...

Եւ դարձեալ քեզ կ'ողջունեն՝ք, հայ ժայռերու կողէն հոսող,
– Բայց ծարաւիդ թշնամի – աղբիւր բերրի, աղբիւր պայծառ,
Որ առուակէ առուակ, եւ հոսանքէ հոսանք, ու դաշտէ ի դաշտ,
Դուն քու կեանքիդ այդ անմահ գետն յօրինեցիր...

Եւ ես նորէն կ'ողջունեն՝ք եգ, ո՛վ ձեռքէ ի ձեռք շրջող
Հողէ սափոր անպերճանք,
Որուն մէջէն ժողովուրդ մը յուսահատ
Քու հոգիիդ հուրքը խմեց...

Եւ տրտմութեա՛մբ կ'ողջունեն՝ք եգ,
Ո՛վ միամիտ ու պաշտելի պարտիզպան,
Որ մշակած վարդաստանէդ
Բախտին հովը բուրմունք մը իսկ քեզ չի բերաւ...

Ու դարձեալ կ'ողջունեն՝ք եգ, ո՛վ տառապանքի բեռնակիր,
Հասարակաց դուն՝ ուղղամիտ սպասաւոր.
Ժողովուրդի ժամկոչ, գրկեալներու իրաւաբան,
Եւ պարագլուխ խոնարհ, եւ անդադար մշակ, եւ մեծարժէք բանուոր:

ՄԻՄՈՆ ՉԱԲԱՐԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Նա գալիս էր հին, հեռաւոր դարերից,
Պատմուճանը փոշիներով թաթաւուն.
Մուճակները պատառ-պատառ քարերից,
Ճակատը բաց՝ ցուրտ հովերուն, արեւուն:

Նա նստել էր ոտների տակ Յիսուսի,
Ունկնդրել աստուածային Կտակին,
Հոգում երկինք անհուն սիրոյ եւ յոյսի,–
Եւ նա եկաւ այնպէս հե՛զ ու կաթոզին:

Բարեկամի, օտարի հետ, ամէնուր,
Մեղան նստեց, մեզ հետ կտրեց աղ ու հաց,
Եւ թափառեց աւանդելով դռնէդուռ
Յաւերժական պատգամները մոռացուած:

Յաւերժական պատգամները մոռացուած.–
Միրել, ներել ե՛ւ թշնամուն, ե՛ւ չարին,
Լինել ծըլին, փոշուն, որդին ողորմած,
Ու սերմանել միշտ ճշմարիտն ու բարին:

Այս նիւթամոլ, այս կեղծաւոր դարի մէջ,
Արհամարհեց նա ամէն բարձ ու պատիւ,
Միշտ վառ պահեց այն երկնային ջահն անշէջ,
Եղաւ բոլոր որբ սրտերի քաջ հովիւ:

Խարազանեց ամէն սուտը ու վատը,
Լացեց ամէն տառապողի լացի հետ,
Կեանքով կոփեց ազատութեան լոյս-դատը,
Եւ չփնտռեց նենգ փախուստի արահետ:

Միշտ պատնէշին, եւ կուրծքը բաց, անգրահ,
Արշալոյսից կռուեց մինչեւ արշալոյս,
Եւ այրուեց հուր վերքերով մեզ վրայ,
Որ մռայլում հեծծողներիս բաշխէր լոյս:

Եղաւ համեստ, անխոնջ, ծառայ ամենքին,
Եւ մշակեց անդաստանը բոլորի,
Եղբորից շա՛տ սիրեց խեղճին, տնանկին,
Եղաւ փարոս, որ ո՛չ մի նաւ մոլորի:

Եւ չունեցաւ գրուխ դնելու մի չոր քար,
Չեռք չմեկնեց ո՛չ ընկերի, ո՛չ եղբոր,
Ինչ որ ունէր, տարաւ մօտիկն ու օտար,
Իրեն մնաց մի սիրտ անտուն, վիրաւոր:

Դու, Ջոհալ աստղ, մեր վերքերի բալասան,
Մեր ցաւերի համար եկած այս աշխարհ,
Մեր արիւնոտ հովիտների սուրբ շուշան,
Դու յաւերժ ես, դու չմեռա՛ր, չմեռա՛ր:

Նա չմեռաւ, նա յոգնեցաւ, նա գնաց,
Բայց երբ նորից աշխարհ ընկնի հուր ու թուր,
Նա պիտի գայ պատգամներով մոռացուած,
Աւանդելով սէրն երկնքի դռնէդու...

ԱԲԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

1913 Նոյեմբեր, Ժրնեւ

ՎԵՀԱՓԱՌ ՄԻՐՏԸ

Անհետացող Հայ գեղեցիկ սիրտին,
ՄԻՄՈՆ ՉԱԲԱՐԵԱՆՑ
Անմոռանալի ու հզոր յիշատակին:

Ո՛վ իմ Ցեղիս սիրտը արեւ, ով վեհափա՛ռ տրտմութիւն,
Որ, խա՛չ-քնար, աստղերուն տակ կ'այրիս դեռ,
Որ, եօթնադի,- եօթն ալ միսփիք անդունդներ...-,
Չարչարանքի տեսիլքներով ցաւագին,
Գեղեցկութեան լոյս երագդ կուլաս դեռ,
Ո՛վ իմ Ցեղիս սիրտը աղուոր, ողջո՛ւն քեզ...:

Հայ մենութեան զարհուրելի՛, արիւնո՛ւտ սիրտը արեւ,
Որ մեր Սուգին ծովի՛ն վրայ ես ծագեր,
Դա՛ր դարերո՛վ խոհուն վիշտդ քառաթեւ
Հրաշաճայն քերթուածներուդ աղամանդ
Կշռոյթին մէջ եղեռնօրէն ես խաչեր,
Հայ մենութեան սիրտը աղուոր, ողջո՛ւն քեզ...:

Արեւելքի դաւաճան, խուլ ծուլանքին մէջ սպաննող,
Դուն, Ապրելո՛ւ պայծառ խորհուրդը խորին,
Օրհասին դէմ՝ Կեանքին վրէժն ուժանակ,
Դուն, Մահուան դէմ՝ Անմահութեան ճառագայթ,
Դուն, ուշացող այլ անվրէպ Յաղթանակ,
Ո՛վ իմ Ցեղիս արեւ հոգին, ողջո՛ւն քեզ...:

Դարերու հոծ կուրծքէն ժայթքող հերոսական կամքերու
Ո՛վ մշտագօր ու մշտահոս լուսադրի՛ւր,
Որ բղխելով հին փառքերու հեռանկէտ
Բիրակունքէն, դեռ կը հոսիս արիւնի
Ճամբաներէն, արքայական ահաւոր
Տրտմութեան մը հանդիսաւոր լրջութեամբ,
Հայ կամքերու հերոսական մեծութիւն, ողջո՛ւն քեզ...:

Քու վիշտդը մեծ, ո՛վ վեհափառ Ցեղիս սիրտը մենաւոր,
Չի՛ հասկցուած, աստուածային վիշտդ անհուն՝
Վի՛շտն է բեղուն, վրէժխնդիր Հանճարին
Որ իր պատկերն կ'ուզէ օր մը քանդակել
Անմահութեան լուսաշողշող ճակատին,
Ո՛վ վեհափառ Ցեղիս սիրտը, ողջո՛ւն քեզ...:

ՀՐԱՆԴ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

Հռովմ

«Ազատամարտ» օրաթերթ, Պոլիս, հինգերորդ տարի, Կիրակի 3/16 Նոյեմբեր 1913:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ*

- Աբբո** (Սահակեան Մկրտիչ) – 17, 18, 86:
Արոյեան Գարուստ (Թորոս) – 38, 39:
Ակնունի Է. (Մարումեան Խաչատուր) – 94, 148, 150, 152, 193:
Ահարոնեան Աւետիս – 55, 96, 141:
Աղասէր (Գրիգորեան Յակոբ) – 29, 60, 62, 97, 98, 114, 115:
Աղբալեան Նիկող (Հանգոյց) – 123-127, 129-132, 194:
Աղբէր (Մովսէսի Յարութիւն) – 31, 32, 50:
Անդրանիկ (Օզանեան) – 27, 190, 191:
Անմեղ – Տես Սեւքարեցի Սաքօ:
Աշոտ Երկաթ (Լեւոնեան Արմենակ) – 23, 29, 45, 75, 76, 78, 84-86, 88:
Աշոտ Լեւոն (Սարգիսեան Նշան) – 118-120:
Ապտիւլ Համիտ Բ. – 95, 153, 164:
Արաբեան Գ. – 78, 83, 84, 90, 97:
Արաբօ – 23, 89:
Արղութեան Յովսէփ (Իշխան) – 17, 18:
Արղութեաններ – 194, 195:
Արմէն Գարօ (Փաստրմաճեան Գարեգին) – 168, 181:
Արվախի (Վարդ-Պատրիկեան Յակոբ) – 17, 18, 60, 61:
Բասմաջեան Կարապետ – 197:
Բորիս (Խաչատրեան Սմբատ) – 17, 18, 189:
Գալֆայեան Յարութիւն (Վահրամ) – 33, 35, 40-42, 60-62, 66, 74, 91, 99, 129, 148, 149, 151:
Գասպարեան Միքայէլ – 75, 76, 92, 98:
Գարմէն (Մելքոնեան Մկրտիչ) – 183, 185:
Գէորգ Չառուչ (Աղամեան) – 7, 182, 183:
Գիսակ (Վարդգէս – Սերենկիւրեան Յովհ.) – 23-27, 29, 31, 32, 36, 37, 45, 49-53, 56, 64, 72, 73, 154, 156, 168:
Գուլումճեան Միսաք (Կարիճ) – 97-99:
Դաւթեան Յոնան – 132, 146, 148, 152, 154, 156, 163:
Դաւթեան-Փոլատեան Յարութիւն – Տես Աղբէր:
Դաւթեան Օրտանս – 144, 146, 148, 149:
Դժոխք – Տես Հրայր-Դժոխք:
Դրօ (Կանայեան Դրաստամատ) – 7:
Եաղուպեան Արտաշէս – 169, 170:
Եոսուֆեան Յովհաննէս – 14, 15:
Երկաթ – Տես Աշոտ Երկաթ:
Երմակով – 194, 195, 197:
Եփրեմեան Մկրտիչ – 119, 126, 129:

*) Չանց առած ենք նշել Սիմոն Չաւարեանը (1865-1913), որուն անունին կարելի է հանդիպել հատորի գրեթէ իւրաքանչիւր էջին:

- Զարդարեան Ռուբէն (Ասլան)** – 66:
Զաւրեան Յակոբ – 185:
Զաքարեան Սարգիս – 194, 195:
- Թաղէսոսեան Եղիշէ** – 196, 197:
Թամիրեանց Գրիգոր – 46, 47, 103:
Թափառիկ (Փաշայեան Կարապետ)
 – 100, 103, 106, 107, 109, 116, 119, 120,
 123, 126, 127, 129, 131, 132, 136:
Թիրեաքեան Հայկ (Ֆարհատ, Հրաչ)
 – 40, 42, 168, 183:
Թորամանեան Թորոս – 197:
Թումանեան Մուշեղ – 195:
Թումանեան Յովհաննէս – 6, 7,
 194-197:
- Իսահակեան Աւետիք** – 6, 183, 198,
 199, 204:
- Լալայեան Երուանդ** – 196, 197:
Լիզա (Մելիք-Շահնազարեան) – 96,
 116, 144:
**Լոռու-Մելիքեան Յովհաննէս (Թա-
 յինեան)** – 97-99, 116:
Լուսնթագ – 89:
- Կամսարական Արմենակ** – 44, 48:
Կարիճ (Գուլյումճեան Միսաք) – 60, 61:
Կոմս (Փափազեան Վահան) – 86-88,
 95, 149:
Կոտոյեան (Յակոբ) Հաճի – 183, 185:
- Հալաճեան Պետրոս** – 168, 181:
Համալեան Կարապետ (Ուրֆացի) –
 50, 56:
**Հայր Աբրահամ (Սահակեան Աւե-
 տիք)** – 189:
Հանրմեան Արտաւազդ – 131:
**Հրայր-Դժոխք (Ղազարեան Արմե-
 նակ)** – 37, 39, 49, 50, 56, 63, 72, 73, 183:
- Ղազարեան Վրթանէս** – 97, 98, 146:
Ղարախանեան Ներսէս Վրդ. – 123,
 125, 153, 183:
- Ճղուկեան Յ.** – 54, 66:
- Մաղաքեան Աւետիս (Աւօ)** – 85:
Մանուէլեան Վահան – 23, 29, 31, 32,
 36, 39, 49, 56, 57, 72, 73, 86-88:
Մանուկեան Արամ – 192:
Մառ (Նիկողայոս Եակովլեւիչ) – 197:
Մատինեան Նատալիա – 89:
Մատինեան Նիկոլ – 130:
Մար (Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ)
 – 34, 74, 113-115, 120, 152, 183, 197:
Մարգարեան Մարտիրոս (Մաֆօ) – 95:
Մարթին – Տես Մուրատեան Մարթին:
**Մելիք-Գրիգորեան Բարսեղ (Ղարա-
 մելիք)** – 13, 17, 18:
**Մեծն Մուրատ (Պոյաճեան Համբար-
 ձում)** – 64:
Մենակ (Առստամեան Գէորգ) – 23:
Միրճեան Կարապետ (Ժիրայր) – 118,
 120:
Միքայէլեան Քրիստափոր – 5, 7, 43,
 55, 99:

Մուրատեան Մարթին (Մարթին) – 33-35, 40-42, 48, 60, 100, 105, 106, 111, 112, 117, 119, 126-128:

Յակոբեան Սիմոն – 130, 152:

Յակոբեան Վարդան Վրդ. – 183:

Յարութիւնեան Մարտիրոս (Ասլան) – 57, 75, 76:

Յովհաննիսեան Գ. Սուսաննա – 196, 197:

Յովսէփեան Արտաշէս (Մալխաս) – 81, 82, 94, 140:

Նազարեանց Հրանդ – 199, 205:

Նեչտար (Օհանեան Քրիստափոր) – 17, 18:

Նիթրա – Տես Շահրիկեան Յարութիւն:

Նիկոլ Դուման (Տէր Յովհաննիսեան Ն.) – 7, 8, 17, 18, 75:

Շահնազար Յովհաննէս – 148:

Շահրիկեան Յարութիւն – 141, 148:

Շանթ Լեւոն – 183:

Շատիկեան Պօղոս – 97, 98, 104, 105, 107, 119, 120, 131:

Շարաֆ (քիւրտ ցեղապետ) – 17, 18:

Շաքիր փաշա – 13:

Ուրֆացի – Տես Համալեան Կարապետ:

Պաղտոյեան Ներսէս (Յօշան) – 100, 104, 107:

Պետրոսեան Ալեքսանդր (Պետօ) – 87, 88:

Պզտիկեան Ջաքարիա (Կիլիկեան) – 60, 61, 66, 117, 119, 120:

Պրեսանսէ Ֆրանսիս – 94:

Ջեմալ փաշա – 192:

Ջեւադ բէյ – 124, 125, 127, 128, 192, 193:

Ռահվեր – Տես Վարդանեան Միսաք:

Ռոստոմ (Զօրեան Ստեփան) – 5, 7, 8, 12, 17, 121, 129, 185:

Ռուբինա (Արէշեան) – 145, 146:

Ռուզուելա – 130:

Սամսոն (Թադէոսեան Ստեփան) – 24, 25, 29, 31, 32, 56, 58, 59, 139:

Սարկաւազ (Տէր Ղեւոնդեան Յակոբ) – 23:

Սարհատ (Յակոբեան) – 100-102, 104-108, 119, 120:

Սարումեան Լիզա – 89:

Սերեմճեան Արտաշէս (Թորգոմ) – 32, 36, 39, 50, 56, 57, 59:

Սերեմճեան Պետրոս – 32, 36, 39, 50, 56, 57, 59:

Սերենկիւլեան Յովհ. – Տես Գիսակ:

Սերոբ Աղբիւր (Վարդանեան) – 7, 17, 18, 72, 73, 87, 88:

Սերոբ Սուլուխցի – 183:

- Սեւքարեցի Սաքօ (Ծովհրանեան)* – 17, 18, 24, 25:
- Սրվաճեան Արշակ* – 132:
- Սիւմանթօ* – 6, 67, 198, 199, 202:
- Սիւրիսարեան Ազնիւ* – 46, 47:
- Սուրէն (Շիւեան Սիւմոն)* – 34:
- Ստեփանեան Ստեփան (Բալաջան)* – 139:
- Վ**ահրամ – *Տես Գալֆայեան Յարուսթիւն:*
- Վանայ Իշխան (Բայանտուր Իշխան)* – 87, 88, 95, 151:
- Վարանդեան Միքայէլ* – 27, 38, 39, 45, 75, 76, 94, 96, 97, 107, 120-122, 129-133, 138, 142-144, 146, 152, 182:
- Վարդան (Խանասորի)* – 17, 75, 76, 103, 104, 107, 111, 117, 120:
- Վարդանեան Միսաք (Ռահվեր)* – 40-42, 60, 61, 102, 103, 107:
- Վարդան Շահպազ (Տօնիկեան)* – 29, 63, 72, 73, 75, 76:
- Վարդգէս – Տես Գիսակ:*
- Վարդ-Պատրիկեան Յակոբ* – 83, 85:
- Վարդ, Վարդ-Մանուչակ (Աբրահամեան Յակոբ)* – 80:
- Վռամեան Արշակ* – 79, 131, 132, 140, 182, 183:
- Վրացեան Սիւմոն* – 5, 11, 16, 194:
- Վրոյր (Մաքաչեան Արամ)* – 194, 195, 197:
- Տ**անապետեան Հրաչ – 5, 11, 159, 178, 199:
- Տատրակ – Տես Տէր Կարապետեան Գեղամ:*
- Տէր Դաւթեան Յովսէփ* – 109, 132, 138:
- Տէր Կարապետեան Գեղամ (Տատրակ)* – 151, 190:
- Տէր Մինասեան Ռուբէն* – 185:
- Տէրոյեան Տիգրան (Վազգէն)* – 87, 88:
- Տէր Ստեփանեան Յ.* – 81, 139:
- Փ**աշայեան Կարապետ – *Տես Թափառիկ:*
- Ք**իյառ – 94:
- Քիւրդ Իշխան* – 194, 195:
- Քսենոֆոն* – 187:
- Օ**հանջանեան Համօ – 132:
- Օրմանեան Մաղաքիա պատրիարք* – 49:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբրոյի գերեզման – Տես Սասուն:

Աթէնք – 48, 100, 104, 108, 114:

Ալեքսանդրապոլ – Տես Քար, Քարոտ:

Ախլաթ (Պուրակ) – Տես Խլաթ:

Աղեքսանդրիա – 11, 33, 35, 40, 43, 46, 66, 99, 100, 109, 120:

Ամերիկա – 28, 29, 33, 36, 38, 40, 41, 49, 51, 53, 55-57, 59, 64, 67, 74, 79, 81, 118, 126, 131, 142:

Այգեչատ – 7:

Այնթապ (Հովիտ) – 61, 100, 102, 103, 107, 115, 117-120, 123, 125-128, 164, 165:

Անթրիլիաս – 5, 159, 202:

Աննմաս – 121, 122:

Անտիոք – 156, 159:

Ապառաժ (Ղարաբաղ) – 29:

Ատաբազար – 156, 163:

Ատանա (Խոր Վիրապ) – 9, 11, 40, 61, 115, 117, 119, 120, 123, 125, 153-155, 157, 158, 161, 162, 164, 165:

Ատրպատական (Վրէժ) – 18, 24, 25, 28, 36, 49, 51, 52, 54, 56, 58, 62, 63, 66, 72, 75, 81, 86, 93, 139, 140:

Աւստրիա – 38, 84, 94:

Բաթում – Տես Պաթում:

Բախչէ (Պաղճէ) – 154, 156, 159, 160, 162, 164, 165:

Բաղէչ (Բիթլիս, Պիթլիս) – 49, 151, 153, 181, 185, 186:

Բոստոն – Տես Պոստոն:

Գահիրէ – 11, 66, 119, 126, 127, 129, 136:

Գաղթաչէն (Ս. Թաղէի վանք – Ատրրպատական) – 37, 39:

Գերմանիա – 29, 122:

Գոնիա – 97, 98:

Դժոխք (Սղերդ) – 49, 50:

Եգիպտոս – 50, 54, 65, 66, 74, 78, 99, 101, 113, 118, 119, 127, 129-131, 135, 142, 147, 149:

Եթովպիա (Հապէչստան) – 37, 91, 92:

Երեւան (Մրգաստան) – 16, 23, 51-53, 56, 57, 59, 81, 82, 87, 121, 140, 142, 144, 194, 197, 199:

Երուսաղէմ – 80, 116, 123, 125, 129, 145, 153, 163:

Եւրոպա – 43, 58, 76, 79, 84, 98, 104, 113, 149:

Զահլէ – 103, 107:

Զէյթուն (Արծուաբերդ) – 85, 94, 115, 118, 135, 155:

Զուլցերիա (Շուէյցարիա) – 11, 17, 122:

Էրզրն – Տես Զեբել Պերեքէթ:

Էրզրում – Տես Կարին:

Թարսուս – Տես Տարսոն:

Թաւրիզ – 53, 56, 73, 76, 140:

Թեհրան – 37, 38, 50, 51, 58, 63, 72, 81:

Թրֆլիս (Մեծ Քաղաք) – 11, 14, 16, 22, 24, 29, 31, 32, 37, 39, 50, 53, 56, 57, 67, 93, 95-97, 109, 114, 115, 120-123, 126, 129, 131-133, 135, 137, 139-142, 144, 146-148, 156, 184, 194, 197, 199:

Թուրքիա (Տաճկաստան) – 15, 70, 98, 138, 139, 145, 147-151, 178, 182, 190:

Ժընեւ – 8, 11, 12, 14, 16, 17, 22, 27, 28, 31, 49, 60, 62-65, 67, 72, 74, 75, 77-80, 89, 94, 96, 97, 99, 114, 116, 122, 123, 130, 140, 141, 150-152, 198, 204:

Իզմիր – Տես Ոսկեհանք:

Իսկենտերուն – Տես Կարաւան:

Լեռնավայր – Տես Կրիկիա:

Լիբանան – 61, 102, 104, 106, 115, 127, 145, 150:

Լոնտոն – 65, 108:

Լոռի – 7, 194, 197, 200:

Լօզան – 130:

Խանասոր – 16, 18, 152:

Խասսա – 160, 162:

Խարբերդ – 74, 123, 150, 155, 157, 158:

Խլաթ (Ախլաթ) – 88, 151, 185, 186:

Խոյ – 32, 82:

Խոր Վիրապ – Տես Ատանա:

Մոյ – Տես Պէյրութ:

Կալկաթա – 36:

Կարաւան (Ալեքսանտրէթ-Իսկենտերուն) – 113, 129, 165:

Կարին (Էրզրում) – 13, 125, 168, 192:

Կարս – 23, 58, 63, 67, 132:

Կարսբազար – 162:

Կեսարիա – 123, 145:

Կրիկիա (Լեռնավայր) – 8, 9, 11, 33, 38, 40, 42, 49, 55, 59, 60, 62, 65, 66, 73, 74, 76, 78-80, 83, 92, 98, 99, 101, 104, 107, 111, 112, 114, 115, 118-120, 125-127, 130, 135, 153, 154, 167, 194:

Կովկաս – 9, 11, 22, 28, 37, 45, 52-54, 64, 75, 76, 81, 93, 99, 115, 116, 124, 134, 135, 194, 197, 199, 202:

Հալէպ (Դաշտ) – 102, 103, 117, 120, 123, 125-127, 129, 156:

Հաղբատ – 194:

Հաճըն – 155, 159, 162:

Համիտիէ – 154, 159, 162:

Հապէչստան – Տես Եթովպիա:

Հասան Բէյլի – 163, 164:

Հարար – 90, 91:

Հաւատորիկ – 169, 170:

Հեղեղատ (Քեսապ) – 100, 112:

Հնդկաստան – 36, 37, 50, 57, 83, 93:

Հովիտ – Տես Այնթապ:

Ղազուին – 57, 63:

Ղարաղաղ – 37, 139:

Ղարաքիլիսա – 140:

Ճիպուծի – 78, 84, 92:

Մալաթիա – 158:

Մակեդոնիա – 156:

Մակու – 37, 57:

Մանազկերտ – 185, 186:

Մանչեստր – 46-48, 60, 65, 92:

Մարաշ (**Մ**ահմանաբերդ) – 61, 74, 113, 117, 120, 123, 125, 159, 160, 164, 165:

Մարզուան – **Տ**ես **Չ**ոք-**Մ**արզուան:

Մարսէյլ – 40, 84, 90, 92, 121, 122, 130:

Մեծ Քաղաք – **Տ**ես **Թ**իֆլիս:

Մերսին – 154, 156, 165, 166:

Միսիս – 155, 159, 160:

Միրզաջան (**Տ**աք-**Ա**ղբիւր) – 87, 88:

Միւնիխ – 60, 94:

Մուշ – 27, 64, 66, 67, 78, 125, 155, 157, 158, 165, 171, 172, 174, 178, 182, 185-187, 190:

Յունաստան – 77, 78:

Նոր Բայագէդ – 197:

Նոր Ջուղա – 81:

Շամ – **Տ**ես **Վ**ան-**Վ**ասպուրական:

Շապին Գարահիսար – 197:

Շուլաւեր – 197:

Ոսկանապատ – **Տ**ես **Պ**աքու:

Ոսկէհանք (**Ի**զմիր) – 33, 35, 41-44, 49, 60-62, 74, 77, 92, 107, 119, 120, 145, 150, 165:

Ուրմիա – 37, 81:

Ուրֆա – 165:

Չոք **Մ**արզուան – 123, 156, 162:

Պաթում (**Բ**աթում) – 14, 16, 109, 121, 122, 130, 196:

Պարսկաստան – 37, 50, 53-55, 63, 64, 72, 78, 125, 138:

Պարտիզակ – 156, 163:

Պաքու (**Բ**աքու – **Ո**սկանապատ) – 24, 25, 50-52, 140, 156:

Պերլին – 27:

Պէյրութ (**Բ**էյրութ – **Մ**ոց) – 6, 9, 11, 78, 100, 102, 104, 105, 107-109, 113, 123, 126, 127, 129-131, 142, 145, 199:

Պիթլիս – **Տ**ես **Բ**աղէշ:

Պիրեճիկ – 181:

Պիրէ – 105, 107:

Պոլիս – 9, 11, 12, 14, 17, 18, 28, 33, 34, 36, 39, 48, 53, 55, 61, 85, 95, 107, 112, 123, 126, 127, 145, 148-155, 159, 161, 165, 167, 177, 184-186, 190, 192-194, 199, 202, 205:

Պոստոն – 5, 11, 37, 53, 74, 81:

Պուլկարիա – 29, 87, 115:

Ջերել Բերեքէթ – 158-160, 163:

Ջուղա – 51:

Ռեշտ – 81:

Ռոտոսթօ – 48, 156:

Ռումանիա – 93:

Ռուսիրա (Ռուսաստան) – 9, 55, 93, 94, 110, 113, 133, 137, 139, 145, 197:

Սարմատ (Մինարէթ) – 37, 39, 53, 55, 63, 81, 82, 88, 95, 139:

Սանահին – 132, 200:

Սասուն (Բարձրաւանդակ) – 9, 11, 18, 23, 29, 32, 38, 45, 49, 52, 57, 64, 66, 84-88, 95, 116, 127, 133, 183, 184, 186, 187:

Սեբաստիա – 157:

Սիս – 150:

Սղերզ (Դժոխք) – 61, 74, 151, 186:

Սուէտիա – 78:

Սուխում – 33:

Սուրիա – 61, 115:

Սոֆիա – 59, 93:

Սվազ-Սեբաստիա – 67:

Վան-Վասպուրական – 14, 18, 23-27, 38, 39, 45, 56, 59, 62, 64, 72-74, 78, 81, 82, 85, 93-95, 125, 145, 149, 151, 185, 186, 192:

Վառնա – 35, 45, 152:

Վիեննա – 9, 94:

Վիշապ – Տես Պոլիս:

Վրէժ – Տես Ատրպատական:

Տաթել – 50:

Տաճկաստան – Տես Թուրքիա:

Տարսոն – 123, 125, 154, 155:

Տարօն – 8, 9, 11, 127, 152, 169-171, 173, 177, 183, 186:

Տիատին – 88:

Տիգրանակերտ – 61, 74, 155, 181:

Տրապիզոն – 14:

Փարիզ – 27, 49, 62, 65, 85, 91, 98, 99, 108, 145:

Փորթ-Սալիս – 90, 92, 101:

Քար, Քարոտ (Ալեքսանդրապոլ) – 29, 87, 88, 121, 140, 141:

Քիլիս – 165:

Օսմանիէ – 155, 159, 160, 162, 164:

Օտեսա – 97-99, 115, 117, 131:

Տիլիպէ – 46:

Ֆունուզ – 61, 135:

Ֆրանկֆորտ – 146:

Ֆրանսա – 37, 90, 94, 122, 131:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ս. Ջալալեանի անտիպները – Գեորգ Խուրդինեան	5
Ս. Ջալալեանի նամակներուն մասին – Ե. Փամպուրեան	11
1895-ի նամակներ (թիւ 1 եւ 2)	13
1897-ի նամակ (թիւ 3)	16
1900-ի նամակ (թիւ 4)	22
1902-ի նամակներ (թիւ 5–14)	23
1903-ի նամակներ (թիւ 15–39)	43
1904-ի նամակներ (թիւ 40–51)	81
1905-ի նամակներ (թիւ 52–59)	100
1906-ի նամակներ (թիւ 60–71)	114
1907-ի նամակներ (թիւ 72–78)	137
1908-ի նամակներ (թիւ 79–82)	147
1909-ի նամակներ (թիւ 83–93)	152
1910-ի նամակներ (թիւ 94–100)	168
1911-ի նամակներ (թիւ 101–106)	170
1912-ի նամակներ (թիւ 107–108)	189
1913-ի նամակներ (թիւ 109–111)	192
Յանդուած	
Ծանօթ խմբագրութեան	199
1.- Ջալալեանի հոգին – Սիամանթօ	200
2.- Սիմոն Ջալալեանի յիշատակին – Աւ. Իսահակեան	203
3.- Վեհափառ սիրտը – Հ. Նազարեանց	205
Անձնանուններ	207
Տեղանուններ	211

Հրատարակութեան պատրաստութիւն, խմբագրութիւն
եւ ծանօթագրութիւններ՝
ԵՐՈՒԱՆԴ ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆԻ

Համակարգչային շարուածք եւ ձեւաորում՝
ԹԱՍԱՐ ՄՆԱՊԵԱՆ-ՍՈՒՐՃԵԱՆԻ

Կողքի պատրաստութիւն եւ լուսանկարներու մշակում՝
ՍԱԳՕ ԳԱՍԱՊԵԱՆԻ

*«ԱԷՄ» մատենաշարի բոլոր հատորները տեղադրուած են
www.arfd.am կայքէջին վրայ:*

Ստորագրուած է տպագրութեան՝ Հոկտեմբեր 2024:
Տպագրութիւնը՝ օֆսէթ: 13.5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 1000:

ՀԱՍՏԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՄԷԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ